MELITA VILIČIĆ

ARHITEKTONSKI SPOMENICI SENJA

(Prilog dokumentaciji)

I. URBANISTIČKI RAZVOJ

Kao i neki drugi gradovi naše jadranske obale, i Senj se u Hrvatskom primorju spominje već u rimsko doba. Nastao vjerojatno iz predilirske naseobine, rimski grad S e n i a poznat je u to doba uz ostale Pliniju Starijem i Ptolomeju,[1] a bio je važna stanica na putu od Akvileje preko Tergesta, Arse do Salone, Epidaurusa i dalje,[2] te prema Lici i Siscij, pa je kao por(tus) Senia urisan i na Peutingerovoj karti na kojoj su urisane ceste, strateške rimske arterije, vjerojatno III–IV st. n. e. Bio je ne samo važna tranzitna suhozemna i pomorska nego i strateška točka već i u ranije vrijeme i iz njega je 33. pr. n. e. polazio Oktavijan na osvajanje Japoda.[3] Tada Senia dobiva građansko pravo i pripadne tribusu Sergija.

U daljoj povijesti Senj dijeli sudbinu ostalih gradova tog područja. Kao posljednja etapa borbe barbarskih naroda protiv antiknog robovlasničkog svijeta, početkom VII st. n. e., Slaveni – iza Avara – zauzimlju i veći dio rimske Dalmacije i pri tome razaraju mnoge gradove.[4] Možda i Seniu. Često, međutim, zadržavaju imena pojedinih mjesta i daju im slavenski oblik: Albona–Labin, Aenona–Nin, Salona–Solin itd., te Senia–Senj. No i to slavenizirano ime Senj prolazi mnoge transformacije. Od početka XII st. sve se češće spomin'e u dokumentima pod raznim nazivima: Signia, Signa, Scen, Sceingnia, Scenya, Sennia, Segnia itd.[5] kao grad koji je imao vrlo važnu ulogu u našoj povijesti.

Nakon propasti zapadnog rimskog carstva, kad su već bili stvoreni preduvjeti za promjenu društvenog uređenja, ruši se preživjeli robovlasnički društveni poredak i razvija se feudalno društveno uređenje, koje je na Zapadu definirano već u doba franačke države, a u našim se krajevima učvršćuju feudalni odnosi nakon što je sredinom IX st. nastala, iako ne potpuno nezavisna, hrvatska država. Sredinom XI st. uz svjetovne velikaše javlja se na Zapadu katolička crkva kao važan vladajući faktor, kao nova politička snaga i kao najjača snaga među feudalnim velikim posjednicima.[6]

Uz crkvene redove, templare, vezane su i neke od najranijih vijesti o Senju, iako se on prvi puta ponovno iza rimske Senie spominje i ranije, 1116. g.[7]

U doba, naime, kasne antike počinje opadanje novčane privrede, trgovine i zanatstva, privreda se pretvara u domaću i naturalnu, koja na Zapadu prevladava do kraja IX st., što uz perturibacije, seobe naroda dovodi do dezintegracije gradova. I tek se nakon toga, porastom podstreka za proizvodnju viškova uzdižu dvije nove profesionalne grupe zanatlija i trgovaca čija aktivnost traži zajedničku proizvodnju i kojima je u prvo vrijeme izmjena dobara naturalna. To je uvjetovalo održavanje sajmova unutar gradskih zidina pa je to doba početka bujanja života najprije trgovišta, zatim novog srednjovjekovnog grada. Prelaskom od naturalne privrede na gradsku novčanu privredu cijeli se feudalni ekonomski sistem dovodi u opasnost, jer se između plemstva i kmetstva probija nov građanski stalež trgovaca i zanatlija u čije se redove uključuju pripadnici prijašnjih staleža.[8] Trgovački i zanatlijski centri, gradovi, što se razvijaju redovno pod okriljem kojeg vjerskog ili svjetovnog zaštitnika, postaju kod nas središta starih hrvatskih župa gdje se uz sajmove narod sastaje na suđenje, zborovanje i svetkovine.[9]

Grad ili nastavlja život grada antike i zadržava kao podlogu njenu urbanu strukturu, ili se izgrađuje na njenim ostacima, ruševinama, zadržavajući tek neke istaknute točke njenog urbanog tkiva, ili se pak podiže na novo odabranim pozicijama strateškog ili prometnog značaja.[10]

Tako se, očito, i Senj ponovno oblikuje u tim stoljećima. Od rastera rimskog grada nisu sačuvane karakteristike rastera šahova polja, sa dekumanom i kardom, glavnim prometnicama grada što se sijeku pod pravim kutem, a čiji se smjer određivao pomoću geodetskog instrumenta »groma« koga bi se usmjerilo na izlazeće sunce. Osim pojedinačnih nalaza iz rimskog doba, u dubini do 2,50 m, dijelom izvan srednjovjekovn'h gradskih zidina, ništa vidljivo nije ostalo od rimskog grada. On je određen cijelim nizom pravila pri iz-

gradnji, od kojih su glavna: kod grada je decumanus primarne, kod vojnih logora, castruma, sekundarne vrijednosti, a paralelno s glavnim ulicama teče niz ulica, što stvara »insulae« – počevši od prinaste blokove, uz veliki dio javnih površina s javnim građevinama.[11]

Kako materijalna strana grada Senja, njegova urbana organizacija i izgled nemaju ništa zajedničkog s rimskim gradom, kao što to imaju neki drugi srednjovjekovni gradovi našeg jadranskog područja,[12] može se zaključiti da se Senj ne razvija kontinuirano iz rimske Senie, nego nastaje spontano i ponovno u novim uvjetima.

Nekako u isto vrijeme sa darivanjem Senja templarima, 1184–85. g.,[13] spominje se i Mirej, prvi historijski utvrđeni biskup Senja i Senj kao biskupija, pa se u to vrijeme sigurno već pomišlja na izgradnju katedrale[14] kao najreprezentativnije sakralne građevine grada koju daljnja stoljeća preuređuju, dograđuju.

Za vrijeme tatarske navale Senj je opljačkan, možda od Mlečana, i gori 1239. g.[15] Na Grobničkom polju protiv Tatara se bore i Senjani,[16] i u relativno mirno vrijeme iza toga, 1248. g. senjska biskupija dobiva pravo da se služi glagoljicom.[17]

Templari 1269. g. napuštaju grad da u naknadu za Senj i Gacku uz ostalo prime i županiju Dubicu,[18] te ga vraćaju kralju Beli III(IV).

Obližnji feudalci, krčki knezovi, koji već od g. 1193. osim Krka vladaju i župom Modruša, a od 1225. g. Vinodolom, dakako da se žele u tim okolnostima domoći Senja, te su predobili Senjane da izaberu Vida, kneza krčkoga, modruškoga i vinodolskoga, i njegove nasljednike za stalne potestate i upravitelje grada 20. juna 1271. g.[19] I kroz dva stoljeća vladavine krčkih knezova Senjom, kasnije nazvanih Frankopani, jedino se Senj i Krk ne dijele pojedinim sinovima obitelji, nego ostaju zajedničko dobro zbog svoje osobite važnosti (urbanistička skica Senja).[20]

Senj, kao i ostali gradovi tog doba, već se vrlo rano učvršćuje zidinima kako bi pružio što veću sigurnost svojim stanovnicima i dao mogućnost što veće koncentracije obrta i trgovine. Izravnih dokumenata o gradnji utvrđenja, zidina, čini se nema za Senj, kao što ih ima za Hvar iz 1282. g.[21] ili za Zadar iz 1415. g.[22] na primjer. No dokumenat iz 1297. g.[23] prema kojem su knezovi Leonardo i Dujan sazidali franjevcima samostan u predgradu – a jedna kasnija darovnica pobliže označuje to mjesto: izvan zidina[24] – obično se uzima kao prvo, najranije spominjanje senjskih zidina.

Nedugo iza tog vremena, za napad najizloženijem dijelu zidina izgrađuje se kaštel,[25] centar obrane, koji jednako poput zidina i kula, izložen promjenama ratnih vještina i oružja, kao i novonastalih potreba, doživljava mnoge preinake i nadogradnje tokom burne povijesti toga grada.

Svojim smještajem kaštela uz same gradske zidine, koje opkoljuju cijelo mjesto, grad Senj sliči ostalim frankopanskim gradovima bližeg i daljeg područja: Grobniku, Hreljinu, Bakru, Bribiru[26] i dr.

Unutar gradskih zidina s kaštelom i vojnim vježbalištem pred njim, bitnim fortifikacionim elementima, s katedralom i trgom pred njom, drugim bitnim elementom srednjovjekovnog života u gradu, mora da je, kao treće, postojala već vrlo rano i gradska vijećnica kao centar upravnog života. Za njen smještaj i izgled nema nikakvih podataka, tek je ona drevna i arhitektonski očito zanimljiva vijećnica, prema podatku iz 1698. g.[27] »... davnih lett na tla pala ...« A senjski statut iz 1388. g. spominje ložu Kampuzia, gdje se vršilo suđenje.[28]

Od ta četiri važna objekta srednjovjekovnog grada, centara obrambenog, vjerskog i javnog života grada, potpuno je nepoznata samo vijećnica.

I o stambenim objektima postoje u dokumentima, dakako, samo usputni podaci,[29] koji ipak ilustriraju bitne karakteristike i profane izgradnje.

God. 1389.[30] spominje se u Senju još jedna tipično srednjovjekovna ustanova: hospicij, gostinjac, istovremeno bolnica i prebivalište gradske sirotinje, vezan uz crkvu sv. Duha. Već u to vrijeme u Senju imaju svoj samostan dominikanc,[31] sa crkvom sv. Nikole, dok izvan grada postoji niz drugih samostana, a od mnogobrojnih kasnijih crkava unutar gradskih zidina spominje se crkva sv. Ivana Krstitelja[32] u gradskom statutu iz 1388. g. Senj ,naime, 1380. g.[33] dobiva kaptolski, a 8 godina kasnije svoj gradski statut, tipični srednjovjekovni način na koji se reguliraju međusobni odnosi. Kako se mijenjaju odnosi, statuti se nadopunjavaju i uvijek nanovo priznavaju. Senjski statut nema mnogo točaka posvećenih izgradnji, kako to ima na primjer dubrovački statut iz 1272. g.,[34] pa ipak se u njemu nalaze paragrafi:[35]

»§ 71: Svakom sudcu dok služi pripada svake godine od globa 24 libre, isto tako novac, što se uplati od vrata i prozora koji se na novo imadu napraviti ...

§ 95: Kad tko kome zabrani prodaju ili gradnju koju, koja bi mogla nahuditi zabranitelju, tad zabranitelj ne može ni prodati ni graditi,

a higijenu grada i sigurnost ognja osigurava:

§ 55: Tko baci na ulicu smrad, plati za svaki put 6 malih libara i

§ 162: Da se načine u Senju tri straže za oganj, jedna je u kući Radućevoj, druga u Mojsijevoj, treća u Čokovićevoj što pripada sudcu Antunu.«

Nakon statičkog života ranog srednjeg vijeka s razvojem gradova kao trgovačkih središta javlja se i životna dinamika, među ostalim: seljaci napuštaju svoju zemlju i naseljuju gradove, trgovci putuju u relativno daleke krajeve, vjernici idu na hodočašća itd.[36] Tu dinamiku, veliki prometi Senjom, ilustriraju dokumenti Senja XIII i XIV stoljeća. On u to vrijeme ima već veilko trgovačko-prometno značenje. Često se spominje posrednička djelatnost mletačkog konzula u Senju od 1275. g. dalje.[37] Tom važnom lukom prolaze kraljevi: Karlo 1333. g.,[38] kraljica majke Jelisaveta 1343.

g., kralj Ludovik I 1350. g., a kraljica Marija boravi u Senju 15 dana 1387. g.,[39] nakon što je oslobođena iz novigradskog zatvora. U nekoliko navrata boravio je u Senju i kralj Sigismud i pozvao je Senjane, kao najbogatije gradane tadašnje Hrvatske, na sabor u Temišvar 1397. g.[40]

Kao važna luka i važno trgovačko središte, Senj je u to vrijeme već očito formiran, ima već fizionomiju tipičnog srednjovjekovnog grada, koju kasnija stoljeća tek nadopunjuju pojedinim objektima, a da bitno ne diraju već u to doba jasno zacrtanu osnovu. To se vidi i danas nakon većih zahvata u tkivo grada u XIX i XX stoljeću i nakon bombardiranja u II svjetskom ratu kada je Senj bio nemilice uništavan.

Utrti, utabani putovi grada postaju u to vrijeme ulice što povezuju trgove i druge važne točke grada, prolaze uz reprezentativne javne građevine, dolaze do kula gradskih zidina, kako bi se u slučaju potrebe omogućila brza obrana grada, polaze od jednih gradskih vratiju do drugih. I kad se gradska vrata premještaju na druga mjesta, jer razne potrebe tokom mnogih stoljeća mijenjaju položaj ulaza u grad, nastaje nova ulica, a stara ostaje, sada usmjerena na zidine u kojima više nema vratiju, kao npr. transverzala što je vodila od »Malih vratiju«, uz katedralu, do »Kopnenih vratiju« u blizini kule »Lipice«, a koja Lenković zatvara trokutastom obrambenom kulom 1550. g.[41]

Takvo organsko nastajanje prometnih arterija dovodi do krivudavog spleta zakrivljenih ulica omeđenih gradskim zidinama. Osnova zidina, redovno kompliciranija od rimske, nastala neplanski, spontano kao i sam grad, podređuje se već postojećim čvrsto građenim objektima, u prvom redu geografskim uvjetima. Tako i kod Senja, grada uz morsku obalu, smještenog u produžetku doline između dva gorska spleta i time spojenog sa zaledem, što ga je predodredilo za prometno, trgovačko i strateško središte šireg područja.

U srednjovjekovnim gradovima mreža ulica rezultira i iz specifične osnove gradskih zidina i iz smještaja redovito ekscentrično postavljenih osnovnih, bitnih, javnih građevina: kaštela na jednom uglu grada uz zidine, centra obrane, i katedrale, središta vjerskog života, koja je često situirana na mjestu starijih sakralnih objekata. To dovodi do novog sistema putova, suprotno primitivnoj šemi rastera šahova polja, putova koji slijede organski tok života što poput krvotoka odrazuje pulsiranje grada.

Prvim ozidavanjem grada nastaje najprije grupna, a ne zatvorena izgradnja, i kako urbana struktura spontano raste, tako se daljnjim tokom stoljeća izgradnja sve više zgušćuje. Vlasništvo djelitje na nepravilnost tlocrta pojedinih objekata i cijelih blokova, što povećava krivudavost i nepravilnost uličnog spleta. Kako je srednjovjekovni grad – grad pješaka i samo pomoćnih životinja za vuču, i promet nije intenzivan, ulice su uske. Na širinu ulica utječe i klima, a i želja što bližeg gotovo fizičkog kontakta između stanovnika pojedinih područja radi potrebe tajnih sastanaka u svrhu dogovora, političkih i klasnih borba ili oružanih sukoba, obrane, pa su stambene kuće, iako su bile otvorene prema ulici – za razliku od rimskih – oblikovale često gotovo neprohodne ulice. Taj kontakt između kuća u susjedstvu povećavaju i pasaže u gornjim katovima koje poput mostova nadsvođuju ulice, a objektima daju stabilnost.

Svi ti momenti utilitarnog karaktera, nastali spontano, stvaraju nesvjesno estetsku draž srednjovjekovnog grada: zakrivljena ulica daje sjenu i zadržava vjetrove, ali istovremeno, meko oblikovana samo uz vrtove, s uglovima kuća što zadiru u liniju ulica, s pasažama u gornjim katovima postaje slikovita, pogled je ograničen, perspektiva se iznenada mijenja, sagledavaju se uvijek sve tri dimenzije ulice, podvučena je vrijednost svakog pojedinog arhitektonskog elementa. U tok ulica slijevaju se slijepe ulice svojim lijepim, kratkim prospektima, a da se olakša promet oblikuju se meki prelazi, na križanjima se izbjegava promet u pravom kutu, sekundarni putovi se zakrivljuju, skošuju se ugaoni bridovi građevinama ili se uglovi proširuju u obliku lijevka i stvaraju manje trgove – prostorne i vizuelne cezure.[42]

Nasuprot tim malim trgovima, od primarne važnosti bili su veliki, javni trgovi. Oni su u to vrijeme pozornica glavnih scena javnog života grada koje se tek kasnije počinju odvijati u zatvorenim prostorima posebnih objekata.[43]

Zbog toga su to prvenstveno mjesta sastajanja, ugodnih šetnji, a ne prolaženja. I u težnji da ih se sačuva od cirkulacije, u urbanističkom smislu imaju kvalitet zatvorenog prostora, a njihova tipična nepravilnost rezultat je njihova postepenog razvoja.

Bitan element srednjovjekovnog urbanog tkiva je trg uz glavnu crkvu, većinom uz njenu uzdužnu stranu. U Senju je to i najstariji trg »Stari trg« uz katedralu. Tamo su se djelomično rješavali općinski poslovi za vrijeme vladavine krčkih knezova. Tamo se održavala gradska skupština –uz gradsko vijeće glavna upravna ustanova–[44] u koju su dolazili »iudices, consiliarii et universus populus«, tamo su Senjani izvršili svoj izbor 1271. g.

U urbanističkom i estetskom smislu, kao i ulica– i trg srednjovjekovnog grada doživljava se u kretanju: sa svakog stajališta pruža drugu, uvijek novu, različitu sliku u nizu varijacija i nema stajališta s kojeg bi ga se moglo sagledati, obuhvatiti jednim pogledom. Jer geometrija nije imala za njih ono značenje koje joj danas dajemo u urbanizmu (ili jučer?), crkva nije nikad locirana u sredini svog trga, ona je samo kuća među kućama, ali najveća – ozidani grad imao je samo malo slobodna prostora. Ideja da se crkva upotrijebi kao monumentalni dekor nastala je u renesansi, a da ju se izolira sa svih strana podjednako, tek u XIX st.[45]

Drugi važan trg, vojno vježbalište pred kaštelom, u urbanističkom je smislu važniji, ne zato što je veći, nego što znatnije utječe na osnovu grada. Na njemu se skupljaju branioci grada, odanle treba brzo stići do svih ugroženih, lako ranjivih ili po obranu važnih točaka, a u slučaju neprijateljske provale u grad na njemu se skuplja cijelo stanovništvo, koje zatim nalazi svoje utočište u kaštelu. Na tom je trgu i glavni zdenac naselja

prema pravilu, a kao svojevrsni centar grada, oko njega, kao i oko trga uz katedralu, situiraju se mnogi značajni objekti. Monumentalnost mu daje ne toliko njegova realna veličina, nego proporcije i odnos prema okolnim objektima.[46]

Na tom su se trgu često odvijali burni događaji senjske povijesti i njega spominju povijesni dokumenti Senja.

Grad Senj se tako oblikovao da bi, velikim dijelom zadržao do danas karakterstike tipičnog srednjovjekovnog grada – kako je izloženo – očito u doba svog ranog prosperiteta, kada je, u doba vladavine Frankopana, bio jedna od najvažnijih luka za Hrvatsku, a jedina za kraljevinu Ugarsku i Slavoniju.[47] To vrijeme dalo mu je glavni biljeg.

On se i dalje razvija, iako već nastaju borbe i sve očitija neprijateljstva s Mlečanima koji žele da ovladaju trgovinom na Jadranu. U okršaju s njima Senj gori 1380. g.[48]

Ali poslije Tatara i Mlečana, nekoliko decenija iza tog datuma, Senju, kao i cjeloj našoj zemlji, pravu i veliku opasnost predstavlja približavanje osvajačkih Turaka.

Istovremeno je to doba općenitog slabljenja feudalne aristokracije čije mjesto zauzima novo ukazno plemstvo, dvorska aristokracija u službi kralja.[49]

Osiromašeni Frankopani, koji su bili međusobno podijelili imanja, a žive u neslozi, slaba su garancija za uspješnu obranu protiv moćne turske sile. Čak Mlečani nastoje 1468. g., 1469. g.[50] da ih pomire, ujedine u obrani protiv Turčina, mole papu da pruži pomoć Hrvatskoj, Senju kao »vratima Italije«.[51] No Matija Korvin nije imao u njih povjerenja, tim više što su bili pristalice protivničke stranke cara Friderika,[52] te šalje svoje čete što osvajaju Senj 1469. g. pod vodstvom Magjara *Blaža, koji postaje senjskim kapetanom.*[53] Čast kapetanije kao vojne uprave senjske zadržala se dalnja dva stoljeća. Kralj Matija potvrđuje Senjanima statut, dodaje mu nove točke i naziva ih »ključem i predzidjem kraljevstva«.[54]

To je još uvijek doba prosperiteta. U Senju buja i kulturni život, u njemu se osniva tiskara koja tu djeluje punih 14 godina i u kojoj je dovršeno i tiskanje glagoljskog misala. Na njemu je oznaka mjesta izdanja »v Seni« – 7. kolovoza 1494. g. što tiskari osigurava mjesto najstarije sa sigurnošću utvrđene tiskare na Balkanu.[55]

Građe se i mnogi stambeni objekti izgrađeni u duhu vremena, često ne više tako skromni kao ranije. Na nekima su do danas sačuvani natpisi iz tog vremena.[56]

Učvršćuju se i zidine.[57] Opasnost od Turaka sve je jača. Sve se više približuju Senju. Pada Jajce 1528. g., pada Klis 1537. g. Strateška važnost Senja, povećana nakon bitke kod Udbine na Krbavskom polju 1493.g., sada je još veća. U njega se sklanjaju pribjezi s okupiranih područja što su pobjegli pred Turcima ili uskočili i tako dobili ime uskoci (uz izbjeglice još i drugog karaktera: Venturine i Stipendiatose).[58] Sve većom koncentracijom uskoka u Senju nastaje razdoblje po kojem se Senj najviše pročuo u svojoj povijesti, i mada je to razdoblje trajalo svega osamdesetak godina, pojam uskoka i Senja ostao je nerazdruživo povezan. U želji da se osvete Turcima počinili su bezbrojna herojstva nanoseći velike štete i Mlečanima kada su ih ovi stali progonjati, loviti i kažnjavati smrću od straha da bi Turci mogli na Jadran poslati svoje cjelokupno brodovlje[59] i tako direktno i njih ugroziti. Rijetko je njihov broj *premašio tisuću ljudi i »da se šaka ubogih ljudi* zavjetuje, da će se sustavno osvećivati državi, koja se prostiraše od Perzijskog zaljeva do Jadrana ... pričinja se ... pusta bajka ...«.[60] Vrlo mnogo dokumenata ispunjeno je opisima njihovih djela, pa ako oni nanose velike štete Turcima,[61] razbojstva na moru često čine više mletački podanici negoli uskoci,[62] kojima se s vremenom, uz junačke gerilske prepade pripisuju i mnoga razbojstva što su ih kadikad počinili iz nužde, jer im obećana sredstva za život–plaća–nisu stizala.[63] Da ukroti senjske uskoke, poslan je u Senj za komesara Josip Rabata,[64] koji u Senju bude umoren 1601. g. zbog počinjenih zlodjela i krvološtava.[65] No mirom u Madridu 1617. g. ugovoreno je da iz Senja i drugih primorskih mjesta budu istjerani uskoci, banditi, stipendiati i venturini,[66] što su kasnije odredbe još više precizirale.[67]

U graditeljskom smislu to je doba donijelo nekih znatnih promjena.

Kako Turci u vrijeme tog šesnaestog stoljeća, punog borbe s njima ne bi u okolici Senja našli *povoljnih položaja* da se utabore, ruše se svi objekti izvan gradskih zidina, a povrh Senja podiže se utvrda Nehaj 1558.g. kao najveći prilog fortifikaciji grada. Od svih tom prilikom napuštenih samostana samo se franjevački podiže u gradu[69] i unosi stanovitu prostornost i odušak zelenom površinom svoga patia u tu sada do maksimuma gustu izgradnju, jer grad u to vrijeme ima tek nešto manje od 4.000 stanovnika[70] stiješnjenih unutar zidina, brojku koju nije dostigao 1869. g. sa 3.000 stanovnika[71] na već širem području grada koji se prostirao već i izvan zidina, pa čak niti 1961. g. sa svojih 4.000 stanovnika[72] na još širem gradskom području.

U to vrijeme nije još bio niti izgrađivan uz *same zidine, jer to još i kasnije brani statut* Ferdinanda III iz 1640. g. čl. CLXXIX koji kaže da se u gradu ne smije sagraditi nijedna zgrada koja bi bila na štetu gradskim zidinama ili obrani grada, pod kaznom smrti i konfiskacije imovine.[73]

Nakon za Senj tako značajnog uskočkog doba, u grad ulazi njemačka posada. On je i u to vrijeme značajan trgovački grad što trguje Italijom, sjevernom Afrikom, Istokom, a u strateškom pogledu još uvijek ima veliku važnost.

Kao i u druga granična područja i u Senj se šalju stručne komisije da razvide u kakvom su stanju utvrđenja i što bi na njima trebalo popraviti. Komisije šalju pismene izvještaje i grafičku dokumentaciju – prvu koja je za Senj sačuvana. I tako uz niz nerealnih, *potpuno proizvoljnih prikaza* Senja iz tog stoljeća (sl. 1 i 2), slijedi niz stručnih snimaka gradskih zidina, Nehaja, veduta, koje oči-

to sa dosta vjernosti prikazuju stanje, i vrlo lako ih se može uskladiti sa suvremenim geodetskim snimkom grada. Uz razne geografske karte (sl. 3 i 4) u kojima je već prema grafičkom načinu unošenja Senja u njih naznačena očita važnost tog grada za šire područje, kao i za cijelu Hrvatsku, u prvom su redu značajni nacrti Pieronija, Stiera i grupe uz Hollsteina. Mnogi snimci sadrž..vaju oznake, opise, legende, no neki su popratni dokumenti nestali, pa ih se ne može datirati i ne postoje objašenjenja uz oznake (sl. 5 i 8). Pieronijev nacrt iz 1639. g.[74] (sl. 6 i 7), Stierovi nacrti iz 1660-ih godina[75] (sl. 9-11), od kojih je najvjerniji onaj s naznačenim nazivima kula,[76] i onaj ing. Breitstallera, Hollsteina i Weissa iz 1701. g.[77] (sl. 13) označuju i neke detalje i prijedloge, no prikazuju isključivo zidine s kaštelom, izuzev poznate Stierove vedute (sl. 12) koja uz urušenost gradskog platna, što je glavna svrha tog prikaza, više prikazuje tip utvrđenog grada, nego sam grad, izuzev nekih detalja. Iz nje se uglavnom može zaključiti samo o gustoći naselja, te o tipu kuća koje se još vjerojatno –prema Ferdinandovu statutu– ne izgrađuju uz zidine. Sva tri autora prikazuju samo dvoja ulazna vrata u grad: gornja ili kopnena uz kaštel, i ona na morskoj obali, te jedna u predgrađe uz more, a Stier još spominje i riše ona za ispust bujice »Potoka« što je nereguliran i što je i 1647. g. osim dijela zidina porušio i više od 50 kuća.[78]

God. 1689. Valvasor[79] prvi daje nešto opširniji opis samog grada i uz objekte fortifikacije spominje vijećnicu, a daje i popis crkvenih objekata tog vremena, te brojne povijesne podatke i opise senjskih običaja. Njegova veduta (sl. 14) nije samo simbolički prikaz Senja, ona prikazuje i grad, a ne samo zidine, i obiluje nizom posve vjerodostojnih detalja koji se poklapaju s dokumentacijom i mogla bi poslužiti kao putokaz za rekonstrukciju grada iz XVII stoljeća. Mnogo ga vjernije ilustrira nego kasnija veduta iz 1749. g. (sl. 15),[80] koja ipak donosi neke detalje važne za dokumentaciju. Iz iste je godine i, izgleda najstariji (sl. 16), urbanistički plan grada. Mada je očito potpuno netočan, blokovi kuća ne odgovaraju nijednom kasnijem snimku, on ipak karakterom prikazanog uličnog spleta prikazuje tipični srednjovjekovni grad sa tek jednim velikim trgom, vježbalištem, zborištem pred kaštelom. No, već je plan iz 1763. g. (sl. 17) vrlo instruktivan i gotovo potpuno odgovara stanju prije II svjetskog rata. Može se pratiti tok gotovo svake i danas poznate ulice, a urisani su tlocrti i glavnih sakralnih objekata tog doba. Uz spomenute postojeće trgove: stari trg uz katedralu i vojni pred kaštelom, tu je i prva dokumentacija oblikovanja »Malog trga« u blizini vratiju uz more, koji se naslućuje i na planu iz 1749. g. Naznačena su »Mala vrata«, a predlaže se probijanje novih vratiju (»D«)–kasnijih »Velikih vratiju« i zatvaranje starih uz kaštel (»C«), za veće osiguranje od bujice. Naznačen je tok bujice (»A«) što je tekla Senjom i nanosila mu često velike štete – pa su još danas vidljivi, na mnogim portalima tog područja, utori u koje bi se umetale drvene zaštite kao obrana pred nabujalom stihijom – i po prvi puta (»B«) projekt njena novog reguliranog toka projektiran izvan zidina grada, i preko njega, više kaštela (»G«) komunikacioni most koji vodi prema forteci – Nehaju. Izgradnja ne samo da se već približila zidinama, koje se više i ne popravljaju, jer se nakon poraza Turaka kod Beča 1683. g. i iza mira u Karlovcima 1699. g. zidinama ne pridaje više toliko značenje, već započinje u cijelom jadranskom području proces negacije zatvaranja grada unutar zidina i mnogi značajni objekti tog doba već se izgrađuju izvan njih.

Grad se okreće prema luci koja još uvijek nije uređena. Josip II, prilikom jednog od svojih posjeta Senju, 1775. g.[81] (sl. 18a,b,c) piše da Senj uopće nema luke i da se tamo lađe učvršćuju užetima i sidrima, usprkos čestoj senjskoj buri. A bura je puhala naročito žestoko i stoga što se uz sječu šume u senjskoj okolici iz trgovačkih razloga, 1613. g. sasjekla šuma 3 milje uokolo Senja, iz strateških razloga.[82]

Unatoč tome što luka nije osposobljena, trgovina se ponovno vrlo razvija. Za njene potrebe izgrađuju se razna skladišta. Sačuvani su njihovi projekti (sl. 19-22) iz 1776. g. s opisima smještaja i s naznakom kapaciteta uskladištenja. To su ili pregradnje stambenih kuća u magazine, ili se depoi dograđuju uz gradske zidine u blizini mora, na mjestu prijašnjih zelenih površina, ili se pak podižu novi na samoj morskoj obali uz pristanište (kako se to može razabrati iz legendi uz projekt). To su prizemni objekti s potkrovljem, jednostavna tlocrta i pročelja s uokvirenim prozorskim pačetvorinastim otvorima i s ulaznim otvorima kamenih okvira sa stupcima i polukružnim nadvojima na način koji je bio uobičajen u Senju i koji je još danas sačuvan, naročito na objektima s »uskočkim« glavama kao ukrasom zaglavnog kamena, te nemaju neki svoj specifični karakter magazina.

I obrana se sada, 1778. g., uz Nehaj koncentrira na luku (sl. 23). Veći broj građevina već je prizidan uz zidine, a neke i izvan njih. Obrana luke, prema projektu, sastoji se od baterija smještenih u Sv. Ambrozu. One unakrsno brane luku s baterijama uz Sv. Mariju Art s druge strane luke, a treća baterija smještava se na groblju Marije Art i brani prilaz do luke.

Projektira se i novo pristanište 1779. g. (sl. 24) koje bi tom dogradnjom bilo stavljeno u »trajno stanje«.

Svi ti detalji, uz mnogo novih, jasno se vide na planu cjelokupnog grada iz 1779. g. (sl.25) s projektom njegova povećanja daleko izvan, očito već djelomično porušenih gradskih zidina uz koje su naznačene zelene površine unutar grada. Projektira se izgradnja velikih blokova novih magazina i stambenih kuća, a uz njih i začetak izgradnje obale. Novi magazini situirani su da budu zaštita ladama u luci od jakih bura. Osim tog opisa, na planu je vidljiv nešto drugačiji projekt odvoda bujice nego na starijem planu iz 1763. g. Uz kaštel su već probijena u zidu »Jozefinska vrata« do nove »Jozefinske ceste«.

Daljnju etapu projekata i izgradnje prikazuje plan iz 1785. g. (sl. 26a,b) i njegova gotovo kopija iz iste godine (sl. 27), te s istom legendom plan iz, vjerojatno, 1788. g. (sl. 32).[83]

Legenda na tim planovima označava petera gradska vrata: (a) Jozefinska, (b) biskupska (Mala), (c) ona uz more, (d) stara ili vrata bujice (ona uz kaštel) i (e) pavlinska. Zatim (f) kaštel, (g) vijećnicu (h) katedralu, (i) rezidenciju biskupa, (k) franjevačku crkvu i samostan i (l) napušteni pavlinski samostan i crkvu. Ta legenda riječitije od svega svjedoči o trgovačkom potencijalu grada nabrajanjem niza magazina soli po gradu s naznakom njihove zapremnine, objekata koji se grade ili izričito u tu svrhu, ili banka unajmljuje kuće od privatnika. A banka, taj trgovački posrednik, prva izgrađuje svoj službeni objekt (n) izvan gradskih zidina na obali uz pristanište i stambeni objekt za svog glavnog činovnika (o), također na obali izvan zidina prema krajnjoj kuli (Šabac). Koliko je Senj bio trgovački značajan u to doba, i kakva mu se perspektiva ukazivala da preraste u veliki trgovački pomorski centar – tim više što je upravo 1776–9. g. izgrađena i puštena u promet Josipova cesta što ga je povezivala sa zaledem –pokazuje planirana izgradnja izvan zidina i potpuno izvan dotadanjeg senjskog mjerila, triju velikih peterokatnih magazina na obali što treba da štite luku od bure, a od kojih su doljnji katovi bili namijenjeni uskladištenju soli, a gornji žita (Q R S), te kao četvrti (T) magazin za voće. Iza njih je bila planirana, za još bolju zaštitu od bure, dalja izgradnja magazina ili jednog predgrađa. Perspektivnim urbanističkim planom bilo je predviđeno još jedno predgrađe u zaledu luke potrebno za povećanje populacije i trgovine. (Sve to okruživali su vinogradi).

Radi toga se prilazi daljnjoj izgradnji luke. Da se spoji obala pred gradom s novim dijelom luke koji se nasipava i dalje uređuje, probija se prolaz kroz krajnju kulu gradskih zidina (P). Za obranu luke od raznih vjetrova predviđa se izgradnja obrambenih nasipa (EF i GH i njihovih mogućih produženja I, K, koji bi omogućio prolaz lađama L), a kao najvažnije za izgradnju luke potrebno je odvesti bujicu –zvanu Torrente– izvan luke (CD), jer ona svojim tokom (AB) nanosi u luku šljunak i pijesak i time smanjuje njenu dubinu, što bi spriječilo pristajanje velikih lađa.

Za odvod bujice bilo je više prijedloga: da ju se odvodi izvan gradskih zidina (sl. 28) (UWHGK) ili unutar zidina (UAQBK) uz izgradnju nasipa (KLM) koji bi luku štitio od vjetrova i nanosa bujice, kapetana Vukasovića. Zatim je prijedlog obrsta i dvorskog savjetnika Struppia (sl. 29) s drugačijom izgradnjom dijela luke uz odvedenu bujicu, i daljnje njegove alternative: da se bujica odvodi djelomično unutar gradskih zidina (sl. 30), odnosno cijelim tokom potpuno izvan zidina (sl. 31). No ona još uvijek, i iza regulacije kod naročito visokog vodostaja znade i starim putem prodrijeti u grad, tako je 1860-ih god. Senj zadesila jedna od najvećih poplava.[84]

I drugi planovi tog doba pružaju poneki zanimljiv detalj. Tako i onaj iz doba prije izvedene regulacije luke i bujice, »potoka« (sl. 33) sa (pod 6) naznačenim dijelom ozidane obale, ilustrira neke detalje naročito sakralnih objekata, dok plan iz 1815. g. (sl. 34) već jasno naznačuje da je bujica regulirana. Uz nju podno Nehaja, prema moru, prema crkvi Marije Art situirana je pravoslavna crkva i vjetrenjača. Ti isti objekti –izvan gradskih zidina urisani su i na drugom planu iz iste godine (sl. 35) na kojem je urisan i dio izgrađene luke, uz plan obrambenih baterija.

Senj kao trgovački grad i dalje napreduje. Luka se osposobljava za veliki promet, Jozefinska cesta se obnavlja,[85] nastaje zlatno doba senjske trgovine.[86] Zidine, kao i u drugim gradovima, više ne predstavljaju zapreku širenja grada u svim smjerovima, a veliki objekti ne izgrađuju se samo izvan nego i unutar zidina koje se najprije ruše prema moru: grad se otvara prema izvoru svog blagostanja i obogaćeni grad izgrađuje prema luci novu frontu svoje nove fizionomije.

Sve to potpuno jasno ilustrira plan grada iz 1839. g. (sl. 36) i njegova gotovo kopija iz 1857. g. (sl. 37), u kojoj je naznačena daljnja izgradnja magazina soli na obali i dio izvedene obale pred njima s proširenjem obale pred starim dijelom grada. Na obali više nema starih zidina, a i kula, kroz koju se probijao prolaz između starog i novog dijela luke, obuhvaćena je novim objektom. Legenda na tom planu vrijedna je da se citira. Označuje ove objekte: (a) zajedničku infanterijsku i artiljerijsku kasarnu, (b) skladište artiljerijskih lafeta, (c) barutanu u gradskim zidinama, (d) skladište Susania u blizini obalne baterije Sv. Ambroza, (e) stražarnicu na Malim vratima, (f) gradska vrata kod kaštela, (g-h) barutane na stanovitoj udaljenosti od kaštela. Na samom planu opisano je (odozgo prema dolje): barutana i crkva Marije Art, bivša vjetrenjača, pravoslavna crkva. Između nje i Marije Art: vojno vježbalište, zatim obalna baterija Marije Art, regulirani tok bujice i na njegovu utoku: potpuno uništen molo. Uz obalu, uz malo pristanište: zgrada saniteta, zatim ured luke, soli, (i . . . ?), mjenjačnica. Uz nju je urisan bunar, a iza ta dva objekta: bivši pavlinski samostan. Do kaštela vodi novi dio Jozefinske ceste iz Karlovca (i na Velikim vratima stoji natpis: JOSEPHINAE FINIS, dok je u Karlovcu početak ceste označivao natpis na stupu: JOSEPHINAE PRINCIPIUM). Do nje je: kameni obrambeni nasip od bujice. Uz kasarnu kaštela je stražarnica (otočke regimente), pred kaštelom: Veliki trg s bunarom. Od kaštela uz zidine (iza jednog nečitljivog natpisa) prema predgrađu Svetog Vida, u kuli: gradski zatvor, preko puta: opskrbna pekara. Dalje duž zidina, uz prije spomenutu barutanu (c), uz vanjsku stranu zidina: depo lafeta. Slijedi dio zidina što su i danas još najbolje sačuvane, te papinska kula. Dalje, uz spomenutu stražarnicu (e), Mala vrata, te unutar grada objekt u vezi s trgovinom soli(?) i zgrada magistrata. Slijedi: Mali trg, katedrala, bivša rezidencija biskupa, te seminarij uz franjevačku crkvu. Izvan grad-

skih zidina, uz Mala vrata urisana je zgrada zvana kasnije »Verein«, i dalje su napisi: magazini, nova biskupska rezidencija, cesta prema Rijeci, crkva sv. Ambroza i napisi nekih drugih objekata.

Vrlo preglednu strukturu grada prikazuje plan iz 1859. g. (sl. 38) gdje je također vidljivo kako grad tendira proširenju obalom uz magazine soli, u zaleđu predgrađem Sv. Vida, a sa suprotne strane uz obalu su već spomenuti objekti uz crkvu Marije Art. Gotovo identičan s njim je plan iz 1863. g. (sl. 39) uz neke očite ispravke u smislu točnosti, s izgrađenim lukobranima s obje strane luke, nasutim dijelom obale prema Mariji Art i s očitom tendencijom izgradnje za proširenjem grada kome su se predgrada stopila sa starom jezgrom.

No Senj doživljava po svoj prosperitet ubitačne udarce time što trgovački putovi počinju voditi preko Trsta, da zatim izgradnjom riječke željezničke pruge 1873. g.,[87] koja je prema nekim planovima trebala imati Senj, a ne Rijeku kao završnu pomorsku točku, gubi svoje prioritetno trgovačko značenje za to područje. Veliku trgovinu prugom preuzima Rijeka (do tada zvana »Rijeka kod Senja«), a pad Senja kao trgovačkog centra većeg mjerila postaje i ostaje konstantan. Iako se u urbanističkoj slici grada – tom najosjetljivijem pokazatelju općih prilika – taj pad ne osjeća odjednom, grad stagnira i do predviđenog razvoja nikada ne dolazi.

Promjena društvene strukture građana koja u to vrijeme diferencira i već jasno grupira obrtničko–trgovačku–kapitalističku klasu s jedne, a radničku s druge strane, unosi i u urbanističku sliku Senja nesklad građenjem objekata izvan mjerila okoline.[88] Tome se pridružuje pomanjkanje kulturnopovijesnog osjećaja pa se ruše kao i u mnogim drugim gradovima u to doba, tako i u Senju, povijesno vrijedni objekti i uništavaju karakteristične ambijentalne vrednote.

Mijenja se izgled cjelih gradskih područja: »... dva nova trga daju bolji vid u prvanjem tesnacu, kano što se i druge ulice porušenjem neskladnih kućah razširiše ... «,[89] zapisano je 1856. g.

Ruši se povijesna crkva sv. Nikole sa samostanom na obali i time kida fronta prema moru, ruše se Mala vrata, kula sa zatvorom radi izgradnje velikog objekta tvornice duhana, kuli Šabac prizidava se paromlin, »restauriraju« se crkva sv. Franje i katedrala, kojoj se ruši stari povijesni zvonik i dograđuje novi. Pregrađuje se kaštel, kao i mnogi drugi povijesno i arhitektonski zanimljivi objekti, a ruše se i, tipične za ruralni tip kuća, senjske balature.[90] No ipak se nije bitno zadrlo u srednjovjekovno tkivo grada kako to prikazuju sačuvane fotografije iz tog doba.

Treba, međutim spomenuti da je to istodobno i vrijeme kada se Senj još jednom pročno. Biljeg tog doba je formiranje snažnog državnog aparata sa sistemom činovništva i školstva kao institucijom za njegov razvoj.[91] Senjska gimnazija –koja kao objekt također znatno iznad mjerila starog Senja, nastaje 1850. g. pregradnjom dviju obiteljskih kuća– odgojila je brojne kulturne radnike Hrvatske i očito pridonijela stvaranju stanovite kulturne klime u Senju, koji je rodno mjesto i mjesto prvih saznanja i zanosa mnogih naših književnika: Vjenceslava Novaka (1859–1905), Silvija Strahimira Kranjčevića (1865–1908), Milutina Cihlara – Nehajeva (1880–1931) i drugih.[92] Kakav je njihov odnos bio prema Senju, ili što je Senj u to vrijeme značio za našu kulturu ilustrira i citat M. C. Nehajeva zapisan na njegovu spomeniku u parku književnika uz crkvu Marije Art, u kome se Senjani danas barem na skroman način odužuju svojim zaslužnim sinovima: »Ta naša Siena i naš Gent, taj Senj Krste Frankopana i Silvija Kranjčevića dostojan je ne samo sinovske ljubavi moje nego i studija svih onih, koji ljube i traže duboke, plemenite oznake svoga naroda.«

Uništavanje cijelih ambijentalnih vrednota i povijesnih građevina započeto u XIX nastavilo se i u XX stoljeću kada se »moderniziraju«, žbukaju ili ruše pojedini objekti. Na postojećima se šire prozori, vrata, kameni portali premazuju se bojom ili žbukaju – da se danas pod njima nailazi na napise i datume. Taj proces uništavanja velikog opsega završilo je bombardiranje u II svjetskom ratu u kojem je 1943. g. uništeno ili oštećeno 80% objekata[93] u Senju. Devastirani su cijeli blokovi kuća, cijele ulice, trgovi, porušeni mnogi značajni objekti. A srušena je do temelja i crkva sv. Franje, panteon senjski, usko povezana sa slavnim danima senjske povijesti.

Iza rata prišlo se obnovi. Mnogo toga se raščistilo, obnovilo, sagradilo. Grad čeka projekte i realizacije nekih važnih objekata i ambijenata, na primjer memorijala uskoka predviđenog na mjestu porušene crkve sv. Franje, oblikovanje u ratu rastvorenog, sada neartikuliranog »Malog trga«, »Široke Kuntrade« i drugog.

Izgradnja Jadranske magistrale 1953. g. koja prolazi obalom ispred grada i čijom su izgradnjom porušeni mnogi objekti, uključuje Senj u turistička mjesta (mada većinom prolaznog karaktera). Uz podizanje industrije (drva i trikotaže), te zbog izgradnje obližnje hidrocentrale, mijenja se karakter grada. Od 1960. g. raste obalom uz magistralu – Mundarićevac[94] – od 1955. g. širi se u zaleđu alejom S. S. Kranjčevića.[95] Suvremena izgradnja prodire nezadrživo i do stare jezgre. Karakter te izgradnje, kao i drugdje u poslijeratno doba, često je previše tipiziran i premalo prilagođen klimi i kraju. Uz nove objekte restauriraju se i stari. Od važnijih objekata restaurirani su: katedrala 1950-ih godina,[96] koja nakon mnogih stoljeća ponovno otkriva svoju romaničku jezgru i kasnije prigradnje, 1955. g. kula Šabac[97] se obnavlja za zgradu lučke kapetanije, 1956–7 stara se gimnazija pregrađuje u stambeni objekt.[98] Ex-Ježić palača, velika zgrada magazina, pregrađuje se 1960. g. u prizemlju u restauraciju, u katovima u stambeni objekt,[99] 1961–4. obnavlja se i jednim dijelom nanovo izgrađuje palača Carina, sada biskupija,[100] 1963. g. završena je obnova prizemlja, te djelomično gornjih spratova, a 1965. g. razizemnih prostorija palače Vukasović za gradski muzej.[101]

Uz neke manje interesantne objekte: 1950-ih g. tržnice[102] i parne pekare[103] 1960. g. na Malom trgu, Senj dobiva 1956. g. vrlo uspjelu otvorenu ljetnu pozornicu ukomponiranu u pećine uz Kolan[104] (reguliranu bujicu) podno Nehaja. U blizini kaštela, na mjestu srušene kuće (Djačić) izgrađuje se *1962–3.*[105] novi stambeni objekt, a na mjestu srušenih kuća na obali (gostione »Putnik«, Krišković a i Hreljanovića), uz park na mjestu samostana i crkve sv. Nikole, hotel Nehaj.[106] 1963. g. *započinje se rušenjem od bombardiranja teško* oštećenih magazina soli na obali i na njihovu se mjestu izgrađuje upravna zgrada[107] i stambeni objekti.[108] Hotel Nehaj gotovo pri kraju jednog *dijela fronte prema moru unutar starog dijela* grada i ovi novi objekti s drugog kraja fronte uz stari dio grada, daju Senju ponovno potpuno novu fizionomiju.

Mnogo manje u fizionomiju grada svojim smještajem diraju objekti Centra kulture za grad i općinu[109] uz aleju S. S. Kranjčevića započeti 1964. g., do njega obnovljena i proširena tvornica »Neda Knifić« – stara tvornica duhana, ili s druge strane hale drvnoindustrijskog poduzeća[110] iz 1960-ih godina.

Želi se obnoviti i preurediti za muzej interijer kule Nehaj, koja svojom šturom masom jednako kao i u uskočko doba dominira Senjom i okolicom. Do sda se restaurirao samo ulaz u nju.[111]

Preostaje još mnogo toga da se uradi. Značenje Senja za našu kulturu i povijest na to obavezuje.

U okviru rada Zavoda za povijest umjetnosti i arhitekture Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu uz financijsku pomoć Republičkog fonda za naučni rad, te uz pripomoć *Konzervatorskog zavoda Rijeka i Gradskog muzeja Senja*, vršena su u kraćim razdobljima tokom 1962–1965. g. snimanja arhitektonskih spomenika Senja.

Snimanja su vršena uz suradnju stud. arh.: Nenada Bacha, Vladimira Berkovića i Laszla Fuderera.

Ukoliko nije zasebno navedeno, foto: stud. arh. Fuderer Laszlo. Radovi su započeti na inicijativu tada počasnog konzervatora Senja, dra Vuka Krajača.

BILJEŠKE

[1] Kukuljević: Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj, Zagreb 1869, I, 1
Magdić: Topografija i poviest grada Senja, Senj 1877, 46
Tijan: Senj, Zagreb 1931, 8
Klemenc: Senj u prethistorijsko i rimsko doba: HKS Senj, Zagreb *1940*, 1 – i dr.

[2] Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb MCMLIII, 38

[3] Klemenc: op. cit., 7

[4] Hist. n. J. I, 63-101

[5] *npr.* 1152-SIGNIA-Kukuljević: *Codex dipl. II, Zagreb* 1875, 46
oko 1179-SIGNA-Kukuljević, op. cit., 112
1209-SCEV-Smičiklas: Codex dipl. III, Zagreb 1905, 85-6
1219-SCEN-Smičiklas, op cit., 174
1240-SCEINGNIA-Smičiklas: Cod. dipl. IV, Zagreb 1906, 109
1243-SCENYA-Smičiklas, op. cit., 181
1248-SENNIA-Smičiklas, op. cit., 350
1257-SENIA-Smičiklas: Cod. dipl. V, Zagreb 1907, 66
1268-SEGNIA-Smičiklas, op. cit., 475
1269-ZENNYA-Smičiklas, op. cit., 510
1279-SCENIA-Smičiklas: Cod. dipl. VI, Zagreb 1908, 329
1292-SEGNA-Smičiklas: Cod. dipl. VII, Zagreb 1909, 80-2
1330-SEN-Šurmin: Hrvatski spomenici I, Zagreb 1898, 80
1360-SCEGNIA-Smičiklas: Cod. dipl. XIII, Zagreb 1915, 38

[6] Hist: n. J. I, 115-130

[7] Farlati: Ilyricum Sacrum, V, Venetiis MDCCLXXV, 234: ... Quidam e Comitibus Hungariae, nomine Sergius, jussu Colomani Veglensibus, Absorensibus, & Seniensibus *navigia & milites imperavit* ...
235: ... quam Absarenses, Chersini etiam Senienses ...
Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu, Djela J A 1952, knj. 44, 14

[8] Hauser: Socijalna istorija umetnosti i književnosti I, Beograd 1962, 119, 145-7, 172, 186-193

[9] Mohorovičić: Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba, Rad J A 287, Zagreb 1952, 28-29

[10] Brinkmann: Stadtbaukunst, 1920, 6-8
Lavedan: Histoire de l'urbanisme I, Paris 1925, 227–230, 240

[11] Lavedan, op. cit., 179-185, i dr.

[12] Kostrenčić: Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929, 113-119 i dr.

[13] Kukuljević: Codex diplomaticus II, Zagreb 1875, 132-3: CLXXIX: 1184–5. g. papa Lucio III. potvrđuje *Templarima darovanje grada Senja, učinjeno* im od kralja Bele III: »... Lucius episcopus seruum seruorum dei. Dilectis filiis magistro et fratribus militie templi salutem ... villam Signye a charisimo in christo filio nostro Bela illustri Hungarie rege ... et omnibus que in eodem loco de donatione regia *rationabiliter possidetis, vobis et successoribus vestris* apostolica auctoritate confirmamus ...«
To se darovanje potvrđuje 1209. g. (Smičiklas: Cod. dipl. III, Zagreb 1905, 85-6: 74. (Klaić: Grada za topografiju liečkokrbavske županije u srednjem vijeku, Vj. hrv. arh. dr. VI, 1902, 4), te 1219. g. (Smičiklas, op. cit., 174 : 150). kad su templarska posjedovanja proširena i na okolicu (Klaić: Darovnica kralja Bele III (IV) krčkim knezovima za Senj jest patvorina, VZA I, 269)

[14] podaci uz: sakralna arhitektura – katedrala

[15] Ljubić: Listine I, Zagreb 1868, 76-77: XCVIII. God. 1248, 25. travnja u Mletcih. Glede škoda, što su Templari nanieli Mletčanom u vrieme tatarske navale i senjskoga požara: »... civitate Sennie, olim tempore captionis et comustionis ipsius civitatis ... ... in civitate Sennie, quando capta et combusta fuit tempore fratris Rambaldi de Carono, magistri Hungarie, currente anno domini millesimo ducentesimo trigesimo nono, mense decembri ...«
78 : XCIX.
Smičiklas: Cod. dipl. IV, 350 : 314
Kukuljević: Njeke gradine ..., 2
Magdić: op. cit., 51 – i dr.

[16] Ritter-Vitezović: Kronika aliti szpomen vszega szvieta vikov, Zagreb 1696, 93 – i dr.

[17] Sladović: Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske, Trst 1856, 451
Magdić: op. cit., 54.
Tijan: Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, HKS Senj, Zagreb 1940, 14

[18] Smičiklas: Codex diplomaticus V, Zagreb 1907, 510 : 975
Magdić: op. cit., 54
Klaić: Darovnica kralja Bele ..., 271

[19] Smičiklas: op. cit., 597-8 : 48
Kukuljević: op. cit., 3
Klaić: op. cit., 274
Tijan: op. cit., 15 – i dr.

[20] Ljubić: Comissiones et Relationes Venetae II, Zagreb 1877, 193 : XXXVII
Magdić: op. cit., 86
Tijan: op. cit., 18
Urbanistička skica Senja (unutar zidina prije bombardiranja u II svjetskom ratu) sadrži:
2–51 popis arhitektonskih snimaka
a–z *popis opisanih objekata*
A–Z *popis važnijih ulica i trgova*
2. Zidine od kaštela prema bivšem »Turnju«
3. Zidine od bivšeg »Turnja« do kule Lipice
4. Zidine od kule Lipice do Leonove kule (papinske)
5. Presjeci zidina od »Lipice« do Leonove kule
6. Leonova kula, tlocrti prizemlja, I i II kata, presjeci i pogled
7. Zidine od Leonove kule do mora, pogled s vanjske strane
8. Zidine od Leonove kule do mora, pogled s nutarnje strane
9. Dio obale, *fragment (pretpostavljeno: zidine)*
10. Dio obale do Šabac kule
11. Zidine od Šabac kule do kaštela, pogled s vanjske strane
12. Zidine od Šabac kule do kaštela, pogled s nutarnje strane
13. Kaštel, tlocrt podruma
14. Kaštel, tlocrt prizemlja
15. Kaštel, tlocrt I kata
16. Kaštel, tlocrt potkrovlja
17. Kaštel, presjek
18. Kaštel, pročelje, pogled A
19. Kaštel, pročelje, pogled B
20. Kaštel, pročelje, pogled C
21. Kaštel, pročelje, pogled D
22. Katedrala, tlocrt
23. Katedrala, uzdužni presjek
24. Katedrala, poprečni presjek A
25. Katedrala, poprečni presjek B
26. Katedrala, tlocrt i presjek kripte A ispod katedrale
27. Katedrala, tlocrt i presjek kripte B ispod katedrale
28. Katedrala, pročelje (A)
29. Katedrala ,pročelje (B)
30. Katedrala, pročelje (C)
napomena: Katedrala, glavno pročelje, snimak arh. H. Bilinića
31. Bivša crkva sv. Marije Magdalene, tlocrti, presjeci, pogled
32. Bivša crkva sv. Duha, tlocrt prizemlja
33. Bivša crkva sv. Duha, tlocrt II kata
34. Gorica 24, tlocrt prizemlja
35. Gorica 24, tlocrt I kata
36. Gorica 24, tlocrt II kata
37. Gorica 24, tlocrt potkrovlja
38. Gorica 24, pročelje, pogled A
39. Gorica 24, pročelje, pogled B
40. Hreljanovića 4, tlocrt prizemlja
41. Hreljanovića 4, tlocrt I kata
42. Hreljanovića 4, tlocrt II kata
43. Hreljanovića 4, presjek
44. Hreljanovića 4, pročelje
45. »Lavlje dvorište«, tlocrt prizemlja i I kata
46. »Lavlje dvorište«, presjek i pročelje
47. Portal, Senoina b.b.
48. Portal, Senoina 2
49. Portal, *Daničićeva 3*
50. Portal, Preradovićeva 12
51. Ulica Vlatka Gregovića, pročelja
a – kula Šabac
b – kaštel
c – Velika vrata
d – kula Lipica
e – rondel
f – papinska kula (Leonova)
g – katedrala
h – sv. Franjo sa samostanom
i – prostor sv. Nikole sa samostanom
k – bivša crkva sv. Duha
l – bivša crkva sv. Ivana Krstitelja
m – bivša crkva sv. Marije Magdalene
n – bivša crkva sv. Roka
o – loža?
p – Gorica 24
r – Hreljanovića 4
s – kuća Živkovića
t – portal Šubranića
u – kuća Daničića
v – kuća Posedarića
x – Kuća Vukasovića
y – »Lavlje dvorište«
z – kuća obitelji Carina
A – Stari trg
B – Velika placa, Cilnica, Zvonimirov trg, trg Marka Balena
C – Mala placa, Bakačev trg, Trg žrtava fašizma
D – Dvorac
E – Široka kuntrada
F – Mala vrata
G – Trg oslobođenja
H – Potok
I – Ulica Jurše Orlovića
K – Ulica Gregovića
L – Ulica Daničića
M – Ulica Vlatkovića
N – Ulica Preradovića
O – Ulica Senoe
P – Uskočka ulica
R – Ulica Vitezovića
S – Ulica Hreljanovića
T – Ulica Jurčića
U – Gorica
V – Ulica Ogrizovića
Z – Ulica Dušana Orlovića

[21] Ljubić: Listine I, CXCV
Novak: Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1960, 159-160
[22] Ljubić: Listine VII, Zagreb 1882, 205
[23] Ritter-Vitezović, op. cit., 97
Farlati: Il. S. IV, Venetiis MDCCLXIX, 120 – i dr.
[24] podaci uz: sakralna arhitektura – crkva sv. Franje
[25] podaci uz: fortifikaciona arhitektura – kaštel
[26] Szabo: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, 175, 181, 185, 194
[27] Lopašić: Spomenici hrvatske Krajine III, Zagreb 1889, 115-6 dalji podaci uz: profana arhitektura – vijećnica
[28] Magdić, op. cit., 64-7
dalji podaci uz: profana arhitektura – loža
[29] podaci uz: profana arhitektura
[30] Farlati, op. cit., 123
dalji podaci uz: sakralna arhitektura – crkva sv. Duha i
profana arhitektura – hospicij
[31] podaci uz: sakralna arhitektura – crkva sv. Nikole
[32] podaci uz: sakralna arhitektura – crkva sv. Ivana Krstitelja
[33] Sladović, op. cit., 168 – i dr.
[34] Beritić: Urbanistički razvitak Dubrovnika, 13-18
[35] Magdić, op. cit., 64-79
[36] Hauser, op. cit., 193
[37] *Ljubić: Listine III, Zagreb 1872, 414: XLII, itd.*
[38] Tijan: op. cit., 16
[39] Kukuljević: op. cit., 4
Magdić: op. cit., 63
Tijan: op. cit., 16
[40] Kukuljević: op. cit., 5
[41] Lopašić: op. cit., 399–401: VIII
[42] Lavedan, op. cit., 457-473
[43] Sitte: Stadtbau – The Art of Building Cities (1889) 1945, 2, 20
[44] Klaić: op. cit., 274
[45] Lavedan: op cit., 445-6, 475-486
Sitte: op. cit., 30
[46] Lavedan: op. cit., 242, 261
[47] Tijan: op. cit., 15
[48] *Farlati:* op. cit., 122
Slačović: op. cit., 96
Kukuljević: op. cit., 4
Magdić: op. cit., 61
Tijan: op. cit., 16 i dr.
[49] Hauser: op. cit., 243-4

[50] Ljubić: Listine X, Zagreb 1893?, 420,422
[51] Ljubić: op. cit., 423
[52] Magdić: op. cit., 89
Tijan: op. cit., 19
[53] Ljubić: Commissiones et relationes Venetae I, Zagreb 1876, 29-45
Tijan: op. cit., 19 – i dr.
[54] Kukuljević: op. cit., 5
[55] Kukuljević: op. cit., 17
Breyer: Senj – kolijevka hrvatskog tiskarstva, HKS Senj, Zagreb 1940, 53-8
Krajač: Stara glagoljska štamparija u Senju, VMIKH IX/1,20-26
Kulundžić: Kosinj, Zagreb 1960, 95 - i dr.
[56] podaci uz: profana arhitektura, bilj. 5-8
[57] podaci uz: fortifikaciona arhitektura – zidine
[58] Ljubić: Com. et rel. Ven. II, 193: XXXVII: Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano »... era abitato da certi sudditi turcheschi detti Euscochi, che significa tranfuga li quali, comesso che adevano qualche delito sotto il Turco suo *signor, fuggivano e si salvavano in questa fortezza, come* ora in Segna ...«
Kukuljević: op. cit., 8
Magdić: op. cit., 104-105
Tijan: op. cit., 22-23 i dr.
[59] Magdić: op. cit., 108
[60] Poparić: Povijest senjskih Uskoka, Zagreb 1936, 6
[61] Ljubić: op. cit., 170-175: LXXVII. Relazione di Zara di M. Antonio da Mula, ...« le maggior molestie, ch'io habbia havuto da loro, sono state per causa di Segnani, i quali con loro barchi passando sotto la Murlachia verso Obrovazzo, smontano in terra, e fanno de gran danni a Turchi ...« i dr.
[62] Lopašić: Spomenici hrvatske Krajine I, Zagreb 1884, 55: XXXIII, 1578. g. – i dr.
[63] Tijan: op. cit., 23 i dr.
[64] Lopašić: op. cit., 283 : CCI i dr.
[65] Lopašić: op. cit., 300-305 : CCXIII i dr.
[66] Lopašić: Spomenici hrvatske Krajine II, Zagreb 1885, 63 : XLVI: U Madridu 1617, septembra 26. Ugovor o miru sklopljenom među Austrijom i Mletačkom republikom ... 310. Che siano discacciati da Segna et altri luoghi *maritimi li* Vshocchi, *banditi, stipendiati* et vinturini ... – i dr.
[67] Lopašić: op. cit., 70-1 : XLIX. Na Rieci 1618, aprila do augusta. Odredbe izaslanih komisara radi provođenja ustanova mira, sklopljena u Madridu. »... que tutti li Uscochi, habitanti cosi in Segna, Fiume, Buccari et Noui, come in ogni et qual si voglia loco maritimo ... debanno in termine di giorni 8 partire col le loro mogli et figlioli da Segna et altri luoghi maritimi lontani 10 leghe dal mare, si che come scacciati da questi paesi et marine non possino piu ritornarvi sotto pena della vita et perdita di loro beni ...«
[68] podaci uz: fortifikaciona arhitektura – Nehaj
[69] podaci uz: sakralna arhitektura – crkva sv. Franje
[70] Anonim (1574-1621), Rački: Prilog za povicst hrvatskih uskoka, Starine IX, Zagreb 1877, 176
[71] Kukuljević: op. cit., 2
[72] Glavičić: Vodič po Senju i okolici, Rijeka 1962, 52
[73] *Magdić: Statut kralja Ferdinanda III od godine 1640.* za grad Senj, VZA II, 1900, 78-96
Magdić: Senj u XVII vijeku, Hrv. Kolo 1910, VI 43, 45
[74] tekst izvještaja i podaci uz: fortifikaciona arhitektura – zidine, bilj. 29
[75] tekst izvještaja i podaci uz: fortifikaciona arhitektura – zidine, bilj. 34
[76] Grafička dokumentacija iz bečkih arhiva ovdje prikazana čuva se pod slijedećim nazivima:
Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa:
– *8607:* Quadraginta ichonographiae et delineationes *calamo exactae et coloribus distinctae variorum propugnaculorum* et locorum munitorum: Graecii, Laboci et illorum in Hungaria, Croatia et Dalmatia contra Turcas.
– fol. 5 : Zeng.
– *8608:* Martinus Stier, Tabulae geographicae, ichonographiae et descriptiones germanicae urbium, arcium et fortalitiorum, quae in Styria, Croatia et mari Adriatico sunt Turcis finitima, Leopoldo I. Imperatori oblatum opus a. 1660.
– fol. 62 : Mare Adriaticum
– fol. 100-101 : Relation und Bericht über den Meer Gränitz ZENG wie sich solcher befindet ...
fol. 102 : ZENG panorama
– fol. 103 : Abriss von Zeng
– fol. 104 : Abriss der fortezen zu Zeng
– *8609:* Mappae geographicae regni Hungariae et terrarum adjacentium a mari Adriatico usque in Transsylvaniam, adjectis ichonographiis et delineationibus coloribus distinctis fortalitiorum, arcium etc. quae a Turcis variis temporibus aut obsessa aut expugnata fuerunt. Videntur Martini Stierii.
– fol. 1 : Croatia et Sclavonia.
– *fol. 12 : ZENG.*
Nacionalna biblioteka, zbirka karata:
– L XXIII A 3: SEGNA HABITADA SCOCHI – F. K. P. Fideicomis bibl., 6164 1617. Stich von G. Keller
– AA XXX 12: Plan der Kaysl. Königl. Millitar See Stadt Zengg nebst derselben Meeres Küste alwo die Ferbesserung des Havens angetragen wird. 1788? Handzeichnung. Unterzeichnet von Major Simbschen.
– AA XVII 3: Plans von denen See-Staedten Fiume, Buccari, Portoré, Zengg und Carlobago.
– Plan der Seestadt Zengg. 1800?
Arhiv dvorske komore:
– O 162: Sammlung der Karten und Pläne von Zeng, juli 1763.
– Ra 724/4,5: Segna (Kroatien) Disegno di Ces[9]... in Segna /7,8: Projects Plan zu Erbauung neuer Salz Magazinen in Zeng ... Februar 1776.
– G 86: Plan einer Aus – und Einladebrücke zu Zengg (Kroatien) Verfasser: N. Schonat, 1779. November.
Državni arhiv:
– Hofreisen: Familienarchiv-Reisen Kaiser Josefs II 8. Reise durch Kroatien, das Littorale und Venedig, 1775.
Ratni arhiv:
– G I a β – 1 β: Beschreibung u. Abrisse verschiedener Grenz-Festungen, Schlösser und Städte in Croatien, ungefähr von den Jahren 1660–1664. Von Martin Stier, Kays. ob. Ing.
Copie: Aus der Pherlassenschaft dess Feldmarschalls *Fürsten Raymond Montecucolli.*
Karte 13: Plan von Zeng und Umgebung.
– G I a 2: Samlung einiger Pläne u. Insbesondere alter Schlösser von Croatien, welche für die damalige Landes -Defension gegen Türken während den Jahren von 1640 bis 1740 durch die Ingenieure Tobias Breitstaller, Hollste'n u. Weiss zu befestigen projectirt u. gezeichent worden sind.
Karte 13: Zengg u. Fortezza.
– B IX c 850: Mappa Geographica, das ist ein Theil von der Meer-Graniz so bestehend in dem District Zeng, Brindel, Ottotschaz, welche an das Venetianisch, Cammerale, Kapella u. Bosnien anstossen. Von mir Andrea Schillinger Ing. Oblt. verfürtigt worden im Jahre 1749. Dessiné par André Waldschitz Ing. conducteur.
Nebenkarte: Ansicht von Zengg, Otočac und Bründel.
– Inl C VII No 6/1: Uebersichtsplan der Stadt, der Befestigungen u. der nächsten Umgebung samt einem Detailplan der Fortezza u. einer Beschribung. Vom Jahre 1749.
– Inl C VII No 2: Uebersichtsplan der Stadt samt der Anzeige der getroffenen Vertheidigungsmassregeln gegen die Ueberfälle der Türken im Jahre 1778. 1. St.
– G I h 1501: Plan der kayserlich-Königlichen Militär-See-Stadt Zengg u. seinem Porto wie selbe mit Anbaung Neuer Magazine u. Wohnhäuser zu vergrossern wären. 1779.
– G i h 1505: Plan der kayst. königl. Militär-See-Stadt Zengg nebst derselben Meeres-Küste alwo die Verbesserung des Hafens angetragen wird. 1785.
K VII 1 215: 1, 2, 3: Copien deren von dem Hofrt. v. *Obersten Br. Struppi unter 8 Jänner 1785 entworfenen* Projektionsplänen. Tabella I. u. II. dann Profil Tabelle V. zum Zengger Portsbau – 2/Plan u. Profil zur Abteilung der Torrente von dem Hafen zu Zengg. Von kapitän Lt. Vukassovich. – 3/Plan von d. Südseite des Hafens zu Zengg. nebst der Bemerkung, auf welche Art solcher verbessert werden könnte. 1785. 3 gez. Bl.
– Inl C VII No 9: Situationsplan lith. A. der Fortezze zu Zengg, vom Jahre 1815.

– K VII 1 216: Situationsplan des Hafens von Zengg nach der Aufnahme des Obrstwachtmeister Militär-Gränz-Bau-Directeur Baron Mörringer. Gez. v. Jos. Jankovich Lt-Wnorowsky Major. 1815.

– Inl C VII No 12: Situationsplan der Stadt Zengg. 1839. (Maretich)

– G I h 1508: Situations-Plan der Stadt Zengg. Br. Maretich Ing. Hptm. 1857.

– G I h 1510: Situations-Rayons Plan der Seestadt Zengg. Gez. Jos. Gerstandbrandt, Hptm. im Genie-Stab. 1859.

– Inl C VII No 8: Situationsplan des befestigten Seehafens von Zengg vom Jahre 1863.

[77] podaci uz: fortifikaciona arhitektura – zidine

[78] Ritter-Vitezović, op. cit., 191

[79] Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, XII/IV, Laibach 1689, 78-93

[80] Veduta Senja priložena mapi ponovno je stilizacija, ovaj puta drugog karaktera. Više se želi istaknuti objekte nego zidine, i nad njima su natpisi: forteca, kalvarija (iz 1740. g.), katedrala, te franjevački i pavlinski samostan.

[81] pročitano kako slijedi:

Den 11-tMaij *Zengg*

In allen fruh fuhren wir um 4. Uhr von Carlobago weg zu Meer, es ware eine Felonque mit 18. Rudern und 3. Segeln, eine andere Lanze mit 16. Rudern, mit 3 Militarischen Patrouille-Schifren, und noch 3. andere Lanzen; Ich fuhr in einem von den patrouille

slijedeća strana:

-Schiffen das Meer ist rechte ruhig gewesen, wir hatten schier gar keinen Wind; Zu Jablanacz, wo der halbe Weeg ist, fuhren wir ein, und sahen allda den Hafen, wo ein recht guter Holz Depot ist, die Läute aber beschwerten sich sehr alda über die Noth und das Elend, und wider den Hauptmann, welches dann auch zu untersuchen anbefohlen wurde. Hierauf fuhren wir weiters bey S. Georgen vobey, wo wiederum ein Holz-Depot, und ziemlich guter Hafen ist, nacher Zengg, wo in gar keinen Hafen bestehet, und die allda vorfindige Schiffe sich lediglich mit Seilenwerk und Ankern befestigen lassen: beyliegend angeführter Ausweiss No 35. beweiset,

No 35

was die Population in Zengg ist; Da empfing Ich den Courier, lesete, nachhero assen wir, nach dem Essen gienge Ich das Meer betrachten, wo durch den Bora-wind sehr ungestüm gemacht worden, dergestalten, dass man nicht allein zu Strassen unmöglich fahren, sondern auch zu Land noch zu Fuss, noch zu Pferd

treća strana

sich hinweg begeben konte; Hierauf schriebe Ich für den Courier biss auf den Abend, wo Ich discourirte, und hernach schlafen ginge.

Den 12-tMaij *Novi.*

In der fruh schriebe Ich, und gabe unterschiedliche Audienzen in Zengg, besonders dem Bischof, und den 2. Handelsläuten Demelli und Susanni; Hierauf ginge Ich zum General Siskovics, und sah ihn mit der Felonque wegfahren nach Fiume. Hernach assen wir, nach dem Essen ritten wir fort den Berg gleich von Zengg hinauf, so sehr steil ist, über Gerimpote nacher Ledeniza; das Land ist allda elend mit B...lediglich bedeckt, und auch ziemlich schlechter Weeg; Von da aus auf Novi- so an dem Meer liegt, und einen schlechten Hafen ausmacht; allda fanden wir den Bischof, und wohnten bey ihm: Nachdem wir eine Weile geredet hatten, und besonders Ich mit dem Administrator von Buna. i Nicolich genannt, so schriebe Ich noch nacher durch den Courier Scha..r, dictäte, und gienge schlafen.

Den 13-tMiaj *Fiume.*

In den fruh fuhren wir von Novi zu Strassen hinweg...

[82] Beč, Arhiv dvorske komore, državni akti, fasc. 133, str. 163: Buchhaltereibericht betreffend die von K. Rudolf II. dem Erzherzog Ferdinand bewilligte Ausholzung der Wälder drei Meilen um Zengg zum Zweck der Befestigung von Zengg (1613).

[83] Planovi Senja iz bečkih arhiva djelomično su prikazani: Viličić: Povijesno-urbanistički razvoj Senja, Senjski zbornik I/1965, Senj 1965, 94-110

Iz legende plana AA XXX 12 pročitano:

Plan Der Kays. König. Millitar See Stadt Zengg nebst der selben Meeres Küste alwo die Verbesserung des Havens angetragen wird.

A bis B der Lauf des Schädlichen Wildbach Torrente genant, welcher den Haven mit Schoder und Sand füllet wodruch in etwelchen Jahren die grossen Salz Schiffe die Tieffe verlieren, und die Anländung an der Brücke Salz und Waren auszuladen verhindert werden.

C. D. die neu angetragene Ableitung des Torrente, und Errichtung einer Porporella oder Damm.

E. F. welches durch Versenkung der ausgegrabenen Steine geschehen könte, und beyde Gegenstände beyläufig auf 40.000 F. zu stehen kommen würden, wodurch der Haven von dem Süd West Wind gedecket waere.

G. H. Ein neu zu errichtender Damm, um den Haven vor der Tramontana oder den Nord Wind zu schützen, dessen Errichtung beylaufig 10.000 F. betragen würde.

I und K sind die punctirten Linien nach welcher Direction die beyden Dämme verlängert werden könten wenn man mit der Zeit den ganzen Haven einschlissen wolte, und dennoch in

L. Ein 30 Klafter breiter Raum zur Einfahrt deren Schiffen verbleiben würde.

M bis N waere die bereits bestehende Riva zu verlängern und von Stein und Porcellan Erde aufzumauern dan die sehr seichte Meere Küste in

O. anzuschitten, und mit der Oberfläche des Gestaats gleich zu mahen. Diese beyde höchst unentbehrliche Gegenstände könten beyläufig mit 12.000 F. bestriten werden.

P. Ein Thurn von der Stadt Mauer durch welchen ein gewölbtes Thor durchzubrechen, um eine Comunication in den Haven zu verschaffen.

Q. R. S. Drey grosse fünf Stock hoche Magazine, welche um den Haven von dem Nord Ost oder Bora Wind zu schützen, ab Aerario neu zu erbauen angetragen werden, und woffon jedes beyläuffig auf 18.000 F. zu stehen komen möchte, in selbe könte unterhalb Salz, und die obere 4 Stock Werke: Getraid untterbracht und mit Nutzen verzinset werden.

T. Ein eben derley neu zu erbauendes Frucht Magazin, um den Haven von dem Nord Nord Ost zu deken, dessen Errichtung beyläuffig 20.000 F. ervorderen wird.

U. W. X. Y. Lehre baustellen alwo dermalen Weingärten bestehen, um aber den Haven vor der Bora volkommen zu schützen, gleichfals Magazine, oder eine Neue Vorstadt anzulegen waere.

Z. Verschiedene Bau Stellen, alwo bey sich vermehrender Population und Vergrössерung des Comerce gleichfals eine Vorstadt angeleget werden könte, deren Errichtung aber zur Deckeng des Havens von denen Winden nichts beytraget.

a das Josephiner Thor
b das Bischofs Thor
c das Meer Thor
d das alte oder Torrente Thor
e das Pauliner Thor
f das Castel in welchem des Comandanten Quartier, die Garnisons Cassern, die Millitär Comando und Wechsel Gerichts Canceley befindlich.
g das Rath Haus
h die Dom Kirche
i die Bischöfliche Residenz
k Franciscaner Kloster und Kirche
l das aufgeschobene Pauliner Kloster und Kirche
m Aerarial Wirtshaus nebst Stallung
n das Bancal Salz Ambt
o Quartier des Bancal Salz Obereinnehmer, dem Bancal erario gehörig

p Bancal Aerarial Salz Magazin von 25.000 Cabals beyde auf dem Vukassovichi schem

q d.° d.° d.° d.° „ 10.000 Grunde erbaue welcher erhausset *worden*

r Bancal Aerarial Salz Magazin von 21.000 Cabal von dem Varovich erkaufet

s ein Salz Magazin von .....15.400 d.° der Comunität gehörig untern Rathhaus beffindlich

t das Risanichitsche Haus worinen ein Salz Magazin von 33.400 Cabal

u das Haus des Ive Danichich worinen ein Salz Magazin v. 24.600 Cabal

w das Haus des Peter Danichich worinen ein Salz Magazin v. 4.500 Cabal

x das Haus des Dubravchich, worinen ein Salz Magazin v. 5.150 Cabal

y das Haus deren Draganchischen Erben worinen ein Salz Magazin von. 9.900 Cabal

z das Haus des Thome Domazetovich worinen ein Salz Magazin von 19.600 Cabal

aa das Haus des Georg Demely worinen ein Salz Magazin von 13.100 Cabal

bb das Haus des Krivosich worinen ein Salz Magazin von 6.850 Cabal

Nota Diese 9 Particular Magazine von s bis bb sind in Ermanglung hinlänglicher Aerarial Magazin durch die Bancallität gemithet, und wird pro 1.000 Cabal Jährilch 5. F. 10 K. Zins an die Eigenthümere bezahlet.

cc Zwey Schanzen zur Verteitigung des Havens

dd das Oguliner Regiments Depoth

ee das Getraid Magazin des Marko Sussani, und andere dazu gehörige Gebäude

ff das Getraid Magazin des Thome Domazethovich

gg das Kays. Königl. Verpflegs Magazin

hh das neu zu errichten angetragene Zuchthaus

ii die Secilarisirte Antoni Kirche dermahlen Magazin der Haven Geräthschaften

kk die Fleischbank

ll die Schifaverfte .... Simbschen Major

[84] Fajdetić: Bilješke o Vjenceslavu Novaku u odnosu na Senj, Riječka revija 3-4/62, XI, 30

[85] Szabo: Arhitektura grada Senja, HKS Senj, Zagreb 1940, 37

[86] Magdić: op. cit., 37

[87] Tijan: Grad Senj..., 33 i dr.

[88] Mohorovičić: op. cit., 33-39

[89] Sladović: op. cit., 15

[90] Tijan: Sudbina senjskih starina, Obzor 13. V 1936.

[91] Mohorovičić: op. cit., 37

[92] Tijan: Grad Senj... 33 i dr.

[93] Perčić: Rad Konzervatorskog zavoda na Rijeci, Zbornik zaštite spomenika kulture I/1950, Beograd 1951, 188-191

*Perc: Rekonstrukcija stolne crkve u Senju, urbanizam-*arhitektura 5-8, 1951, 66-68

Krajač: Konzervatorska i urbanistička problematika Senja, VDMKR NRH, Zagreb, 1956 (V) 6, 143

[94] Slijedeći podaci provjereni su kod arh. Krunoslava Prpića, dipl. ing. šefa Odsjeka za urbanizam, gradevinarstvo i kom. poslove općine Senj:

projektant: arh. Žigman, dipl. ing. – Gradj. proj. zavod Rijeka

[95] projektant isti i arh. Kargačin, dipl. ing. – Gradj. proj. zavod Rijeka

[96] arh. Harold Bilinić i Konzervatorski zavod Rijeka

[97] arh. M. Fučić, dipl. ing. – Poduzeće za projektiranje pomorskih gradnja »Obala«, Split

[98] arh. Felice A., dipl. ing. – Gradj. proj. zavod Rijeka

[99] projektant: restauracije: arh. K. Prpić, dipl. ing., a stambenog dijela: arh. V. Karlavaris, dipl. ing. – Gradj. proj. zavod Rijeka

[100] projektanti: arh. Silva i Mladen Fučić, dipl. ing. – Proj. biro Zelić

[101] projektant arh. M., Fučić dipl. ing. – Proj. biro Zelić; razrada projekta Proj. biro Grakalić, uz konzultaciju arh. Zdenka Sile, dipl. ing. dir. Urbanističkog zavoda Rijeka, arh. K. Prpić, dipl. ing., prof. Ante Glavičića, direktora Gradskog muzeja u Senju, konzultant za konstrukciju ing. Mladen Hudec.

[102] Gradski NO

[103] arh. Žigman, dipl. ing. – Proj. zavod Rijeka

[104] stud. gradj. Z. Tomljanović, uz konzultaciju upravitelja Nar. sveuč. u Senju M. Rihtarić, obrada prilaza arh. K. Prpić, dipl. ing.

[105] arh. A. Čičin-Šain dipl. ing. – Proj. biro Vincek, Zagreb

[106] arh. M. Pletenac, dipl. ing. – Proj. biro Opatija

[107] arh. Sulovski, dipl. ing. – Proj. biro gradj. pod. Primorje

[108] arh. A. Scarpa dipl. ing. – Proj. biro gradj. pod. Primorje

[109] arh. A. Felice, dipl. ing. – Proj. biro gradj. pod. Primorje

[110] Ing. Holender v. d. dir. Gradj. proj. za rad Rijeka i Jugomont Zagreb

[111] arh. J. Denzler, dipl. ing. red. prof. Arh. fak. Zagreb

II. FORTIFIKACIONA ARHITEKTURA

ZIDINE

O najstarijim obrambenim zidinama Senja nema izričitih podataka, kao što ima na primjer o dubrovačkim, koje spominje dubrovački statut iz 1272. g. kao, objekte u izgradnji, a novela statuta 1296. g. kao već postojeće.[1] Vjerojatno se ništa određeno neće moći saznati ni o vremenu prvobitne izgradnje senjskih zidina[2] ni o njihovu prvobitnom opsegu, kao ni o vremenu kada se uz njih počeo izgradivati kaštel.[3]

Njihovo se postojanje prvi put nazire u doba izgradnje samostana i franjevačke crkve 1297. g.: »... coenobium suburbanum et ecclesiam s. Francisci ... aedificarunt«,[4] koji su kasnijom ispravom, iz 1481. g.,[5] određenije locirani: »prope muros civitatis« – izvan zidina grada.

Srednjovjekovni gradovi u svom nastajanju već se začetno okružuju obrambenim zidinama kako bi pružali što veću sigurnost stanovništvu. Nakon te prve etape izgradnje grada i zidina, razni razlozi, često ekonomski, stvaraju koncentraciju stanovništva izvan zidina, aglomeracije predgrađa. Kako intenzivnost produkcije i izmjena dobara raste, grad sve više tendira ka širenju. Obilje čini da puca previše stegnut oklop u koji se grad prvobitno zatvorio, pa se općenito u XIII i XIV stoljeću povećava opseg većine gradskih zidina, koje sad okriljuju novi, povećani grad u kojem je koncentrirano svo stanovništvo.[6]

Da se analogni proces odigravao i u Senju, možda svjedoči isprava iz 1378. g. kojom Protiva, biskup senjski, poklanja uz privolu kaptola redu malobraćana-dominikancima-crkvu sv. Nikole izvan

Senja, na mjestu koje se zove Rumenja vrata.[7] Svi kasniji podaci, sve do rušenja te crke u XIX stoljeću, govore da je crkva sv. Nikole situirana unutar gradskih zidina. Nije li to, prema tome, očiti dokaz da su zidine bar na tom mjestu mijenjale položaj, proširile područje grada, uključile pod svoje okrilje samostan sa crkvom dominikanaca, koji, kao propovjednički red, u teže za smještajem unutar zidina grada.

Tom se prilikom prvi put spominju vrata gradskih zidina – Rumenja vrata nazvana tako prema obližnjoj crkvi sv. Jeronima. Vratima se pogotovo vrlo često mijenja broj i položaj.

Možda je do ovog novog i proširenijeg ozidavanja grada došlo već odmah iza 1380. g., o čemu govori slijedeći podatak: te godine, u ratu protiv ugarskog kralja, Mlečani su sa snažnom pomorskom silom pod vodstvom Ludovika Loredana doplo vili pred Senj, osvojili ga i popalili. Slijedeće godine, poslije uglavljenog mira, Senjani su popravili vatrom oštećene kuće i zidine i još ih bolje utvrdili.[8]

Da se zidine i početkom XV svoljeća ponovno izgrađuju i popravljaju, svjedoče dalji dokumenti.

Knez Mikula IV – koji se prvi nazvao Frankopanom – u borbi za prijestolje između Žigmunda i Ladislava, pristaša je kralja Žigmunda i pred prijetnjom Ladislavovih pristaša što su se spremali na Senj,[9] dao je dobro utvrditi grad. Da za taj pothvat namakne sredstva, uveo je nove namete na senjske građane i strane trgovce, većinom mletačke, koji su do onda bili zaštićeni posebnim ugovorima. Naputak mletačkim poslanicima koji su bili delegirani do senjskog kneza govori o tome da Senjani žele zidinama ograditi Senj, da ga žele ozidati kako bi obranili i osigurali njega i stanovnike u njemu[10] – 1407. g.

Te iste godine, 30. studenoga, odgovara se u Mlecima senjskim poslanicima neka za mletačke trgovce ukinu novo postavljeni namet koji je tražen zbog ozidavanja Senja.[11]

26. lipnja 1408. g. dolazi do nagodbe između mletačke općine i kneza Mikule o trgovačkim poslovima i konzularnim pravima, gdje se navodi »ukoliko se tiče Mlečana u vezi popravka senjskih zidina«, odnosno, izrijekom se kaže za zidine »popravljene ili nanovo učinjene«.[12]

Razmjerno mirni prosperitet Senja pod upravom Frankopana počinje ugrožavati u to vrijeme nadiranje Turaka na evropski kontinent. Devet sinova kneza Mikule razdijelili su očinsko imanje, što je uz približavanje Turaka imalo za Senj posljedicu da ga u borbama s Frankopanima zauzima za kralja Matiju Korvina 1469. g. Blaž Mađar. I od tog doba, potreba dobrog utvrđenja Senja raste što se više Turci približavaju. I senjskim se zidinama posvećuje još veća pažnja.

Kralj Matija dozvoljava 1483. g.[13] da se dohoci od senjske tridesetnice upotrijebe za dalje popravljanje gradskog platna, a nakon izgubljene bitke na Krbavskom polju, kod Udbine i Modruša, strateško značenje Senja je još veće. I te iste godine, 1493, Senjani, nezadovoljni svojim novim kapetanom hrvatskim banom Perenom, traže zaštitu i pomoć od pape Aleksandra VI. On im je poslao traženu pomoć protiv Turaka u novcu, živežu, prahu i olovu, a dao je i obnoviti gradske zidine i kule.[14]

Kralj Vladislav dozvolio je 1498. g. u pismu senjskom kapetanu Jurju Arbanasu da može u toku tri godine daće od trgovine – plaćane kraljevskoj tridesetnici koja je iznašala 60 do 70 forinti – upotrebljavati za popravljanje senjskih kula i zidina.[15] No čini se da sav određeni novac nije bio upotrebljavan u popravke zidina i kula, jer je 1514. g. kralj Vladislav zatražio da se 1000 forinti što ih je papa Aleksandar 1493. g. poslao Senjanima za popravak kula i zidina, a koji su bili uručeni pojedinim senjskim građanima i potrošeni u privatne svrhe, utjera od njihovih nasljednka, pa da se taj novac upotrijebi za popravak zidina, čemu je bio i namijenjen.[16]

Kako iz tog doba, izgleda, još ne postoji grafička dokumentacija senjskih zidina, to iz navedenih dokumenata nemamo jasne predodbe o njihovu opsegu, izgledu i broju kula.

Prvi put se u to vrijeme spominje jedna kula poimence: »Lipica« – 1541. g. 23. augusta u kanonskom pismu« glede dviuh kućah pod tornjem »lipica« ležećih koje blaž belošić sestri ustupa«.[17]

A iz kasnijeg opisa talijanskog anonimnog pisca – kako će to biti navedeno – saznajemo da je u to vrijeme (1513–1521. g) već bila izgrađena i »Papinska« kula.

Prvi opis zidina i kula, kaštela i potrebe izgradnje fortece nad Senjom nalazimo u izvještaju pukovnika Ivana Lenkovća, kapetana senjskoga iz 1550. g. u kojem on izvještava o potrebi popravka i nužnih gradnja u hrvatskim krajiškim gradovima.[18] O senjskim zidinama i kulama piše:

»Na prvoj kuli, na desnoj strani spomenutog kaštela, koju zovu Radomerić, osposobiti jednu stojnicu za obranu i za stražu, otprilike će stajati 25 rajnskih zlatnika.

Kao drugo, na uglu gradskih zidina od ove kule (je) zvana velika kopnena kapija, koja je sa nešto zida pred vratima zatvorena i sa smećem zasuta, i odanle nema nikakve bočne obrane, niti druge obrane sa bilo koje strane, a naročito prema sada spomenutoj kuli i kaštelu ne može je vršiti, i jer smatram, da je ovo mjesto najopasnije i najslabije na cijelom komadu, pa je uzrok ovome, iz nužde maknuti to slabo zidje i vrata, i izgraditi novu trokutnu kulu, koja će moći bočno braniti obje strane sa tog mjesta, na jednu stranu kaštel, na drugu papinsku kulu; otprilike 400 rajnskih zlatnika (I to je već izvršeno).

U trećoj kuli, zvanoj Lipica, položiti tri nova poda i pokriti je. 80 rajnskih zlatnika.

U četvrtom rundelu također popraviti flankirajuću obranu itd. 15 rajnskih zlatnika.

U petoj kuli, na trećem uglu grada, prema moru, zvanoj papinskoj kuli, postaviti dva nova poda i pokriti je. 150 rajnskih zlatnika.

U šestoj kuli na moru, zvanoj barutana, urediti obranu i stojnicu, itd. 80 rajnskih zlatnika.

U sedmoj kuli na mjestu prema moru, zvanoj ladarska kula, treba popraviti stepenice, krunište i puškarnice, 10 rajnskih zlatnika.

Kao osmo, za morska vrata izgraditi šiljatu, uglatu predobranu. 200 rajnskih zlatnika.

Devetu kulu na moru, zvanu Gadter kula popraviti. 15 rajnskih zlatnika.

U desetoj kružnoj vodenoj kuli, zvanoj Šabac, sazidati stepenice i pokriti je. 150 rajnskih zlatnika. (*I to je već izvršeno*).

U jedanaestoj kuli, na uglu jarka prema brijegu, koja naveliko nadvisuje cijelo područje, zvanoj kula Zvončić, preinačiti neke puškarnice kod tla. 150 rajnskih zlatnika.

U dvanaestoj kuli u gradskim zidinama, na istom jarku, zajedno sa jednim osobenim odmorištem istog gradskog zida, sa svojom flankirajućom obranom prema kaštelu, zvanoj Tulac, popravak puškarnica stajati će otprilike 120 rajnskih zlatnika.

Kao trinaesto, za kopnena vrata šiljatu trokutastu predobranu; otprilike 200 rajnskih zlatnika.«

Iz tog izvještaja u prvom redu jasno proizlazi da je Lenković osim popravaka učinio i neke izmjene. Osim što izmjenjuje neke detalje, stojnice, on preinačuje puškarnice, obranu, koja se u to vrijeme već definitivno mijenja zbog primjene vatrenog oružja, kako će to biti kasnije obrazloženo. *Najveći zahvat na zidinama učinio je time* – pod dva – što na mjestu velikih kopnenih vratiju, na najopasnijem i najslabijem dijelu zidina, na uglu što ga zidine tvore s jedne strane počam od kaštela, s druge strane počam od papinske kule, izgrađuje novu »trokutnu« kulu.[19] Izgrađuje je prema novim principima, u duhu zakona fortifikacione arhitekture svog vremena, kao jedinu kulu tog tlocrtnog oblika senjskih zidina i kao »najmoderniju« na njima iz koje je omogućena flankirajuća *obrana vatrenim oružjem prema* kaštelu i prema papinskoj kuli.

O strateškoj važnosti Senja, u kojem već u to *vrijeme uskoci nalaze utočište pred turskom* silom, govore razni dokumenti.

U izvještaju, na primjer, Maphei Girardija iz 1554. g.[20] stoji da je na Senj, mjesto svetog kralja rimskoga, zbog bezgraničnih šteta koje im besprekidno rade uskočki lupeži, usmjeren pogled Turčina kako da ga se domogne, budući da je Senj ključ čitave Istre, Furlanije, Slavonije i Hrvatske, Rijeke i Bakra i cijelog Vinodola, i dosljedno tome Italije, kada bi on bio u rukama i posjedu Turčina (gospodina Turčina!) . . . to bi bio pravi uzrok ratu . . . jer bi čitava Hrvatska, Slavonija, Istra i Furlanija u malo dana postali njegov plijen . . .

U kratkom opisu Senja, za zidine zatim piše: Grad Senj je manji od Mestre, sa starim zidinama na drevan način, ne jako debelima, bez jaraka, sa nekoliko bočnih pojačanja. O luci pred zidinama kaže: Senj nema luke nikakve vrsti, nego 8 ili 10 milja daleko, i svoje lađe i lađice vuku na zemlju ispred gradskih vratiju i vežu ih i usidruju kao da su u moru, jer kad bi drugačije radili, odnijele bi ih bure, što nenadano u tom gradu nastaju i rađaju se . . .

Iz ovih opisa saznajemo da zidine nisu debele i da uz njih nije iskopan obrambeni jarak. Debljina zidina ostala je do danas – na sačuvanim njihovim ostacima – začuđujuće mala. A vjerojatno zidine još u to vrijeme nemaju svoj kasniji broj kula.

U to burno ratno doba, kada Senju naročiti bilјeg daju uskoci, kad sve vrije u obrani pred Turcima i istovremeno protiv Mlečana, senjske zidine predstavljaju gotovo najvažniji faktor obrane, mada vjerojatno ne toliko svojom debljinom, koliko zbog svojih junaštvom nadaleko poznatih branilaca – uskoka.

Ponovno se, 1600. g., preporučuje nadvojvodi Ferdinandu da u Senju treba, među ostalim, popraviti veliki turanj i gradsko platno, koje je jako oštećeno.[21]

Tužba protiv zlodjela umorenog komesara Rabate iz 1602. g.[22] pruža sliku grada okruženog zidinama i kulama, koji se u stanovito doba dana zatvara gradskim vratima. O važnosti zidina za grad, na kojima stražare rodoljubi, rođeni Senjani, *govori ogorčenje Senjana na Rabatu, koji je veliko* zlo učinio i time što je tu stražu dao zamijeniti raspuštenim strancima i što je čak omogućio albanskim i mletačkim ratnicima da razgledaju kule i gradske zidine što opkoljuju grad.

Vjerojatno na raniju preporuku, nadvojvoda Ferdinand upućuje 1612. g.[23] koje bi sve popravke trebalo učiniti na senjskim zidinama. Spominje same zidine, obrambene hodnike, stube, krovove.

Uskoci se nisu bili osvetili samo Rabati za njegov postupak prema njima, osvećuju se i Mlečanima, naročito kad su ovi, u dva navrata, na sam Uskrs na trgu sv. Marka izložili po 17 i po 60 odsječenih uskočkih glava. Osvetom uskoka Mlečani su bili toliko povrijeđeni da su se zagrozili Senju razorenjem, a nadvojvodi Ferdinandu ratom ne bude li uskoke kaznio. Zbog toga je stigla 1613. g. iz Graca zapovijed da se svi gradovi u primorju trebaju naoružati i utvrditi, a Senj i Rijeka su prvi tu zapovijed izvršili. Međutim, mletački general Filip Paskvaligo opsjedne Senj sa 20 brodova, sa 1000 arbanskih i 500 dalmatinskih vojnika uz zahtjev da im se vrati oteta galija, no senjski uskoci su, zatim, i nju potopili kod kule sv. Save – Šabac kule.[24]

Tu istu kulu Šabac spominje nepoznati talijanski pisac, »Anonim« u svom opisu Senja i prilika u njemu, sastavljenom iza 1621. g., gdje o zidinama i kulama kaže:[25] ». . . Na zapadnoj strani u gradskim zidinama toga grada je kula zvana Šabac, što u turskom i ilirskom jeziku znači divno i veličanstveno. Sa sjevera je papin kaštel, koji je sagradio papa Leon X iz kuće Medičejaca kružnog *oblika (misli: kružnog tlocrta)* . . . Grad je sam po sebi snažan, zidovi su mu drevni bez bedema sa nekoliko kula sagrađenih u razini zemlje . . .« I dalje u dijalogu (u tom obliku pisan je cijeli prikaz), na upit Antonia: »Što je pokrenulo papu da dade učiniti tu kulu?« Giovanni: Sa te strane grad je bio najslabiji, i nije dao samo podignuti ovu kulu koja je najljepša, najjača i najveća, nego je tamo uzdržavao, dok je god živio, o svom trošku 25 pješaka i konjicu, da je čuvaju; tako je zatim nastavio njegov nasljednik Klement VII; stari ugledni građani Senja rekoše mi da je također Aleksandar VI pritekao u pomoć Senjanima hra-

nom, municijom, plaćenom konjicom i pješadijom, i po njegovu primjeru je radio onaj, kako sam prije rekao.« Ant.: »U koju svrhu je papa Leon tako revno dao sagraditi ovu kulu o kojoj vi govorite, te je o svom trošku uzdržavao straže, a bila je tako daleko od crkvene države?« Giov.: »Papa je to dao učiniti znajući da je Senj sa svojim stanovnicima bedem protiv Turaka i predzidje Italije . . .«

Iako su uskoci poslije mira u Madridu 1617. g. bili prisiljeni da napuste Senj, njegova strateška važnost nije umanjena. Turci još uvijek predstavljaju veliku opasnost i za Senj.

Frankopani se ponovno bore da dođu u posjed svojih izgubljenih imanja. U dokumentu što svjedoči o tim frankopanskim prohtjevima spominje se ponovno potreba popravaka na senjskim utvrdama 1639. g.[26]

To je godina kada Senj dobiva prvi svoj realni snimak fortifikacija, prvu objektivnu grafičku dokumentaciju. Već 1636. g.[27] kralj Ferdinand izdaje naredbu ratnom vijeću o obrani pograničnih *mjesta u Hrvatskoj zbog čega treba sastaviti* prikaz krajine. Taj se posao, među ostalim, povjerava ing. Pieroniju, »ingenier Pieramj«, a u dokumentu iz 1637. g.[28] ponovno se spominje »predloženi Pieroni« u nalogu o mjerama što ih treba poduzeti radi očuvanja međa protiv Turaka.

U »Relazzioni di anno 1639«[29] u IV izvještaju o Senju, o zidinama piše: »Sveto cesarsko kraljevsko Veličanstvo. Četiri milje zapadno od Otočca smješten je grad Senj, posljednja straža na granici Dalmacije, na Jadranskom moru, na podnožju visokih i vrletnih bregova iz golih stijena, koji ne ostavljaju prostora među sobom, i grad je malo po strani gdje se nalazi nekoliko malih vrtova; s druge strane brijeg se spušta tako blizu grada da ne ostaje prostora nego za jedan puteljak između njega i zidina.

Opkoljen je visokim zidinama od kamena, sa čestim kulama na način kako to pokazuje nacrt, i sa malo zatona koji čini morsku obalu što mu služi kao luka . . . Taj je grad pun dobrih i vijernih službenika Vašeg Veličanstva, ljudi najpoznatijih kao naročito hrabrih. Grad je od najvećeg značenja, kao onaj koji je glavni u državi Dalmaciji, i kada bi bio izgubljen, ugrožen bio bi onaj ostatak koje Vaše Veličanstvo tamo posjeduje . . .

. . . Ostalo ima tri naročite potrebe.

Prvo, kule koje okružuju grad radi njene obrane nemaju krova i manjkaju im stropovi i stepenice za uspon: ovo se prema tome isplati popraviti i k tome još (dodati) vrata za svaku sa svojim bravama, da ne bi bile ponovno uništene od onih koji trebaju drva (kojega je ovdje velika nestašica) i koje se (upotrebljava) samo za najveće potrebe.

Drugo. Dijelu označenom sa B potreban je popravak, jer ima jednu veliku pukotinu i sve se više izlaže uništavanju: osim toga je nizak, a izvana je bilo nagomilano toliko materijala, da se može vrlo lako po njemu sići i popeti se van i u unutrašnjost grada: zato se isplati to maknuti, zabaniti (nanašanje) drugoga, a rečeni zid podići nakon što ga se dobro osigura.

Treće. Najvažnije što je bilo sagrađeno za stražu i obranu luke je jedna okrugla kula na njenom uglu, koja je vrlo dobro sagrađena od dobrih i jakih zidova i postavljena na odlično mjesto i vrlo lijepa, koja je nekad služila svrsi, zatim jer joj nije bio nadomješten krov kada se oštećivao, prokisli su i oštetili se stropovi, i stajala je zapuštena, ukoliko tako ostane počet će se uništavati, što je velika šteta zbog tako malog uzroka, a nedao bog za ovaj grad, ako u slučaju neprijateljske navale ova luka ne bi za svoju obranu imala tu kulu. Zato ja ocjenjujem, da je potrebno da ju se restaurira i privede svrsi, i da se u njoj drži potrebna straža. Dosta je ako se popravi krov, stepenice, njihovi podovi, za koje bi preporučio da se izgrade sa boltom, a ne iz drva, jer zidovi će to vrlo dobro izdržati, barem onaj prvi odozdo, i može da drži nekoliko dobrih artiljerskih oružja: tako je njen položaj dovoljan da osigura grad od iznenađenja sa morske strane.

Nadalje, kad sam bio tamo, bilo je potrebno da se *u luci obnovi drveni most koji je isturen* u more da služi kao pristanište malim barkama što ne mogu stati na obali.

Kad se urede ove stvari, ne ostaje ništa drugo, nego držati dosta i obilato municije naročito u forteci, zatim drva i osobito ugljena . . .«

Sam snimak zidina (sl. 6.) sadrži i neke opise:[30] luka, vrata uz more, kopnena vrata, kaštel, forteca i sv. Marija. Pod A je označena kula Šabac, a pod B dio zidina na kojima je potreban popravak, o čemu je dao objašnjenje u tekstu.

O izgradnji grada kao ni o bilo kakvu odnosu izgradnje prema zidinama ne govori. O tome, međutim, daje podatke statut Ferdinanda III iz 1640. g.[31] Među nekim drugim podacima o pojedinim objektima spominju se u čl. LXXX »vrata trgovine« s onu stranu crkve sv. Ivana krstitelja, znači, negdje u blizini te crkve; čl. CLXXX: Bilo je plemićima, građanima i stanarima grada Senja zabranjeno upotrebljavati zarobljene Turke kao pastire ili težake okolo gradskih zidina, da se ne bi zarobljenicima pružila prilika da istraže putove i položaj, te stanje grada – što govori svakako o još uvijek velikoj važnosti zidina. Tu važnost podvlači i čl. CLXXIX, da nijedna zgrada u gradu se ne smije sagraditi na štetu gradskim zidinama ili obrani grada pod kaznom smrti i konfiskacije imovine. Kolika je bila ta predviđena udaljenost između gradske izgradnje zidina, ne kazuje se.[32] Taj slobodni prostor uz zidine, sa nutarnje njihove strane bio je nužno potreban za kretanje branioca.

Zidine Senja nisu samo stradavale od napadača i od aktivnosti samih branitelja nego i od zuba *vremena, te prirodnih nepogoda. Na dijelu zidina* što se prostiru podnožjem brežuljka (Trbušnjaka) kojim dominira Nehaj, oticala bi vododerinom bujica iz zaleđa. U to vrijeme još neregulirana, zbog visokih stjenovitih obronaka uz zidine, podrivala ih je na mjestu u blizini kaštela, prolazila gradom, ponovno prolazila pod zidinama i slijevala se u more. Bila je naročito snažna za velikih oborina i mnogo je šteta nanašala gradu i zidinama. Naročito 1647. g.[33] kada je uz 50 kuća porušila i dio

gradskog zida. Taj porušeni zid označuje u svojoj snimci Senja i opisuje u svom izvještaju 1660. g. Martin Stier[34] (sl. 40). U svom »Izvještaju o graničnom mjestu Senju na moru, u kakvom je sada stanju, i što bi dalje prema tome bilo potrebno da se popravi«, o samom gradu i zidinama, kaštelu i forteci Nehaj, kao popratni tekst svom snimku zidina (sl. 11) piše:

»Prvo. Ovo mjesto leži na jadranskom moru i okruženo je većim dijelom surovim kamenim gorama tako, da se one potpuno približuju gradskim zidinama. Na jednoj od njih stoji četverokutni kaštel iz jakog zida, ali bez postranih (dijelova) ili onih za bočnu obranu, osim onih posve visoko, kako se to vidi iz tlocrta i presjeka«, (time opisuje Nehaj).

»O gradu. On je opkoljen sa visokim zidom i mnogim kulama, od kojih su doduše većina oštećeni. Na uglu jednog nalazi se zamak (kaštel) u kojem stanuje zapovijedajući vrhovni kapetan. Na njemu su iste manjkavosti, tako je kula zamka, koja je 56 stopa visoka gotovo do polovine oštećena i dobila je nekoliko velikih pukotina što su je donekle razrušile i koje bi trebalo jakom hrastovinom zatvoriti i ponovno bi se moralo zategnuti. Najbliže njemu je kula nazvana Istočna kula, koja je sada neuporabiva zbog manjkavih stuba i podova. A isto tako i papinska kula i kula sv. Prossy-a (sv. Ambroza), također Turina i Pastein su i same na raznim mjestima vrlo oštećene, kao također jednim dijelom zid između prvih dviju u nacrtu sa sl. A. naznačeno, uništen je tako, da se bez ijedne zapreke može ući u grad i izaći. Kule Šavac i Naset također nisu opskrbljene niti sa stubama, podovima, niti hodnicima, i ne može se ni na jednu doći, a još manje upotrijebiti ih za obranu, kod prve je čak dolje na temeljima ispao veliki komad četvornog kamena. Treba se bojati, ako se to na vrijeme ponovno ne izgradi, da bi se to moglo urušiti. Od B do C je od vode, koja sa brijegova, kada se u proljeće snijeg topi i teče u dolini Trage (Draga) gdje se skuplja i odakle teče, porušen zid na duljini od 180 stopa. Doduše su prije kod slova D i E bile dvije valjane dveri, koje se otvaralo kad je voda došla, da može ući i izaći bez ijedne štete. Međutim zidovi su bili oštećeni, jer su nepažnjom (vrata) bila zatvorena. Budući da na tom mjestu Vaše rimsko kraljevsko Veličanstvo još ima mali dio Dalmacije iz koje još sastoji cijela morska granica, a također i nužda zahtijeva, da se u ove dalje ne ulazi, nego da ih se postepeno popravlja i stavi u prijašnje stanje. Ovdje bi zid koji je prvi spomenut, a koji ovdje počinje morao biti izveden, i trebalo bi skrenuti vodu u valjani tok. Prije svega ali, trebalo bi vrtni zidić u nacrtu sa slovom F. naznačen, prije kratkog vremena izgrađen, ponovno srušiti. Onda voda ne bi mogla prodrijeti, inače će zidu pričiniti nove štete. Još jednom, trebalo bi kule ponovno popraviti i iste snabdjeti sa stubama, podovima, kao i gradske zidine okolo sa hodnikom. Što se tiče (kule) Pastein bilo bi za preporučiti, da se nju cijelu potpuno odstrani, i zrid ravno vodi, kao što se vidi kod slova G; od Šabac kule međutim treba učiniti novi zid, kako je to sa H. naznačeno, odakle bi se cijela strana mora mogla postrance braniti. Spomenutu i susjednu Naset kulu treba prije svega popraviti. Na toj strani neprijatelj ima najsigurniju priliku ovo mjesto silom svladati i staviti pod svoju vlast. Oslobođeno kod, i sa slovom I označeno je mjesto, gdje neprijatelj bez ikakve smetnje od kaštela što stoji na brijegu (jer ga se iz istoga ne može vidjeti) može postaviti bateriju od drvenih zaslona protiv spomenute dvije kule i tu donijeti svoje topove i sa većom prednošću može on tu u anjvećoj blizini pristati sa svojim lađama bez ijedne smetnje i sve tamo sigurno dovesti.

Od zamišljene baterije ne bi on mogao pucati samo na spomenute dvije kule, nego i na oba zida naznačena u nacrtu sa slovima K i L, nutarnju stranu također napasti, tako da ni jedan branilac ne bi mogao ostati siguran; pod trajnom paljbom mogao bi međutim isti napasti sa svojim ljudima spomenute zidine i papinu kulu kroz dolinu M, njih osvojiti i mjesto zauzeti, iste kasnije srušiti i probiti si ulaz barutom. Budući da nema ni jednog jarka pred zidinama, to se može u toliko lakše i brže učiniti. Doduše, vrlo blizu spomenutog oštećenog mjesta je crkvica, kojoj je dano ime naše ljubljene Gospe, ona je međutim premala da bi ju se u opasnosti moglo zaposjesti. Da se to spriječi, bila bi potrebna dakle tamo nova kula, ili bi se crkvicu moralo dobro utvrditi, zatim bi se oko zidova trebala postaviti jaka palisada u obliku, kako je to u nacrtu naznačeno, time se barem neprijatelj ne će tako brzo primaknuti, bila bi to zapreka i zadržala bi ga. Uostalom sve ono što treba u tom mjestu nova učiniti, pocrtano je žutim.

Što se tiče kaštela na brijegu, to on doduše gospoduje dijelom grada do slova N. Međutim drugim kućama kao ni zamku ne može se pucanjem nanijeti nikakve štete (nego) kad neprijatelj zagospodari gradom. On zatim ne treba mnogo respektirati kaštel i nikakvi daljnji udar ne će trebati da ga podvrgne pod svoju vlast, jer kad on (neprijatelj) najednom može doći noću pod njegove zidine i sa jakim gredama odozgo baciti kamen, može se zagraditi i prekriti, zatim još mnoga mjesta iskopati, u to staviti oko tone baruta i potpuno srušiti. Zbog toga je također istovremeno potrebno, da se iskopa dolje okolo opkop širine jedne i pol stope i četiri stope dubine i na to postavi jaka palisada u obliku kako je to pod slovom O narisano, i čvrsto obzida, i da se učini veza do zamka grada, kako je to naznačeno sa slovom P. Time bi se dakle oba mjesta ponovno svela na jednu (zajedničku) obranu.

Što se tiče troškova. Oni ukupno ne bi prešli preko 600 F.

Potrebni garnizon za vrijeme neprijateljske opasnosti zahtijeva 8 do 900 ljudi, i u kaštelu 60.

Što se tiče drugih potrebnih rekvizita, više se može vidjeti u tabelama.«

Nacrt je vrlo sličan Pieronijevu, samo još detaljnije obrađen i upisan. Sve su kule naznačene imenima (počam od kule na moru redom: Schawaz Turn, Naša Turn, Mera Turn, Philip Turn, Schlos Turn, Tura Ost, Der Guldene Turn, Salapanoc, Trybenac, Papst Turn, St. Prossy Turn, Tu-

rinna, Pastein; gradska vrata: Schlos Porten i Möhr Porten), urisana je bujica (na krivom mjestu je prkazan njen ulaz kod D), i njegovi prijedlozi: ispravci na samim zidinama, obrambeni jarci, palisade. Samo su neka imena kula ista kao kod Lenkovićeva izvještaja: Šabac i papinska kula, ne spominje kulu koju je Lenković nazvao Gadter u blizini lađarske – odnosno kod Stiera Pastein – kule na obali, ali zato navodi kulu st. Prossy – sv. Ambroza ili Broza, između papinske kule i obale, koju prvi ne spomnje. Tokom jednog stoljeća između ta dva izvještaja vjerojatno su se mijenjali ti i neki drugi detalji gradskih zidina.

Vidi se da su oštećenja veća i brojnija nego u doba Pieronija. Od ukupno trinaest kula navodi da ih sedam treba popraviti, a na tri mjesta označuje da je zid oštećen, dok Pieroni samo općenito govori o potrebi popravaka kula – izuzev kulu Šabac – i o samo jednom većem oštećenju zida. U blizini kule Šabac riše crkvu i naziva je sv. Nikola, što je očita zabuna – sv. Nikola je na drugom mjestu – vjerojatno je to crkva sv. Antuna Opata, ali je drugačije bila orijentirana, kako je on sam donaša u drugom svom nacrtu 8609/12 (sl. 9).

Svoj izvještaj ilustrirao je Stier često publiciranom vedutom Senja (sl. 12), koja je realističan prikaz jedino zidina – i njihova žalosna stanja. Od vratiju vide se ulazna vrata u grad s morske strane uz drveno pristanište, a do njih su manja (u tlocrtu označena sa »E«) što su služila za ispust voda bujice.

Posve drugačije stanje zidina pokazuje jednako tako poznata veduta Senja Valvasora iz 1689. g. (sl. 14) s mnogo drugačijih detalja, s mnogo više vratiju. U opisu zidina[35] Valvasor kaže da je grad opkoljen jakim i velikim zidinama te isto takvim kulama i mnogim vratima što su djelomično zazidana. Da uz more stoji izvanredno visoka i jaka kula zvana Sabbae (Šabac), te dalje navodi da u zimsko doba pušu tako jaki i snažni vjetrovi da se svojevoljno ne izlazi iz kuća. Oni u to vrijeme dižu pjenušave morske valove tako visoko da se oni često lome iznad prije spomenute kule Sabbae.

Da li je doista gradsko senjsko platno bilo tako obnovljeno prilikom njegova boravka u Senju – gotovo istovremenog sa Stierovim izvještajem, ostaje otvoreno pitanje.

Pritisak turske sile slabi nakon neuspjele opsade Beča 1683. g. i poslije mira u Karlovcima 1699. g., ali latentna opasnost od Turaka ostaje. 1699. g. upućuje se grupa vijećnika ratnog vijeća i nadinžinjer Ivan Fridrik Hollstein da luče međe između turske i hrvatske krajine,[36] a slijedeće godine odlazi povjerenstvo s ing. Hollsteinom,[37] koje je imalo zadatak da snimi cijelu granicu duž Jadranskog mora, počam od Senja do utoka rijeke Zrmanje.

Taj se Hollsteinov snimak (sl. 13) iz 1701. g. zbog svoje točnosti uzima kao treći dragocjeni grafički dokumenat senjskih fortifikacija. Osim u nekim detaljima, sliči Pieronijevu i Stierovu snimku s izuzetkom što na mjestu Stierove kule St. Prossya, kao i na mjestu kule Pastein ima zidine, a nema ni kule s druge strane ulaza u grad s morske strane, koju su risali i Pieroni i Stier, a koju je možda Lenković nazvao Gadter kulom. Ulazi u grad naznačeni su na istim mjestima kao kod Stiera i Pieronija, a ne kao na veduti Valvasorovoj. Na snimku je kratki opis[38]: A-stari grad, B-kaštel, C-forteca, D-oružana, E-papinska kula treba je popraviti, F-gornja vrata, G-morska vrata, H-luka. On ne spominje nikakve druge štete osim na papinskoj kuli.

Zidine su, izgleda, konačno uređene sada kada opasnost od Turaka jenjava i kad funkcija zidina prestaje.

No one u životu grada i dalje imaju važnu ulogu, naročito vrata kroz koja se vrši sav promet što ponovo počinje da buja Senjom.

Tako se »Velika vrata« spominju 1696. g., na njima je pribijena obavijest o kraljevskoj zapovijedi,[39] zatim na ime »gorgnih y dolgnih vrati«[40] 1698. g. žele se nametnuti nove solne daće, protiv kojih se Senjani bune, naročito snažno 1720. g.[41] U opisu te bune spominju se troja vrata: gornja, mala i vrata od mora što su se zatvarala – lokotom. Ponovno se spominje zid razdrt od vode, i što je vrlo zanimljivo, kao obrana zidinama spominju se prvi put palisade – koje je u svom izvještaju bio predložio Stier – pred kojima se držala straža da nepozvani ljudi ne bi onuda ulazili u grad.

Nedugo iza toga, 1747. g.,[42] kule i zidine ponovno se, posljednji put, popravljaju.

Na planovima Senja na kojima od 1749. g. dalje (sl. 16) možemo pratiti rast grada – i sve veću negaciju zidina– vidimo kako se najprije uz nutarnju stranu zidina prigrađuju objekti (1763. g. – sl. 17). One nestaju najprije uz obalu, koja se uređuje za luku, uz vanjske njene strane na tom mjestu (1778. g. – sl. 23) prigrađuju se objekti važni za trgovinu. Izgradnja se s velikim projektima sve više usmjeruje (1779. g. – sl. 25) na područja izvan gradskih zidina, jer one više ne predstavljaju granicu života grada. U zidinama uz kaštel probijaju se »Jozefinska vrata« nakon izgradnje Jozefinske ceste 1776–9. g. Na potezu od »Malih vratiju« prema moru, prema novo projektiranim velikim objektima magazina soli, zidine su porušene (1785. g. – sl. 26), a pojedine kule dobivaju nove namjene: kroz krajnju kulu (Lenković: oružana, Stier: Turina) probijen je prolaz, a uz kulu Šabac dograđena je mesnica. Sačuvan je samo dio zidina uz more, sa starim vratima »od mora«, sa »pavlinskim vratašcima« (urisanim još u Stierovoj veduti). Od drugih vratiju još se sa svake strane grada spominju »Mala vrata« kao »biskupska vrata«, nova »Jozefinska vrata« i ulazna vrata uz kaštel kao »stara vrata bujice« (vidljivo na legendi plana).

Regulacijom bujice ta se vrata uz kaštel zatvaraju, regulira se cijelo područje između zidina i »Kolana« (canale), od kaštela do kule Šabac na moru. Pri tome se djelomično ruše zidine na tom potezu. Izgradnja luke i obale vrlo je napredovala 1815. g. (sl. 35) i uz more više nema tragova zidinama, što se već dobro vidi na planu iz 1839. g. (sl. 36). Lenkovićeva »trokutna« kula služi kao zatvor, »Lipica« kao barutana (kod Hollsteina oružana), a kula kroz koju je bio probijen prolaz uz more do magazina soli, ugrađena je u stambeni

objekt i nije više vidljiva. Fotografije prikazuju i Šabac kulu koja je postala skladište,[43] odnosno sve do drugog svjetskog rata bila je ugrađena u objekt paromlina (sl. 67). Oko 1900. g. ruše se »Mala vrata«, a 1902. g. Lenkovićeva »trokutna« kula (Stierov: der Guldene Turn) i dio zidina uz nju, radi izgradnje tvornice duhana.[44] Preostatak zidina uz Kolan ruši se poslije rata probijanjem magistrale.

Od cijelog utvrđenja što je obuhvaćao stari Senj, danas su vidljivo sačuvane kao zidine samo one u pozadini grada, na potezu od kule Lipice do papinske kule, te fragmentarno na nekim drugim područjima.

Arhitektonski, i kao fotodokumentacija snimljene su cijelim tokom gdje god im je bilo bilo kakvog traga, tamo gdje postoje sa kruništem, gdje su ostale vidljive fragmentarno, gdje su se sakrile oku u dvorišta, u kuće, gdje je površinskim probnim iskapanjem utvrđen njihov tok.[45] Kao putokaz pri traganju za njima i za njihovim tlocrtnim utvrđivanjem služile su snimke Pieronija, Stiera, Holsteina i kasniji planovi za koje se pokazalo da ih se može sa dosta sigurnosti uklopiti u suvremeni geodetski snimak grada.

Mada su zidine oštećene, na mnogim mjestima probijene i s prigrađenim objektima uz njih i u njih, namijenjene drugim svrhama, uz pomoć starih grafičkih dokumenata i sadanjih arhitektonskih snimaka, starijih fotografija što prikazuju mjestimično još sačuvane zidine, može se dočarati i pratiti njihov izgled koji se podvrgao zakonima fortifikacione arhitekture svog vremena.

Fortifikacionu arhitekturu, koja ima svrhu da brani manji ili veći skup ljudi od neprijateljskog napada, poznaje već neolitik u najprimitivnijim oblicima, da se do antike u pojedinim područjima razvije već u izrazite sisteme. Evropski srednji vijek uglavnom nasljeđuje zakone rimske fortifikacione arhitekture, jer se ni oružje napadača nije bitno izmijenilo na području koje su od Rimljana osvojila »barbarska« plemena. Slaveni su svoja »gradišta« utvrđivali zemljanim bedemima pojačanim palisadama, sistemom rovova i drvenih stražarskih kula, što nije bilo bitno različito od rimskih izgrađenih obrambenih zidina pojačanim kulama, pa ih i oni preuzimlju u novonaseljenim krajevima.

Tako i u Senju nailazimo na tipično srednjovjekovno obrambeno zide koje štiti grad i koje je u momentu *kad* je grad postao poluzavisan od feudalaca, integriralo u svoj obujam kaštel, utvrđeno boravište upravitelja feudalnih posjeda.

I dok je rimski grad ili castrum bio unaprijed planiran i pravilnih geometrijskih oblika, pa mu i obrambeni zidovi tlocrtno opetuju geometrijski lik, dotle spontano nastali srednjovjekovni grad nepravilna oblika – kao i Senj – okružuju zidine čija je tlocrtna dispozicija nepravilna oblika. Formirali su je razni lokalni uvjeti: geografski, prometni, strateški, ekonomski i već ranije izgrađeni pojedini objekti.

Kao sakralna i profana arhitektura, i fortifikaciona ima svoje zakone i elemente koje susrećemo i na senjskim fortifikacijama.

U prvim vremenima srednjeg vijeka drvo je igralo veliku ulogu fortifikacionoj arhitekturi, u ranom srednjem vijeku zidine se izvode od sitnog kamena lomljenca s učvršćenjima drvenih greda ili redova opeka. Do pojave novog načina ratovanja obrana je pasivna i temelji se na masi i položaju svojih konstrukcija. Nova ratna tehnika, koja je unapređena za križarskih ratova potkraj XII stoljeća, jednako je tako presudna za razvoj utvrda kao i kasnija primjena vatrenog oružja. Pokretni tornjevi za napad i drugo novo oružje s jedne strane, a razvoj feudalnog sistema koji omogućuje organizaciju brojnije posade s druge strane, dovode krajem XII i početkom XIII stoljeća do sistema fortifikacija koje su obrani dale istu aktivnost što ju ima ataka – a to je očito doba nastajanja senjskih zidina, barem u onom obliku u kojem su se do danas sačuvale. Umjesto debelih, podižu se visoke zidine, dole skošenog pojačanja, na čijem je vrhu krunište, često tanji obrambeni zid uz koji teče dužinom nutarnje strane zidina obrambeni hodnik konstruiran od drvenih greda i dasaka, poduprt drvenom konstrukcijom, ukoliko zidine nemaju dovoljnu širinu potrebnu za kretanje branitelja. Obrambeni ophodi često su montirani u dva visinska nivoa jedan iznad drugoga. Kruništa se u prvo vrijeme sastoje od punog dijela: zaklona i praznina u parapetu: vizira. Ti otvori omogućuju braniocima zidina da vide napadača i da na nj bace projektile. Dimenzije su dane prema čovječjem tijelu i u biti malo variraju: visina 2,00 m kako bi potpuno prekrivala branitelja, parapet vizira visine 1,00 m, a širina otvora obično varira od 0,70 do 1,00 m. Vizir bi se često zaštićivao drvenom pregradom s otvorom strijelnice, a i u sredini svakog zaklona je strijelnica, 7 do 8 cm širine s vanjske strane, sa skošenim proširenjem s nutarnje strane veličine 40 do 45 cm, a visine cca 35 cm. Širina zaklona varira od cca 1,70 do 3,30 m. Zakloni, naime, kasnije postaju prostraniji, jer se kombiniraju s pomičnim sistemom mahikula za napad odozgo: sistemom kvadratnih ili podužnih otvora ostavljanih uz vanjsku stranu zidina horizontalno postavljanih na podu, u prvo vrijeme drvenih doksata koje bi montirali na vrhove obrambenih zidina i kula u vrijeme ratova. Taj se sistem razvio zbog toga, jer se iza prosobrana nije mogao primijetiti napadač. Ukoliko bi prodro do podnožja zidina, branitelj bi ga vidio tek gledajući kroz parapet vizira, a time bi dolazio na dohvat njegova oružja.

Kako su takvi drveni doksati – što su bili perforirani strijelnicama– bili lako izloženi vatri, to se već početkom XIV stoljeća na kamene konzole postavljaju fiksno izgrađeni tanki zidovi. To novo istaknuto krunište, prekriveno strmim krovom, bolje je odolijevalo projektilima bacanim iz ratnih mašina, a zadržalo je sve odlike aktivne obrane s mogućnošću bacanja kroz otvore u podu istaknutog dijela – mahikule – užarenih obrambenih masa: vrućeg ulja, vode, smole, katrana.

Sistem fortifikacija gubio je svoju snagu ukoliko nije na stanovitim udaljenostima bio praćen kulama četvorinasta ili kružna tlocrta što nadvisuju zidine, a čija izgradnja uglavnom slijedi onu

zidina i podvrgava se sličnim zakonima. U njima je skoncentrirana obrana i one dominiraju okolnom fortifikacijom. Čini se da se one zidinama dodaju istom nakon križarskih ratova i broj im se tokom vremena sve više povećava, a sudeći prema srednjovjekovnim vedutama često nemaju krova.

Obrambeni sistem zidina ne bi bio potpun bez dobro utvrđenih gradskih vratiju, bez kula koje ih ili flankiraju ili nadvisuju, i bez ozidanog pretprostora, tzv. barbakana.

Pojavom puščanog praha u evropskoj ratnoj tehnici sredinom XIV stoljeća i usavršavanjem vatrenog oružja sredinom XV stoljeća, mijenjaju se zakoni fortifikacione arhitekture. Individualna hrabrost ustupa mjesto poslušnosti trupa i – artiljerijskoj računici. Artiljerija tuče zidine iz daljine i stari defenzivni sistem postaje manjkav te ga treba bitno modificirati. Preuređuju se fortifikacije gradova i dograđuju nove. Vatrenom oružju odolijevaju zidine veće debljine, masivnog podnožja, koje više ne kruni nazubljeno krunište sa strijelnicama, nego zidine završavaju ravno, s otvorima puškarnica oblikovanim na razne načine koji odgovaraju tom novom oružju.

U prvo vrijeme ne mijenja se opća dispozicija obrane; kulama se skidaju krovovi i oblikuju terase na koje se postavljaju topovi. No, ubrzo se pokazalo da su topovi, kako ih se pomicalo da slijede gibanja napadača, činili više štete zidinama nego napadačima. Stoga se modificira oblik kula, smanjuju im se visine da ne budu meta napadačima vatrenog oružja, i samo je ostatak tradicije što kule sve do XVII stoljeća dominiraju zidinama. Međutim, povećava im se promjer i koncem XV stoljeća teška artiljerija smještava se u prizemlja kula, buši u njima potrebne otvore, a kruništa kula i ophodni hodnici ostaju na obranu lakšem vatrenom oružju.

Zatim se razvija sistem bastiona, velikih istaka u zidinama, najprije tlocrtno u obliku polukruga, tzv. rondeli za baterije. Taj se tip tlocrtno razvija preko dva polukruga što se spajaju, do bastiona sa šiljkom – otvorenih grla za dopremu topova – koji najprije imaju svrhu izolirane bočne obrane.

Da se poveća debljina zida, kako bi što bolje odolijevao udarnoj snazi novog oružja, pojačava se s nutarnje strane na razne načine, pa i terasasto nasutim zemljanim nasipima. A da se iza ratnog razaranja zidina otežala napadaču prodiranje u grad, u nasipe se stavljaju razne materije da otežaju kretanje. Same zidine dobivaju s vanjske strane dolje što jače skošenje (talus, skarpu) kako bi se neutralizirao efekt kugli. Prije vatrenog oružja samo bi se izvodio maleni talus isključivo na dnu sa svrhom da udalji napadača i bolje iskoristi pad projektila bačenih iz mahikula, jer se težilo da zidine budu okomite i visoke da bi se otežalo njihovo zauzimanje.

Kako se vatrenim oružjem borba vodi na veću udaljenost, to se pred zidinama organiziraju cijeli sistemi rovova i predobrana. Zakoni fortifikacije, kojima obrana postaje adekvatna napadu vatrenog oružja, stvaraju se tek u XVII stoljeću (npr. Vauban 1633–1707. g.),[46] kada su senjske zidine već imale svoj definitivni karakter, i nisu bili nikad na njih primijenjeni.

Iako zvuči nelogično, ipak se nigdje nefunkcionalni oblici tradicije ne zadržavaju tako dugo kao baš u fortifikacionoj arhitekturi. Tako se npr. u XVI stoljeću, a i kasnije, izvode još krenelaža i mahikule, *mada je obrana njima bila ništavna pred* udarom topa. Zato je teško datirati zidine prema pojedinim elementima fortifikacione arhitekture.

Kod senjskih zidina što sadržavaju ostatke svih spomenutih elemenata, ipak se pri datiranju moramo samo njima poslužiti.

Jer tehnika kamenih zidina, koja je u pravilu u preromanici bila bez veznog materijala, suhozid, u romanici zide izmjeničnih slojeva, u gotici mali pravilni kvaderi, a u renesansi pravilni kamenovi s obrađenim rubovima, nije putokaz u datiranju senjskih zidina, budući da su rustikalne obrade iz koje se ne može pročitati doba izgradnje.

Kako u Senju, u uvjetima daleko od svjetskih centara, mnogi oblici sakralne, profane arhitekture, i oni fortifikacione, dolaze u retardaciji i dulje se zadržavaju ni po njima se ne može zaključiti neki određeni datum. No ipak se prema pojedinim elementima zidina, na podlozi povijesne dokumentacije, može barem naznačiti vjerojatni slijed nastajanja.

Tako bi najstariji dio zidina mogao biti sačuvani zid između »Lipice« i »rondela« (sl. 47-53, arh. snimci 4-5) s nazupčanim prsobranima. Taj zid je nekoć bio viši, jer se i na tom dijelu – kao i na mnogim drugim djelovima – teren povisivao. Krunište se sastoji od punih dijelova sa strijelnicama i otvorenih vizira što su naknadno zatvarani, možda već u vrijeme pojave vatrenog oružja, ali su fuge ostale jasno vidljive. Slijedeću etapu čine bi zidine na strani kaštela, na kojoj su kasnije probijena »Velika« ili »Jozefinska vrata«, a koje su na dovoljnoj udaljenosti od kaštela, uz Lenkovićevu »trokutnu« kulu sačuvale na sebi do potkraj prošlog stoljeća (sl. 41) krunište sa širim dijelovima zaklona, koji se, kako je obrazloženo, kasnije javlja, no još uvijek prije polovine XV stoljeća, prije opće upotrebe vatrenog oružja. Danas to krunište više nije sačuvano (sl. 42 i arh. snimci 2,3).

Zidine sačuvane od »rondela« do »papinske« kule (sl. 54-59), te od nje prema moru (sl. 61-66, i arh. snimci 7-8), i one sačuvane na fronti uz Kolan, već u blizini obale kod tzv. »Žižule« (sl. 72-77, i arh. snimci 11-12), kao i neki fragmenti (sl. 78-85), pripadali bi zidinama podignutim ili popravljanim iza polovine XV svoljeća, jer se završavaju ravno s nizom strijelnica na vrhu

Od preostalih kula oblikovno su vrlo slične »Lipica« i »papinska« kula. Obje imaju karakteristike fortifikacione arhitekture iz doba vatrenog oružja, ako se apstrahiraju naknadno učinjeni otvori četverouglastih prozora i vratiju, kad je papinska kula (sl. 47. 55, 60, 61, i arh. snimak 6) bila pretvorena u skladište.[47] Te karakterstike jesu: debljina zidova, doljnje jako skošenje da odolijeva efektima udarnog i teškog obrambenog oružja, puškarnice tipičnog otvora za puške i krunište koje je ležalo na nizu konzola i tvorilo još

vertikalnu obranu mahikulama, ukoliko mu nije služilo kao ukras, što je bila česta pojava. Iako presjek kule Lipice (sl. 43-46), teško oštećene za *vrijeme drugog svjetskog rata*,[48] prikazuje tipičnu romaničku tehniku zida, za razliku od gotičke gdje kvaderi zapremaju čitavu debljinu zida, ipak se njena izgradnja može staviti na kraj XV (1494. g.?) ili početak XVI stoljeća, kada je, kako znamo, za vrijeme pape Leona X (1513–1521. g.) izgrađena i »papinska« kula. Obje su nešto više od pokrajnjih zidina iako zato više nije bilo potrebe, i vjerojatno je da su njihovi plašteví dodani na stariji obrambeni zid.

Prema redoslijedu oblika obrambene arhitekture, moguće je odmah nakon njihove izgradnje podignut među njima »rundel« (naziv prema Lenkoviću, prema Stieru: Trybenac), jer nastaje potreba *velikih istaka u zidinama* (sl. 47, 53, 54) da se poveća broj mjesta bočne obrane. Prema tadanjim potrebama iste je visine kao i zidine. G. 1550. gradi Lenković, kako sam izvještava, na mjestu gradskih kopnenih vratiju svoju »trokutnu« kulu (Stier: der Guldene Turn), koju izgrađuje prema onda najnaprednijim zakonima fortifikacone arhtektu-re, kao tlocrtno šiljatu, najefikasnijeg oblika za flankirajuću obranu zidina. Ona više ne postoji, ali je jasno vidljiva sa svim otvorima za cijevi raznog vatrenog oružja na fotografiji (sl. 41) s kraja prošlog stoljeća, prije nego je srušena (1902. g.).

O ostalim kulama, čak i o onoj što još danas postoji obnovljena u sastavu lučke kapetanije,[49] Šabac kuli (sl. 67-70), teško je, nakon mnogih građevnih zahvata na njoj, nešto ustvrditi. A jednako tako i o preostalim kulama kaštela što su isto kao zidine s kulama bile podvrgnute promjenama zakona fortifikacione arhitekture.

KAŠTEL

Tipični srednjovjekovni fortifikacioni objekt većeg razmjera je burg. Od tri perioda izgradnje evropskih burgova, od početka XI do početka XIII stoljeća, zatim od početka XIII do druge polovine XV stoljeća, i od tog doba dalje, najveći broj izgrađen je u srednjem periodu. Burg u užem smislu znači srednjovjekovnu utvrđenu nastambu pojedinog feudalca, i prema karakteristikama položaja i drugim osobinama dobiva razne nazive. Specifični njegov tip: kaštel, koji se ukorijenio na jugu Evrope, nasljednik je kasne antike. Prema tradiciji stalnog rimskog campusa, obrambeni zid srednjovjekovnog grada zatvara kaštel, bar u vrlo skromnom obliku, odakle se upravljalo obranom na zidinama. Sam kaštel sadržavao je i izoliranu obranu, jaču od svih ostalih. On je podignut na strateški najugroženijem položaju i uvijek tako da dodiruje zidine kako bi se posadi mogla osigurati pomoć izvana ako je grad zauzet, a isto tako da feudalac može uvijek u njega doći i iz njega izaći a da ne dodiruje grad, što je za njega od naročite važnosti u slučaju eventualnog klasnog sukoba. Kaštel izvana u pravilu ima karakter zidina, tako da kod neprijateljskog napada ne upada u oči, a jedna od ugaonih gradskih kula izgrađena je kao njegova glavna kula. Oblikovno, slično svom dalekom rimskom uzoru, u pravilu je pravokutna tlocrta s ugaonim kulama za obranu, no oblik se redovno prilagođuje terenu. Kao i ostali burgovi tako se i kaštel s vremenom dograđuje, iako već u početku ima sve karakteristične dijelove smještene uokolo unutarnjeg dvorišta. To je u prvom redu glavna branič – kula, kod kaštela na najugroženijem mjestu – na vanjskom uglu – da brani obje strane zidina kao najjači i najviši njegov dio. Iz obrambenih razloga ulaz u nju je iz dvorišta kaštela drvenim ljestvama ili stepenicama obično u visini I kata, do 6 m iznad tla, a i njeni katovi su međusobno povezani ili ljestvama kroz otvore u stropovima ili drvenim stepenicama da se u slučaju potrebe komunikacije mogu eliminirati. Tada se branioci povlače u najviši kat, obrambeni plato, koji je otvoren i okružen prsobranima, pa ili je pokriven strmim krovom ostavljajući slobodni ophodni prostor uz rubove, ili je branjen u vrijeme ratova na drvene grede montiranim izbočenim drvenim doksatima s otvorima na podu: mahikulama. Iz nje se zapovjeda obranom i ona je za kaštel ono što je kaštel za grad. Obično na sigurnom mjestu, nasuprot navalnoj strani, smještava se nastamba: »palas« (u nazivu Minnesängera) – podužni objekt gdje u prvo vrijeme do jedinog, gornjeg kata vodi slobodno stepenište, a kat sadržava u to vrijeme većinom dvoranu ili »salu« prema srednjovjekovnom nazivu. Kasnije vode u gornje prostorije, spavaonice, uske i strme stepenice, a u prizemlju se nalazi gospodarski dio i štale.

Svaki burg ima svoju kapelu i nema nijednog dijela burga koji bi se toliko različito izvodio kao kapela; od oltarne niše u sobi, do posebnog objekta naslonjenog na obrambene zidine ili neki drugi objekt. Pri tome za sakralne objekte traženi smjer istok–zapad nije bio uvijek dan.

Ulaz je naročito branjen obrambenim pretprostorom. Uz još druge specifičnosti, tu je i tamnica, obično u najdonjem katu branič – kule ,zatim podzemni hodnici sa skrivenim izlazima, vježbalište pred kaštelom s bunarom, i drugo.[50]

Pojedini elementi kaštela: zidovi i kule, bili su podložni opisanim zakonima fortifikacione arhitekture i slijedili su ih, pa se i burg, kao i specifični njegov tip: kaštel, tokom stoljeća pregrađuje, dograđuje i mijenja izgled, a da ipak ne gubi svoje bitne sastavne dijelove.

Sve te za burg bitne dijelove sadržavao je i senjski kaštel. Njih rasposnajemo u staroj grafičkoj dokumentaciji, spominju ih povijesni dokumenti. O samoj izgradnji, međutim, ništa ne donose.

Početak izgradnje senjskog kaštela možemo tražiti u vrijeme poslije izbora knezova krčkih za stalne upravitelje Senja 1271. g. kada 1302. g. postaju i senjski knezovi. Očito da oni u to doba izgrađuju i u Senju svoje uporište, koje ujedno treba da simbolizira njihovu snagu.

Već 1289. g. ugarski i hrvatski kralj Vladislav potvrđuje krčkim knezovima sve njihove posjede i prava.[51] Tu se izrijekom spominju kašteli u pluralu.

Da godinu dana ranije postoji kaštel u Novom Vinodolskom, dokazuje se time što Vinodolski zakon iz 1288. g. donosi da je sastavljen »v Novom gradu na sali kneza zgora imenovanih«.[52]

Prema tome bi se i dokumenat iz 1308. g. trebao smatrati kao prvi dokaz postojanja senjskog kaštela. Taj dokumenat u sebi sadrži dokaz time, što se u njemu kaže da je 23. augusta 1308. g. legat dosudio neku pravdu iza mise služene u sali.[53] Kako je sala sastavni i bitni dio kaštela, i kako je u to vrijeme vjerojatno kapela bila samo oltar u njoj – prema prije opisanim elementima kaštela – to bi bio posredni dokaz njegova postojanja. Obično se, međutim, kao prvi datum citira natpis na kaštelu iz 1340. g.[54]

Da su krčki, i sada uz ostale naslove i senjski knezovi, često boravili u Senju govore mnogi dokumenti, tako oni iz 1351. g., 1357. g.,[55] 1445. g., 1447. g.,[56] 1463. g.[57] Vjerojatno su tada prebivali u svom kaštelu.

Kada 1469. g. Blaž Mađar zauzima Senj za kralja Matiju Korvina[58] i kada Senj postaje strateški važan u obrani od prijetećih Turaka, zbog čega je i zauzet, uloga kaštela kao centra obrane grada postaje znatno važnija. Do onda oblikovan po zakonima fortifikacione arhitekture prije pojave vatrenog oružja, treba sada da doživi svoju prvu veću restauraciju, tj. da bude pregrađen prema novim zakonima obrane što ih donosi upotreba vatrenog oružja

Obnavlja ga Matija Korvin oko 1480. g.[59] Ploča s grbom ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina, danas u prizemlju lijevo od ulaznih vratiju,[60] možda je tada postavljena.

Vjerojatno je kaštel obnovljen ne samo zato da odgovara novim zakonima fortifikacije nego je i znatno dograđen, jer sada u njemu ne stanuje više samo feudalac, njegov upravitelj i srazmjerno manji broj branitelja i posluge, nego i dio regularne kraljeve vojske pod upravom senjskog kapetana čiji je to glavni stan. Sad ima i posebnu kapelu – da li kao posebni objekt ili samo kao posebni prostor? Ona se prvi put spominje 1495. g.[61] kao kapela sv Margarete.

Kako za senjske zidine, tako je i za kaštel prvi izričiti dokument izvještaj Lenkovića iz 1550. g.,[62] koji kaže: »Najprije, na senjskom kaštelu treba djelomično nanovo pokriti a djelomično popraviti krovove i borbene platoe(?). Isto tako veliku rasklimanu kulu sa željeznim zategama i hrastovinom povezati sa jednom skarpom, otprilike 30 rajnskih zlatnika (To je već izvršeno). I zatim, među ostalim manjkavostima, taj isti kaštel potpuno je slabih zidina prema gradu na jednom kružnom uglu, pa je potrebno tamo učiniti jednu trokutnu bočnu obranu. 250 rajnskih zlatnika. (I to je već izvršeno).«

Tu je prvi put spomenuta i velika branič-kula, koju on pregrađuje u »trokutnu bočnu obranu«, prema gradu i jedna kula kaštela prema gradu, koju on pregrađuje u »trokutnu bočnu obranu«, na isti način, istog tlocrta kako je podigao i kulu na zidinama, prema onda najsuvremenijim zakonima obrambene arhitekture.

Da »unutar grada koji se malo uspinje po brežuljku, na najvećoj uzvisini je kula odnosno kaštel u kojem stanuje kapetan Lendovich, kapetan Senja odnosno njegovi vicekapetani kad se on ne nalazi u Senju« saznaje se iz izvještaja pisanog 1554. g.[63]

Nakon izgradnje Nehaja, što ga podiže Lenković 1558. g. da dominira obranom Senja, sam kaštel nije više od primarne važnosti za obranu grada, koja je gradu sve potrebnija u doba kad se centar gerilske borbe uskoka protiv Turaka – a i protiv Mlečana – nalazi u Senju. Obrana je raspodijeljena u oba uporišta, koje dokumenti zovu također »gornjom i dolnjom tvrđom« 1586. g.[64]

Prema pravilima izgradnje kaštela, kako je spomenuto, on sadrži i tamnicu. Možda je prvi put u dokumentima spominjana 1592. g.[65] u tužbi turskih trgovaca kod sultana na Senjane i uopće uskoke zbog počinjenog razbojstva, gdje se u nekoliko navrata spominje »tamnica u kaštelu Senja«.

No nedugo iza toga kako je i kaštel i zidine popravio Lenković, potrebni su novi popravci. G. 1600. Danilo Barbo, kapetan senjski, preporučuje nadvojvodi Ferdinandu, među ostalim,[66] da u Senju treba popraviti veliki turanj – da li glavnu, branič-kulu kaštela? – (i gradsko platno koje je jako porušeno). I dalje izvještava: pošto je Senj zatvoren, to daća od tridesetoga malo nosi. Iz dohodaka se ne može kupiti ni ulje za rasvjetu, a treba da gore (u tvrđi-Nehaju dvije svijeće) u kaštelu i u gradu po jedna . . .

O djelatnosti komesara Rabate, koji je nakon bune Senjana bio umoren 31. prosinca 1601. g.[67] postoje razne verzije. Jedna od njih navodi[68] ». . . Rabatti je lako pao u ruke Juriša, kojeg je on dao zatvoriti u dno kule, s namjerom da ga smakne . . . Oni sad stadoše otvoreno navaljivati . . . srnuše najprije protiv vrata na kaštelu i kad im nije uspjelo da ih provale, okrenuše se protiv jedne puškarnice istog kaštela, koja bijaše slabo zazidana, te pomoću topa koji stoji na trgu pred kaštelom, napraviše otvore . . . lako unidoše u kaštel . . . Kad je Rabatta vidio . . . oslobodi Jurišu . . . ali to nije smirilo bijesne vukove . . . Glavu Rabattinu izložiše na prozoru iznad ulaza u kaštel . . . To se zbilo zadnjeg prosinca 1601 . . .«. Slična i istovremena je i verzija u knjizi zadarskog nadbiskupa Minucija Minuci[69] ». . . I tako . . . najprije pokušaše provaliti vrata na kaštelu, pa kad im to nije uspjelo, dovukoše topove s pomoću kojih provališe kroz jednu puškarnicu . . .« U tim »pro e contra« verzijama o djelatnosti Rabate, koji je bio poslan da »ukroti« uskoke, 1602. g. Senjani u svojoj tužbi na Rabatu[70] među ostalim kažu da je, štaviše, dao Senjanje hvatati i bacati u tamnicu – očito onu u kuli kaštela – kamo se baca Turke, ubojice i zločince.

Nakon smaknuća Rabate, a prije nego što su odredbama madridskog mira iz 1617. g. uskoci morali napustiti Senj, u toj posljednjoj fazi vrlo burne povijesti grada, kaštel pa i zatvor često su spominjani. Tako u molbi Franje kneza Posedarskoga iz 1609. g.[71] u kojoj moli nadvojvodu Ferdi-

nanda da ga zaštiti od progonstva karlovačkog generala Vida Kisela i senjskog kapetana Sigmunda Gusića, spominje kako su iz zatvora pobjegli kapetan Juriša i vojvoda Vlatko.

G. 1611.[72] Ivan Juraj Aichelburg, potkapetan senjski, »vjedoči da je Ivan Vlatković s njegovom *privolom uzeo nešto plijena:* »... *ya mu sam zapouidal, da ga da v castel, y on ye tudye suc donesal v castel Segnschy...*« Iste godine[73] senjski sud saslušava razne svjedoke u parnici protiv Ivana i Mihe Vlatkovića zbog morskog razbojstva »... Stefan Cirfus, bohmestar chastelschi, prisexe i rece: bog zna, da ja nistar neznam v te stvari, zaç ja imam moy oficiy v chastellu, tacho se nepaçam...«.

U svim tim dokumentima kuca bilo grada, odrazuje se očajna borba uskoka za samoodržanjem. Sada, kad su izvršili svoju funkciju, bili su napušteni od vlasti i žrtvovani novim političkim ciljevima.

Iz tog je doba još jedan podatak.[74] G. 1612. iz razdiobe prihoda od senjske mitnice dodjeljuje se kaštelu za noćnu rasvjetu uljem 12. forinti.

Poslije madridskog mira u Senj, u kaštel ulazi njemačka posada. Već spomenuti talijanski nepoznati pisac – Anonim – iza 1621. g.[75] o kaštelu kaže da u njemu stanuje »governatore« toga grada *i da je dobro utvrđen artiljerijom. Identičan* podatak daje 1639. g. Pieroni[76] u svom izvještaju: »Grad ima u jednom kutu kaštel gdje stanuje kapetan ili zapovjednik. « Od istog je autora i prvi realni grafički dokument kaštela, jer uz snimak zidina, Pieroni dakako snima i kaštel (sl. 7). Na njemu, kao i na kasnijim snimcima jasno su uočljivi opisani elementi kaštela, počam od njegova smještaja na uglu obrambenih zidina, time da jedna kula zidina postaje glavna, branič-kula kaštela, da je više-manje pravilna tlocrta s kulama na uglovima (od toga je ona prema gradu, koju je Lenković restaurirao, »trokutna« kula s objektima raznih namjena smještenih unutar dvorišta uz njegove zidine, s obrambenim pretprostorom pred ulazom u njega. A istodobno je to i ulaz u grad s kopnene strane.

I Stier pri snimanju zidina 1660-ih g. snima kaštel (sl. 9-11) kao i Hollstein 1701. g. (sl. 13). U biti ga Stier prikazuje na isti način. Uz sve obodne zidove nutarnjeg dvorišta još nisu prigrađeni objekti. Uz branič-kulu piše[77] kula kaštela, a kulu kružnog tlocrta uz ulaz naziva Filipovom kulom. U svom izvještaju[78] kaže; kako se na uglu zidina nalazi kaštel (zamak) u kojem da stanuje zapovjednik, vrhovni kapetan, i da su na njemu oštećenja, kao i na zidovima. Da je kula, što je 56 stopa visoka (očito branič-kula) gotovo do polovine oštećena velikim pukotinama, i navodi kako to treba popraviti. Još navodi, kako je u slučaju neprijateljske opasnosti potrebno da kaštel brani 60 ljudi. I dalje, s obzirom na Nehaj, da je potrebno da se učini veza do kaštela kako bi se oba mjesta svela na zajedničku obranu.

Međutim, kako je Senj pod vojnom upravom, značenje je kaštela u javnom životu grada također značajno.

Dok su se gradske isprave čuvale kod senjskog kaptola, Ferdinandov statut iz 1640. g. čuvao se kod kapetana u gradskom kaštelu, u posebnoj škrinji sa tri brave: jedan ključ čuvao je sam kapetan, a druga dva suci.[79] Grad je u to vrijeme imao dva suca. Nakon njihova izbora i nakon toga kako su bili uvedeni u sudačku čast u gradskoj vijećnici, krenuli bi birači s njima u kaštel da budu predstavljeni senjskom kapetanu.[80] Statut je sadržavao i čl. 94[81]: »Ako se u kaštelu ne pojavi po citiranoj osudi, biti će kažnjen sa tri libre.« U kaštelu se doista sudi, npr. 1680. g.[82]: senjski sud – u kaštelu senjskom – zabranjuje »vlasima« iz Krmpoćana da si prisvajaju pašu i travu u senjskim planinama.

Iza Pieronijeva i Stierova tlocrtnog prikaza kaštela, Valvasorova veduta (sl. 14) prva ga prikazuje trodimenzionalno kao najznačajniji, dominantni objekt grada. Još uvijek njime dominira branič-kula, a stambeni dio prema gradu očito je već izgrađen u dva kata. Iz njegova opisa[83] ne saznajemo ništa nova. I on samo kaže da zamak nazivaju kraljevskim kaštelom i da u njemu rezidira vrhovni kapetan.

Tamnica je još uvijek na dnu tornja. G. 1706.[84] objavljuje se Senjanima da će svatko tko bude psovao biti kažnjen zatvorom na dnu tornja u tamnici.

I dalje je kaštel važan objekt grada. Kod senjske bune 1720. g.[85] Vuk Homolić ga ovako spominje: »... ie zapovidal okolo trih ur po poldan Hervaske i Nimsske kupagnye milicy svim doyti u kastel... ie dossal iz Kosinya u Seny na cumandu gosp. Gabre v. Aichelburg... ca ie na dan 14. zapovidal svim officirom i milicj u kasstel doyti i ondi svim prisegu dal za vernost nyih... Cza videchi mi i oni videchi iesmo se skupa u kastel gosp. cumandantu uklonili. Cza gosp. cumandant v. Aichelburg ie s nam nikolikimi vernimi van iz kastela issal i takove smutlyvcze iz pod svetoga Duha protiral. I po tom sopet u kastel zavratil se... I tako cuvssi zatim pusske hitaiuchi po gradu, a druge strane cuh bubany od kastela udaraiuch. Na ki glas bubnya, hotyuchi ia poyti u kastel...«

U doba Marije Terezije kaštel je ponovno pregrađivan. Na kaštelu[86] je sačuvana (do restauracije 1896. g. iznad vrata) s desne strane ulaza u prizemlju ploča s natpisom iz 1760. g:

FRANZ I. MAR. THERES. AVGG.
FELICITER IMPERANTIBVS.
RVDOLPHO COMITE CHOTEK FISCI
VECTIGALIVM COMERCIORVM
MINISTRO
NICOLAO COMITE HAMILTON LITTO-
RIS AVSTRO–ADRIATICI. ARX
HAEC VETVSTATE RVINAS...
NITA. IN PRAESENTEM FORMAM
RESTITVITR MVNIFIC. AVGG.
MDCCLX
SIGFRIDO B. GUSSICH MILI-
TAREM CIVILEMQUE PRAEFEC-
TVRAM. ALIENO STVDIO PARTIVM
ALIENO MVNERIBVS MANV.

Osim samog natpisa sačuvani su planovi pregradnje[87] iz 1763. g. (sl. 86-88). Na njima se vidi stanje prije restauracije i projekt predgadnje, pa se tako preko snimaka XVII stoljeća može pratiti rast toga za Senj važnog objekta. Legenda svojim opisom također mnogo toga razjašnjava. Govori o kuli koja se pregrađuje za kasarnu, vidi se gdje su bile smještene tamnice, gdje kapela, pa ju je zanimljivo citirati:

Plan ù projekt popravka kaštela u Senju, i to u prizemlju No. I.

1.2.3. Stari zid i oštećeni rondel, pa srušiti.
4. Ulaz u kaštel.
5.6. Tamnice.
7.8. Smanjena stražarnica, i JZ dio biti će učinjen za konobu jednom oficiru.
9. Druga konoba za jednog oficira.
10.11. Drvarnica i konoba g. komandanta.
12. Jedna druga konoba za nekog oficira, ili spremište kk. potrepština.
13. Kapela garnizona.
14. Povećana kuhinja za garnizon.
15. Stubište u jedan stan oficira.
16.17. Stan tamničara.
18.19.20. Prostorije stražarskog poručnika.
21. Novo stubište za kulu, uz zatvor.
22. Kula pregrađena u kasarnu.
23. Stara kasarna tako oštećena, da će biti nova sagrađena.
24. Kanal za odvod vode.
25. Stubište u novu kasarnu.
26. Kuhinja za garnizon.
27. Novi zahod.

Bilješka. Crna boja označuje što treba srušiti.
Crvena što ostaje.
Žuta što treba novo učiniti.
Crno i žuto ali, što je za srušiti i ponovno za uspostaviti.

Plan i projekt popravka kaštela u Senju, i to u prvom katu. No II.

1. Rondel, za srušiti.
2.3. Sobe, osposobiti ih za kasarnu.
4.5.6. 3 sobe kancelarije.
7.8.9.10. 3 sobe i kuhinja za stan kapetana.
11. Hodnik zahoda.
12. Kapela garnizona
13.14.15.16.17.18. Novi stan oficira.
19. Stube u novu kasarnu u kuli.
20. Kula ove kasarne.
21. Kasarna koju treba nanovo sagraditi.
22. Novo stubište do nje.
23. Novi hodnik uz stubište.
24. Novi zahod za garnizon.

Bilješka...

Plan i projekt popravka kaštela u Senju, i to u drugom katu, No. III.

1.2.3. Sobe ureda gospodina komandanta.
4. Soba za vijećanje.
5. Dvorana (sala)
6.7.8.9. Stambene sobe komandanta.
10. Hodnik.
11. Sobe posluge.
12. Kuhinja.
13. Blagovaonica.
14.15.16.17. Stan oficira.
18. Stube u kulu.
19. Kuhinja za garnizon u kuli.
20. Nova kasarna.
21. Novi zahod.
Bilješka...

Slijedi doba kad se na zidinama uz kaštel probijaju nova, jozefinska vrata i zatvaraju stara na drugoj strani zidina uz kaštel, kada se regulira bujica na toj strani i dosljedno tome cijeli teren oko njega. On je vojna kasarna sve do 1896. g.[88] Fotografije (sl. 41, 89-91) ga prikazuju u toj postmarijaterezijanskoj eri, jer je bio ponovno u međuvremenu djelomično pregrađen, kako se to zamjećuje u usporedbi s tlocrtima iz 1763. g.

Tada ga je biskup Maurović dao pregraditi za humanitarni zavod »Ožegovićianum«, što ga je utemeljio biskup Ožegović već 1857. g. Pregradnja je izvršena prema nacrtima zagrebačkog arhitekta Waidmanna.[89] Objektu su dani tada suvremeni, a cijelom ambijentu Senja posve strani klasicistički oblici (sl. 93-102). Tada je postavljena ,u ulazni vestibul I kata desno, ploča s natpisom:

HUMANITARNI ZAVOD »OŽEGOVIĆIANUM«
UTEMELJEN G. 1857. PO BISKUPU
MIRKU BARUNU OŽEGOVIĆU
PROŠIREN I SMJEŠTEN U OVU SGRADU PRVE
GODINE BISKUPOVANJA
DRA ANTUNA MAUROVIĆA G. 1896.

Arhitektonski u biti nepromijenjen i danas (arh. snimci 13-21), nosi na sebi još dvije spomen-ploče.

Iz doba prije rata, u sredini pročelja prema trgu:

U SPOMEN
PAVLA RITTERA VITEZOVIĆA
HRV. HISTORIČARA I PJESNIKA
– U SENJU 7. I. 1652.
– U BEČU 20. I. 1713.
O 1000. GODIŠNJICI HRVATSKOGA KRALJEVSTVA
PODIGOŠE
1925. BRAĆA HRV. ZMAJA.

I na skošenom dijelu, na obnovljenoj »Lenkovićevoj« kuli, poslije rata je podignuta ploča na kojoj piše:

Borcima i rukovodiocima
XXVI. dalmatinske divizije
U spomen 10. godišnjice
osnivanja VIII. dalmatinskog korpusa
U znak priznanja za konačno oslobođenje
podiže ovu ploču
Narod Kotara Senj.
Senj, 18. IX 1953.

Danas se u njemu nalazi dom učenika u privredi i narodno sveučilište.

Iako se na njemu više ne osjeća da je srednjovjekovno zdanje, osim po nekim detaljima, on je svojom postavom na reprezentativnom trgu, svojim obujmom i volumenom još uvijek najreprezentativnija zgrada Senja.

NEHAJ

U prvoj polovini XVI stoljeća, u vremenu nakon pada Jajca i Klisa, kada se u Senju skoncentrirao veliki broj uskoka što su napuštali svoje domove širom Bosne i Dalmacije i bježali pred osvajanjima Turaka, osjetila se potreba što boljeg učvršćenja grada.

1537. g., iste godine kad je pao Klis, senjskim kapetanom postao je Ivan Lenković.[90] Kao dobar ratnik i dobar poznavalac fortifikacione vještine svog doba, uvidio je da se to ne može postići samo popravljanjem i moderniziranjem gradskih obrambenih zidina i kaštela već i izgradnjom novog fortifikacionog objekta situiranog tako da dominira gradom i širom okolicom, odakle bi se moglo ne samo najlakše obraniti grad nego i primijetiti neprijatelja u najvećoj udaljenosti. Radi toga je bilo potrebno, također na stanovitoj udaljenosti od grada, porušiti sve objekte kako ne bi mogli poslužiti neprijatelju kao uporišta.

Nizu ranijih izvještaja što traže i utvrđivanje *Senja zbog približavanja Turaka*,[91] *pridružuju se* sada i izvještaji senjskog kapetana Lenkovića s istim traženjima (sl. 103),[92] ali detaljnijima.

O potrebi i izgradnji nove utvrde povrh Senja najjasnije govori njegov izvještaj iz 1550. g.,[93] gdje najprije navodi što bi sve trebalo popraviti na senjskim zidinama, kulama i kaštelu, te što je *nova na njima sagradio*, »i kao *posljednje*, iza izvršenja svih tih naznačenih utvrđenja i popravaka ovog mjesta, što se sada savjetuje izgraditi, budući da je on vrlo nadvišen s jedne strane sa priličito širokim brijegom, pa kada se tamo utabori koji neprijatelj koji ima prednost, bilo bi malo položaja u mjestu što bi se mogla braniti, a ratnik bi se sigurno tamo smjestio, jer na brijegu ne postoji neka jaka kula ili bedem odakle bi se moglo obraniti brijeg kao i cijelo mjesto, i morsku luku, uključivo i neke doline (u kojima bi se neprijatelj inače također utaborio), savjetovao bih (to) izgraditi, jer bi pred silom bila uzaludna sva učinjena utvrđenja; ne može se na nikoji način mimoići, da je uzrok (tome) to što kr. Vel. namjerava ovo mjesto sačuvati od svake sile, zato treba ondje izgraditi jaku kulu i stražište sa jednom cisternom.

(Ovu kulu ili bedem je sada privolilo Vaše kr. Vel. i platilo gosp. vizdomu u Kranjskoj za dva stražišta 3000, i platilo časnoj pokrajini u Kranjskoj 2000 rajnskih zlatnika, nato je bilo zapovijeđeno da gosp. vizdom dodijeli Lenkoviću sada 2000 r. zl. Neko vrijeme iza toga (nabavljene su?) sve moguće zalihe, naročite kaljeve peći, kamen, pijesak i ostalo za rad i pripreme, pa prema tome još na ovaj nalog treba platiti gospodinu vizdomu u Kranjskoj 1000, spomenutoj pokrajini 2000, i na drugim mjestima gdje Vaše kr. Vel. izvoli, sadržaj prekoračenja odprilike 1500 r. zl.).

Za potpuno uređenje pomenute kule još najmilostivije *dati nalog*, *cijeli zaostatak* je 4500 r. zl.«

O nekim detaljima, građevnim troškovima izgradnje te »nove kule kod Senja« govore i kasniji njegovi izvještaji, tako i onaj iz 1551. g.[94]

Objekt u izgradnji spominje i izvještaj iz 1554. g., gdje Maphei Girardi[95] uz svoj izvještaj o Senju, njegovim zidinama, luci itd. o toj utvrdi u gradnji kaže: »... Već pred tri godine, prema brijegu na strani kopna iznad puta koji se spušta sa brijega, na dohvat ruke Senja, počeli su kapetan Lendovich graditi utvrđenja odnosno kulu, koja je u vrijeme *mog odlaska bila cca jedan korak visoka* iznad zemlje, bez bočnih pojačanja, koju, koliko smo čuli od onih u Senju, rade da bi imala pregled nad putem, da pješaci ne bi mogli doći i utaboriti se, jer drugim putem nisu mogli doći, i zato jer se velika vojska koja je više puta bila pod Senjom ne može utaboriti, niti da ostane više od tri ili četiri dana s obzirom na to, što nema dosta vode i što se hrana teško može dovoditi kopnenim putem.«

Da je izgradnja završena 1558. g., svjedoči *napis koji je još u XIX stoljeću postojao* u II katu u tzv. sobi od Padillona, a koji je glasio:[96] «Na dan priblazene d. Marie Svicharizze ali od kandelabra, dosli jesu Turci do grada Senja, ali Senju nisu nista naudili, niti skode napravili jer su se Senjani hrabreno odnasli. Nego samo Turci opalise Klostar i crikvu Sv. Petra, od kojega Klostra nije nista ostalo nego samo stina od koje stine nachinio je pervi Ban Lenkovich napravit Fortizzu, da se brane od Turakah, na postenje Senjanov, i crikve sv. Franje, da ih brani bog i sveti Duh. Letta *Gospodinova* 1558.«

Tu istu godinu izgradnje navodi i Ritter-Vitezović:[97] »1558: Fortecza, aliti gornya Tverdyava Szenyska, be gradyena od Lenkovicha Generala, Kapitana Szenskoga, ki csini porussiti vse Klostre, Cirque i ves vunyski varos od straha Turskoga.«

O istom svjedoči i danas sačuvan grb smješten (lijevo od tri grba) u nutarnjem dvorištu fortece s inicijalima i godinom: H(ans) L(enković) 1558.

Još se i danas vidi da je Lenković pri izgradnji ove masivne utvrde, u čiju je izgradnju utrošena velika količina građevnog materijala, kamena, što ju je situirao na 62 m visokom brijegu što se uzdiže neposredno uz Senj, uz njegove zidine i kaštel, upotrebljavao građevni materijal s porušenih pojedinih objekata: spomenute crkve sv. Petra, koju su franjevcima dali podići 1297. g. knezovi Dujam i Leonardo, i drugih porušenih samostana, crkvi i ostalog vanjskog dijela grada, jer se na pojedinim kvaderima zidova mogu vidjeti ostaci napisa. Među njima na desno od ulaza: RELIGIONI SCTI PAULI.[98] Poneke profilacije iz porušenih objekata također su ugrađene, kao pleter nadvoja iznad otvora u II katu (sl. 104).

Sagrađenu utvrdu trebalo je opskrbljivati ljudstvom i hranom. Iz izvještaja iz 1563. g.[99] saznaje se da je kaštel i grad Senj, uključivši i novu utvrdu iznad grada branilo 300 ljudi. Bili su to dakako

uskoci pod komandom generala Ivana Lenkovića. On traži da se to mjesto ojača poslugom i da se dvaput godišnje opskrbljuje hranom.

I dalji izvještaji spominju graničnu mjesto Senj, njegovu »novu kulu« i posadu, što igraju značajnu ulogu u hrvatskom graničnom području.[100] Nadvojvoda Karlo iskazuje 1577. g. nadvojvodi Ernestu i carskim savjetnicima kako su oružane tvrđe na hrvatskoj i slavonskoj granici: »Na hrvatskoj granici ima 52 postaje gdje mora biti držana straža i posada, a ta se granica prostire na dužini od 36 ugarskih milja. Od tih postaja najodličnija glavna i granična mjesta jesu: Senj (zatim: Wihitsch, Hrastowiz, Ogulin). Grad Senj leži na Jadranskom moru, a nova kula na brijegu, odakle treba obranom i municijom opskrbljivati osam drugih kaštela ili graničnih postaja (Ledenice, Brinje, Brlog, Otočac, *Prozor*, *Dabar*, – *Jessenicz* i *Waag*) . . .«

Dokumenti u to vrijeme sve češće spominju kako senjska vojska neredovito prima plaću,[101] spominju sporove između Senjana i Mlečana. [102] I dalje se govori o sve težem stanju u gradu, tako 1856. g.[103] kapetan Gera izvješćuje nadvojvodu Karla da u Senju, kao i kod njemačkih i hrvatskih vojnika u gornjoj i donjoj tvrđi, ima malo hrane, a to je vrlo opasno.

Iz *dokumenata* se *saznaje* kolika je *bila* plaća pojedinih vojnih činova što su služili u Senju (od 1579–1589. g),[104] kao i to da pošto je Senj zatvoren, 1600. g.,[105] daće od tridesetnice malo donose. Od dohodaka se ne može kupiti ni ulje za rasvjetu, a treba da gore u tvrđi dvije svijeće (u kaštelu i u gradu po jedna), a 1612. g.[106] od prihoda senjske mitnice dodijelilo se forteci za ulje za noćnu rasvjetu 15 forinti.

Sve je veća neimaština, sve se *manje* ulaže u uskočku obranu Senja. Nedugo iza toga, odredbama madridskog mira iz 1617. g. uskoci postaju vlastima nepoželjni i moraju napustiti Senj i svoju »gornju tvrđu« kojoj su nadjeli ime Nehaj, što je označivalo kako oni ne mare, ne haju za opasnost,[107] a koja je u narodnoj predaji ostala povezana s mnogim junačkim djelima uskoka.

Kada je, zatim, 1639. g. Pieroni snimao zidine i kaštel Senja, *snimio je i kulu Nehaj. U svom izvještaju* piše:[108] ». . . Na obližnjem brdu, na najvišoj njegovoj točci je četverouglasta tvrđava, jaka koju zovu forteca, u kojoj je smještena dobra straža . . . Prvenstveno tvrđava na brijegu je vrlo važna, *jer je vrlo blizu i vidi grad* gotovo kao plan, tako, da kad bi ona bila izgubljena, malo i vrlo teško *bi se moglo u njemu ostati*: zato ju treba uzdržavati (kao što se radi) sa velikom pažnjom. Ona je od vrlo debelih i jakih zidina, kvadratna, bez bočnih pojačanja, osim onih u visini. Ima tri vrlo jaka sprata i za sve topništvo opskrbljena je sa lijepim i dobrim komadima artiljerije, a naročito sa dvije prekrasne »colubrine«, i na dnu vrlo dobrom cisternom. Nema jarka, jer pretvrdi kamen od kojeg je čitav brijeg ne dozvoljava ga, ako ne uz velike troškove; ali sa strana brijeg se spušta toliko strmo i neravno, da ostaje vrlo malo prostora, ili gotovo ništa, gdje bi se moglo stati da ju se ošteti; da bi se pokrilo nema zemlje, ako je se ne dovede iz daleka: a vrlo se teško može dovesti i držati topove da ju se tuče.

Ovo pokazujem naročito nacrtom tlocrta i presjeke. Nema nikakvih nedostataka, izim dozvole, i malo prostora da se sagradi kapelica za služenje mise, stvar koju najviše žele i koju komandant najumilnije moli Vaše Veličanstvo.« (sl. 105)

U tom *najstarijem* poznatom *snimku* Nehaja vide se ilustrirani opisi izvještaja iz 1550. g. i 1554. g. kao i opis Pieronija. Orijentirana prema stranama *svijeta*,[109] gotovo točne kvadratne osnovne (širina stranica varira od 23,25 m do 23,50 m), debelih zidina (prizemlje 3,20 do 3,40 m I kat 2,80 do 3,00 m, II kat 2,35 do 2,45 m) koje se izvana prema gore skošuju, vanjske visine 17,60 m, nutarnje 16,25 m,[110] potpuno jednostavna tlocrta, s nutar*njim dvorištem u kojem je cisterna*, sa strmim stepeništem iz kata u kat, sakrivenim oko neprijatelja u debljini zidova, sa četiri uglovna bočna pojačanja za flankirajuću obranu u visini II kata što se produžuju u četiri uglovna tornja-stražarnice, koje nadvisuju objekt kao i toranj usred glavnog pročelja, nad ulazom s obrambenim izljevnicama – ona je savršeno jednostavna i funkcionalna.

Dok je Pieroni prikazao tlocrt prizemlja, Stierov snimak iz 1660. g. (sl. 106) donosi tlocrt I kata i prikazuje zidine perforirane sa svake strane nizom od tri puškarnice »na lastin rep«, dok svi kasniji snimci prikazuju samo po dvije takve puškarnice u pojedinim zidovima. Zanimljivo je, *također*, da *oba snimka u presjeku krivo prikazuju* ugaone tornjeve, kao da su izbočeni već u I katu.

U svom izvještaju gotovo da i ne opisuje samu utvrdu, nego njezinu ulogu u obrani grada.

I Valvasor 1689. g.[111] samo navodi da se na brijegu iznad grada vidi jaka utvrda zvana gornja forteca, ili u prošlosti, Nehaj

Dakako da i nju spominju dokumenti u vezi s raznim događajima u gradu. *Tako* i 1720. g.[112] u opisu bune protiv porodice Vukasović, piše: ». . . Nacz ia s rechenim Domazetovichem poydem u forticzu, govorechi gim: gosp. cumandant Gabre v. Aichelburg ie nas poslal, da grete doma u svoie *kuche i stania slobodno*, *buduchi prisegli* su mir dati vam. I na to gospoda de Vukasovichi, ki su se bili u forticzu retirali, iesu prossli s nami doli gradu . . .«

Potpunije podatke s opisima namjena prostorija i izvedbe daje plan Nehaja iz 1749. g.[113] (sl. 107), gdje se navodi da je forteca jednom stranom okrenuta prema kaštelu, drugom prema Vratniku, trećom prema sv. Jurju, a četvrtom prema moru. Za prizemlje piše da je A presvođena prostorija, čiji pod nije popločen i u njoj se nalazi pribor za nabijanje topova. Zemunica B je bez poda, u njoj su topovski meci. CCC je pretprostor u kojem nema ništa, osim ognjišta za kuhanje. DDD zemunice u kojima spavaju obični vojnici. E. priliv, a F izljev cisterne, g je cisterna koja je i u presjeku narisana, h stepenište za gornji kat. U drugom spratu A je presvođena, kamenom popločena prostorija, B je soba glavnog tobdžije gore i dole sa daskama.

C je pretprostor u kojem dimnjak D vodi odozdo prema gore. E je soba oficira popločena opekom, obložena gore daskama, ima peć i dva zidna ormarića cc. F kuhinja s daskama gore i dole. U bilješci se navodi da su stupci u I i II katu nejednaki. G soba bez peći sa zidnim ormarom g. Pod gore i dole s daskama, hhh 3 izljevnice. I – stepenište u gornji kat. Bilješka: u prvom i drugom spratu tri hica prolaze jednom puškarnicom (»na lastin rep«). O trećem spratu navodi se: A B C D su jednako presvođene prostorije, kod A su smješteni stari artiljerijski rekviziti. Tu se nalaze veliki topovi, koji zbog debljine zidova (opaska: vjerojatno zbog srazmjerno uskih otvora!) ne mogu dobro paliti. EEE dimnjaci koji vode samo do pod krov, jer se zbog bure ne mogu gore izvesti. F mala presvođena prostorija, g stepenište. Što se tiče puškarnica, poziva se na svoj pismeni izvještaj. Na ovaj zid ponovo na sva četiri ugla dolaze presvođene prostorije, kao što to prikazuje presjek kod H, pa kao što prikazuje presjek EF tu trebaju biti izvedene male stepenice ili ljestve, kako bi se moglo doći gore. U četvrtom spratu ili krovu, pod A presvođena mala prostorija u kojoj nije ništa. B isto, koja će se upotrijebiti kao stražarnica, C spremište starih potrepština, D barutana, E prazna presvođena prostorija. Potpisan je A. Schillinger.

Prema svim tim podacima čini se da do onda nisu nastupile nikakve znatnije promjene u samoj osnovi, osim, kako se navodi, da je najveći dio puškarnica zazidan zbog jake bure.

Legenda na situacionom planu tvrđe u Senju iz 1815. g. (sl. 34) navodi kako je Senj postao granično mjesto i kroz njega često prolaze trupe, pa bi trebalo da može prihvatiti i veće garnizone. Predlaže se da se postojeća tvrđa uredi za njihovo stacioniranje, zato je potrebno također da se urede putovi do nje kako bi se njima moglo opskrbljivati trupe u njoj drvom, slamom i sličnim.

I plan iz 1826. g. (sl. 108) prikazuje kako se očito u tu svrhu proširio ulaz u nju. Pred ulazom je kao obrana od bure prigrađen i pretprostor. Takav promijenjeni ulaz, uz mnoštvo zapisanih mjera, prikazuje i posljednji njen snimak iz 1839. g. (sl. 109, 110).

Odnos grada i Nehaja ilustrira litografija iz sredine XIX stoljeća (sl. 111), gdje je prikazano koliko Nehaj dominira Senjom. I da nije strijela porušila sjeverozapadni tornjić između 1839. g. i 1856. g.,[114] kako je to vidljivo na toj slici, što je restaurirano 1924. g.,[115] i da nije bilo promjena kod ulaza, utvrda bi netaknuta dočekala drugi svjetski rat. Nakon miniranja njemačke vojske, kada je još jaka bura uzdrmala krov,[116] odnosno nakon što je u ratu bila oštećena s dva zračna torpeda iz aviona što su probila sjevernu stijenu i nakon što se srušilo krovište,[117] razneseni su podovi pojedinih etaža. Krovište je popravljeno 1946. g., zid 1956. g.[118] Prilikom popravka krovišta nadodan je kameni žlijeb i kamena odvodna cijev iz jednog porušenog magazina u gradu (iz kasnijeg doba), a umjesto originalnog grla cisterne postavljeno je ono iz dvorišta palače Vukasović.[119] Tvrđa je i kasnije obnavljana.

Već je prije 1956. g., za počasnog konzervatora Senja i predsjednika Senjskog muzejskog društva dra Vuka Krajača – koji se neumorno zalagao za otkrivanje što cjelokupnije dokumentacije i za očuvanje senjskih spomenika kulture i njeno valoriziranje – bio sazreo program da se Nehaj preuredi za muzej. Ponovno se prišlo razradi te zamisli 1963. g.,[120] pa su 1964. g. započeli istraživački i konzervatorski radovi. Sakupljena je grafička dokumentacija iz bečkih i domaćih arhiva, a prilikom uklanjanja stepenica pred Nehajem naišlo se na »senjsku ploču« s glagoljskim tekstom za koju se pretpostavlja da bi mogla biti iz XI–XII stoljeća.[121] Ispod poda južnog trakta tvrđave naišlo se na ostatke jednobrodne manje crkve pačetvorinasta tlocrta, 10, 25/5, 75 m, s polukružnom apsidom i ostacima oltara.[122] Kako zidovi s nutarnje strane imaju pojačanja, možda i ta crkva pripada tipu sličnih na području Istre i otoka Cresa, gdje je na specifičan način pojačanjem zidova gotička konstrukcija interpolirana u romaničke sakralne objekte.[123]

G. 1965. prostudirano se prišlo obnovi ulaza[124] u želji da mu se dade prvobitni oblik i karakter ulaza u tvrđavu kakav se nazrijeva iz starijih snimaka Nehaja prije pregradnje u XIX stoljeću. Ulaz se, sužen kao izvorno, smještava u sredinu objekta ispod izljevnica, a pristup do ulaza prima ponovno fortifikacioni karakter.

Nehaj, građen u posljednjoj od tri faze izgradnje burgova, funkcionalan, svojom masom jednostavnog volumena, jedinstven na našem jadranskom području, snažno djeluje već iz veće udaljenosti. Vidljiv s mnogih mjesta u Senju postojana i ostaje njegova najprivlačnija točka. (sl. 112–118). Stoga je vrlo sretna zamisao u njega smjestiti muzej povezan s povješću Senja i uskoka. Katovi su namijenjeni postavi eksponata raznog karaktera. To je opravdano tim više što prostorno djelovanje pojedinih katova bitno varira, od mračnog, teškog najdonjeg kata što se otvara i proširuje u malo nutarnje dvorište s cisternom, preko manjih i manje izražajnih prostora I kata do prostornog II kata gdje prostor bez zapreka teče cijelom površinom tvrđave i koji se kroz velike otvore širokih zidina proširuje na sve četiri strane integrirajući okolni, vanjski prostor; s jedne strane vedutu Senja (sl. 119), s druge Vratnika, pa susjednog Krka i morsku pučinu prema Rabu, i dalje do ophodnog prostora uz krovište koji gospodari cijelom okolinom. Da gradacija doživljaja bude još snažnija, svaki je kat, kao cezurom, odvojen uskim strmim stepeništem.

Prostori, mada namijenjeni nekad drugoj svrsi zbog svog djelovanja, gdje intenzitet doživljavanja raste od zatvorenog donjeg prostora do klimaksa u otvorenom prostoru krovišta, kao da su stvoreni da današnjeg posjetioca prenesu u davnu prošlost, da mu pričaju i o graditelju povijesti tog fortifikacionog objekta, koja je posve jednostavna: tokom četiri stoljeća njegova postojanja ništa se bitno nije promijenilo, i da mu dočaraju njegove branioce – uskoke, čiju snagu još danas simbolizira i čija je on trajna uspomena.

[1] Beritić: op. cit., 12
[2] Szabo: Arhitektura grada Senja..., 47
[3] podaci uz: kaštel
[4] Farlati: Il. S. IV, 120 i dr.
[5] Sladović: op. cit., 243.
Klaić: Grada za topografiju... 4,5.
[6] Lavedan: op. cit., 231-237.

[7] Smičiklas: Codex diplomaticus XV, Zagreb 1934, 365-371: 270 1378. 24. maja: »...ecclesiam seu capellam nostram sancti Nicolai confessoris et sub eius nocabulo dedicatem et situatem in dicta nostra diocesi juxta ecclesiam apostolorum Phylippy et Jacobi extra portam ciuitatis Segnie uocatam in ydiomate sclauico Rumegna urata idem est porta sancti Jeronimi, quia apud eandem portam est dicta ecclesia sancti Jeronimi...«
Rogić: Prilog topografiji srednjovjekovnog Senja, Antiquité vivante, I/2, Skoplje 1951, 271-3.

[8] Farlati: op. cit., 122: »...a Venetis capta est Senia anno 1380... (29. VIII) ... Sed post pacem compositam anno seguenti, moenia & aedificia flammis absumpta restitui coeperunt...«
Sladović: op. cit., 96.
Kukuljević: Njeke gradine..., 4.
[9] Tijan: Grad Senj..., 17.

[10] Ljubić: Listine V, Zagreb 1875, 100-101: CVII. God. 1407. 2. kolovoza, u Mletcih: Naputak za poslanika odlazeća k senjskom knezu: »...volens facere murari terram Segne...facere murari terram suam pro defensione et securitate illius et habitantum in ea...quod faciat murari ipsam terram pro fortificatione et securitate sui status... conservatione fabricantur dicti muri, debeant sentire istam gravitatem...«

[11] Ljubić: op. cit., 106; CXIII. God. 1407, 30 studenog, u Mletcih. Odgovara se poslanikom senjskim, neka za mletačke trgovce ukinu novo postavljeni namet: »...quas facit in murando terram Segne...quod nostri mercatores solvant expensas murationis terre Segne...«

[12] Ljubić: op. cit., 122-3: CXXVII. God. 1408, 26. lipnja, u Mletcih. Dužd mletački proglasuje pogodbu, koju je mletačka občina sklopila bila sa Nikulom knezom krčkim, modrošk im itd. u poslu trgovačkih i konsularskih prava: »... in quantum tangit Venetos pro muris Segnie reparandis... pro muris Segne reparandis vel de novo fiendis...«

[13] Sladović: op. cit., 170

[14] Ritter-Vitezović: op. cit., 131 : 1494 : Papa Szenyanom veliku pomch salye v'pinezih, i csini varoske zide popravlyati, turne graditi a kr. Vladislav s vnogimi posli i listmi nye kripi.
Kukuljević: op cit., 6.
Magdić: Topografija i poviest grada Senja, 95: »o čemu svjedoče dvie listine kralja Vladislava II. izdane u Budimu 1. siečnja i 11. veljače 1494., kojimi on Senjanom ovaj papinski dar doglasuje, te jim ujedno nalaže, da izvedu obnovu gradskih zidina i kula po savjetu i volji svog kapetana Petra Tarnovačkoga.« Zatim navodi: »Izvorne listine na papiru u gradskom arhivu Fasc. II. br. 41 i 42.« – Senjski gradski arhiv sa svim bogatstvom povijesnih dokumenata uništen je za vrijeme II svjetskog rata.

[15] Kukuljević: op. cit., 6.
Magdić: op. cit., 96: »Izvorna listina na papiru sa pečatom ugarskog kralja u gradskom arhivu, Fasc. II, br. 56«...
Szabo: op. cit., 49 i dr.

[16] Kukuljević: op. cit., 7.
Magdić: op. cit., 98-9: »Izvorna listina u gradskom arhivu Fasc. III, br. 99«...
Szabo: op. cit., 49 i dr.

[17] Sladović: op. cit., 174.

[18] Lopašić: Spomenici... III: 399-401: VIII, 1550 junija. Pukovnik Ivan Lenković naznačuje nuždne gradnje i popravke na hrvatskih krajiških gradovih.
Hernach volgt die peradtslagung der vnvermeidlichen nodtgepeu vnd besserung an den Khrobatischen ortflegkhen im monadt juni des 50isten jars pescheen.
– Zengg.

Erstlichen angefangen am geschloss Zengg di dächer, gäng vnd gewör, einen thail von neuen zu degken vnd ain tail zu pessern. Dergleichen den grossen zerkhlobnen egkthurm mit eysnen, schleydern vnd aychenpaumen ze pindten mit ainer skharpa, vngefärlich 30 gl. Rh. (Disen ist vericht).
Vnd nachdem dasselb geschloss vnder andern mengeln gegen der stadt an ainen runden egk an gemeuer ganz schwach, ist von nödten daselbst ain dreykhete streychwöhre ze machen. 250 gl. Rh. (Disen ist auch verricht).
Am ersten thurm gelegen auf der rechten seydten gedachtes schloss, Radomeritsch genandt, ainen standt zu der wöhre vnd zu der wacht ze richten, wird vngeuerlich gesteen 25 g. Rh.
Zum anderen am egkh der stadtmauer von disem thurm zum grossen landtthor genant, welches daselbst mit etlichen zuemeuern oder thor vermacht vnd mit müsst verschüdt, darauss aber khain streych, noch andere wöhre auf khain seydten vnd sonderlichen gegen dem yeczgemelten thurn vnd dem geschloss nicht peshehen mag, das auch dits ort das gefärlichist vnd schwechist an dem ganzen flegkhen geacht ,der vrsach daselbst von nödten, dieselb schwach zuemauer vnd vor thor abzutragen vnd ainen neuen dreyekheten thurn, der auf ped sydten des flegkhens auf der ain gegen den geschloss auf der andern gegen des pabstes thurn streichen mog, zu erpauen; vngeurlich 400 gl. Rh. (Dises ist auch verricht).
In den dritten thurn, Lapicza genandt, drey neuen pöden zu legen vnd zu bedekhen. 80 gl. Rh.
In dem vierden rundel daselbst die streichwören etc. zu pessern. 15. gl. Rh.
In dem fünften thurn an dritten egke der stadt gegen dem meer, des Pabst thurn genandt, zwey neu pöden zu legen vnd zu decken. 150 gl. Rh.
Der sechst thurn am möer, der pulverthurn genandt, die wöer vnd standt zue richten, etc. 80 gl. Rh.
Der sibendt thurm am plaz gegen den möer, der schifthurn genandt, darinen di stiegen, zynen vnd schüsslugken zu pessern. 10 gl. Rh.
Zum achtsten für das möer thor ain gespiczte egete vorwöhr ze pauen. 200 gl. Rh.
Der neunde thurn am möer, der Gadter thurn genandt, ze pessern. 15 gl. Rh.
Der zehendte rund wasser thurn, Schabacz genandt, ain gemauerte stiegen darein zu machen vnd zu degken. 150. gl. Rh. (Dises ist auch verricht).
Der aindlifft thurm am egkh des grabens gegen perg, daraus der ganze flegken grössich vberhöcht. Suantschitch thurn genandt, darinen etlich schüeslugken bey der erden zu veränderen. 150 gl Rh.
Der zwelft thurm in der statmauer an denselben graben sambt ainen sonder absacz der selben stattmauer mit seiner,strychwöre gegen dem geschloss, zum Tullacz genandt, diseelben schüesslugken zu pesern wird peyloufig gesten 120 gl. Rh.
Zum dreyzehendten für das land thor ein gespiczte dreyegkhete vorwöhr; peyleufig 200 gl. Rh.
Zur lezten nach verrichtung aller dieser aufzaichendten pefestigungen vnd pesserugen dits ort flegkhes, die yeczo ze pauen peradtschlagt, weil der von der ain seyten mit ainem ziemblichen weydten perg zum höchsten vberhöcht, also wann der feindt den zw ainem pfortail einnimbt vnd sich darauf legerdt, wurden wenig placz in flegkhen an den gewören sein, da ain khriegsman seinen standt sicher thuen möcht, wo an dem selben perg nicht ain atrgkher thurn oder passtein, darauss man den perg erhalten vnd den ganzen fleckhen, aus den pordten des möers, sambt etlichen töllern (darin sich sonst der feindt auch legern wurde) redten möcht, erpaudt, wurden alle vor eingefüerten befestigungen für ainen gebaldt vergebens: der vrsach, wo die kon. Mt. diesen ortflegken vor einen gebelt zu erhalten vermainen, khan khaines wegs vmbgangen werden, daselbst einen starkhen thurn vnd posten mit ainer zistern zu erpauen.
(Diser thurn oder passtein ist nunmals von ihrer kön. Mt. gebilligt vnd pey den herrn vicedom in Crain zu sbayen posten 3000 vnd pey ainer ersamen landschaft in Crain 2000 gl. Rh. darauf verordent worden, daran herr vicedom

dem Lenkhobitsch numals 2000 gl. Rh. vbetantwort. Davon ain zeidt her aller müglicher vorradt, sonderlichen khalöfen, stain, sandt vnd ander in den werch vnd zue peraitung, also das noch an diser verordnung pey den herrn viczdomb in Crain 1000, yeczgemelter landtschaft 2000 vnd an andern orten, wo es irer kön. Mt. gevellig., inhaldt per peyleuffige vberslagung in di 1500 gl. Rh.).

Zur volliger verrichtung obgedachtes thurms noch allergnädigst zu verordnen, id est aller ausstandt 4500 gl. Rh.

[19] Ona je mnogo kasnije služila kao zatvor, a srušena je 1902. g. radi izgradnje tvornice duhana.

[20] Ljubić: Commissiones et relationes Venetae III, Zagreb 1880, 58-63: VII. Relatio viri nobilis domini Maphei Girardo reversi provisoris Veglae, praecentata die 27 augusti 1554: »... che Segna, loco del sacro re de Romani, alla qual quando che il signor Turco habbia l'occhio sopra si per l'infiniti danni, che continuamente quelli ladri d'Oschochi gli danno, come per impatronirsi di esse, per esser Segna la chiave de tutta l'Istria, de Friuli, della Schiavonia et Croatia, Fiume, Buchari et tutto il Vinodol, et conseguentemente dell'Italia; quando ella fusse nelle mani et potestà di esso Turcho, dirò cusi essendo in mano del signor Turcho, come ho detto vostra serenità può molto ben comprender et considerar con prima occasion di guerra, la quale Iddio advertisca et rimova da questi paesi, tutta la Corvatia, la Schiavonia, l'Istria et il Friul in pochi giorni sarebbono preda sua et signoreggiati da lui ... ...La città di Segna è minor di Mestre, con le muraglie vecchie all'anticha, non molto grosse, senza fosse, ben con alcuni fianchi. Dentro della città, la quale è un poco in colle, nella maggior altura vi è uno turion over castello, ove dentro vi sta il capitanio Lendovich capitanio di Segna overo i suoi vicecapitanei, quando lui non se attrova in Segna. Già tre anni verso il monte dalla banda da terra sopra la strada, che descende la motagna, un tratto di man lontano di Segna, hanno principiato il capitanio Lendovich far un castellato over turrion, qual al partir mio era alto da terra circa passa uno senza fianchi, del qual, per quanto intesi da quei Segna, il feano per voler contrastar alla strada, che gente terrestre non potesse venir per quella strada a camparsi perchè per altre strade non poteano venir, anchora che esercito grosso, conza di dito più volte sotto Segna, non può acamparsi ne star più de tre o quattro giorni, per rispetto che non vi è acque basanza, et difficilmente le vittovaglie si possono condur per terra.

Segna non ha porto di sorte alcuna, salvo otto o dieci miglia lontano, et le sue barche et naviliotti li tirono in terra li dinanzi la porta della città, et li ligano et armizano si come fussero in mare ,perchè se altramente facessero, le buore, che all'improviso in quel luoco se metteno et nascono, le porterebbono via ...«

[21] Lopašić: spomenici ... I, 280: CXCV.

[22] Lopašić: op. cit., 300-305: CCXIII. U Senju 1602. marta. Tužba i osvada vojske i gradana i ostalih Uskoka u Senju proti umorenom komesaru Josipu Rabati radi počinjenih bezdjela i krvoločtva: »... Zum drithen hat er wegkhgenomben die plücz allen gethreuen patrioten, so dorthen gebürttig von alten Zengerischen stamen, auf welliche allezeit zuuerthrauen gewesst ,dass sy alle nacht ohne vnderlass haben muessen wachten auf allen thurnen vnd die statt Zeng herumb, vnd auf ire stell gesezt allerlay frembdt verlassens gesündl, auch schuesster, schneider vnd dergleichen werchsgesindl ... Zum zwelften ... Also sein bey der nacht die Venediger khomen nahendt zu der statt, vnd haben die Zenger herumb geiagt vnd zwischen inen zwen redliche Ottotscherische knecht, die vmb prouiandt khumen, aber zu spatt, wie die statt schon verspört gewesst, vnd sein beide von Venedigern ainer erschlagen, der ander gefangen worden ...

13. Mehr hat er offentlich lassen stäcz zum 13 die Albaneser als Venedigische khriegsuolkh auf Zeng khomen, die ringkhmauer vnd die thurn gar woll besichtigt ...«

[23] Lopašić: Spomenici ... II, 40-44: XXXV, U Niem. Gradcu, 1612. Nadvojvoda Ferdinand izdaje naputak za velikog kapetana Senjskoga kneza Nikolu Frankopana Tržačkoga: »... Zum fünnfften, wann ier May. oder wir vber kurcz oder lang alda zu Zeung oder denen anndern dahin gehörigen gränicz-flöckhen an den befestigungen vnd sonsten zu pauen vnd zu bössern verordnen, das solliches alles fürderlich ,vleissig vnd beständig, vnd allweeg, das genueftigist am ersten gemacht, auch der vncosten welche, ier Mayt. oder wir darauf verordnen, ieder zeit treulich vnd wiertlich angelegt, darumben auch guete raittung gehalten werde, das auch er haubtman die gäng auf den mauern, die stiegen, tachwerch vnd dergleichen wenig schäczige sachen nit in abpau kommen, vnd indergehen lassen wölle, sondern allweg aus den verordneten pau oder robatgelt, auch in zeit der notturfft aus sein selbs darthun ,welches ihme dann auf bringung genuegsamer certification allweeg in pauraittung für guet ausgab passiert vnd erstatt werden solle, zu bössern keines weegs vndterlassen. Da ier Mayt. vnd vnns auch über kurcz oder lang etlicher sonderer paumengl erindern wierdet werden ier Mayt. vnd wir dieselbe auch mit sonndern verlag souill nützlich wenden zu lassen bedacht sein.«

[24] Kukuljević: op. cit., 12-13.

[25] Rački: op. cit., 172-256; 175: »... Da ponente è un forte nella muraglia di detta città, che si chiama Sabac, che in lingua turca et illirica voul dire cosa ammirabile et augusta. Da tramontana è il Castel di Papa, qual fù fatto edificare da Leone X, di casa de Medici in forma rotonda ... 176: ... La città è forte per natura, le sue mura sono antiche senza baluardi con alquanti torrioni terrapienati ... 177 ... Antonio: ... ma che mosse il pontifice a fare fabricare quel torrione? Giovanni: Da quella parte era la città più debolo, e non solo fece fare queste torrione, ch'è il piu bello et il più forte e il più grande che vi sia, ma vi tenne fino che visse 25 fanti a guardarlo et cavalleria pagata del suo; come seguitò poi il successore el Clemente settimo; e mi fù detto da quei vechi gentiluomini di Segna, che anco Alexandro sesto soveniva li Segnani d'aiuto, di vettovaglie et monitione, di cavalleria et fanteria pagata, e da questo esempio fece quello vi dico più abasso. Ant.: A che fine fece tanta diligentia il pontefice Leone di fabbricare questo torrione, che lei dice, col mantenervi le guardie del suo, essendo tanto lontano dalli stati della chiesa? Giov.: Il pontefice fece far questo, sapendo che Segna con li abitatori sono un propugnacolo al Turco et una antemurale all'Italia ...«

Magdić: Papinska kula u Senju, Jutarnji list 7. 9. 1912.

Poparić: op. cit., 12

Rogić: Senjski uskoci u svjetlosti suvremenog talijanskog »Anonima«, Riječka revija, 3-4, 1962, XI, 87-94.

[26] Lopašić: op. cit., 213-4: »... will geschweigen, das vom überschuss etwass an der vestung oder port zu Zenng, wie vormahln, khünte repariert vnd verbessert werden ...«

[27] Lopašić: op. cit., 185-6: CXII.

[28] Lopašić: op. cit., 195: CXVI.

[29] Laszowski: Izvještaj Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima god. 1639, Starine XXIX, 1898, 12-14, 23-25: »Sacra cesarea real Maestà. A quattro leghe da Ottoschetz per ponente, è situata Segna città, l'ultima guardata nel confine di Dalmatia, posta su'l mare Adriatico, a piedi di alti, et asprissimi monti di nudo sasso, che non lasciano spatio tra essi, è la città se non un poco da una parte, que sono alcuni piccoli orti; dall'altra il monte descende tanto prossimo alla città che non resta spatio se non per un sentiero tra esso, e la mura.

È recinta di alte mura di pietra, con spesse torri, della forma che mostra il disegno, et un poco di seno che fà la riua del mare gli serue di porto.

Su'l monte prossimo, nel più alto di esso, à un castello quadro murato, forte, che chiamano la fortezza, nel quale stà buona guardia.

Questa città è piena di buoni, e fideli seruitori di vostra Maestà, gente com'è notissimo braua estremamente. È città di grandissima importanza, come quella che è capo del regnd di Dalmatia, e che perduta essa, uacillerebbe troppo quel restante, ch la Maestà vostra ne possiede.

Hà per sospetti li due suoi confinanti, ciò è il Turco, et i Venetiani, ciascuno de quali, se bene stà in pace con la Maestà vostra, con tutto ciò, e perche le cose vmane son mutabili, e perche alcuna uolta l'occasione fà non disprezzare un bel colpo, pare che sia prudentissimo consiglio il mantenerla nella buona fideltà, e deuotione che è, con tutti i mezi opportuni, et assicurarla de i pericoli che ella può patire.

Primieramente la fortezza su'l monte è importantissima perche è uicinissima, e uede la città quasi in pianta ,si che perduta essa, poco, e malissimo si potrebbe restare in quella: però questa bisogna conseruare (come si fà) con ogni

diligenza. Ella è di grossissima e forte muraglia, quadrata, *senza fianchi, se non in alto.* Hà tre piane ben forti, e per tutto cannoniere fornite di belli, e buoni pezzi d'artiglieria, e particolaramente di due belissime colubrine, et in fondo una buonissima cisterna. Non hà fosso perche la pietra durissima di che è tutto il monte non lo ammette se non con grande spesa; mà dalle parti, il monte descende tanto ripido, e scabroso, che pochissimo, e quasi niente di spatio ui resta, oue si possa stare ad offenderla; per coprirsi non ui è terra, se la non si porti di lontano: e *difficilissimamente* ui si puo *condurre*, e tenere pezzi per batterla.

Di essa dimostro in particolar disegno la pianta, e il proffilo. Non ui e mancamento alcuno, se non di licenza, e di un poco di comodità per farui una cappalleta per celebrarui la messa, cosa che sommamento desiderano, et vmilissimamente qual comandante ne supplica la Maestà vostra.

La città n'un angolo hà il castello, oue abita il capitano, ò gouernatore. *Il restante hà tre particolari bisogna.* Prima le torri che sono nel circuito della città per difesa di essa, non hanno tetto, e ui mancano i palchi, e le scale per salirui: queste duque conuiene rifarui, e di più le porte à ciascuna, con i suoi serrami acciò non siano di nuouo destrutta da i bisognosi di legne (delle quali ui è gran carestia) e ui si uadia solo per le necessarie occorrenze.

Secondo. La parte segnata B hà bisogno di restauratione perche hà una grande spaccatura e sempre più si dispone alla rouina: et in oltre è bassa; e per di fuori ui è stata ammontata tanta materia, che si può con poca cosa per essa scendere, e salire fuori, e dentro della città: però questa conuiene rimouere e proibirne altra, et alzarui alquanto la detta muraglia dapoi che la sia ben sicuramente restaurata.

Terzo. La principal cosa che è stata edificata per guardia e difesa del porto, è una torre tonda su'l angolo di esso, la quale è benissimo fabbricata, di buona e forte muraglia, e posta in ottimo sito, e molto bella, che hà seruito à tal'effeto un tempo, poi per non esserli stato resarcito il tetto, quando si quastaua, son infracidati, e poi rouinati i palchi, et è stata dismessa, onde resta cosi, e cominciera ad andar distruggendosi il che è graue danno per poca cosa: e dio guardi, per quella città, che in occasione d'inuasione nemica, quel porto non hauesse per se la difesa di questa torre. Per tanto io stimo cosa necessaria il restaurarla, e ridurla all' uso suo, e tenerui la douuta guardia. Basta rifarui il tetto e scale et i suoi piani quali loderei che si facessero col uolto, e non di legno, perche le muraglie benissimo gli comporteranno, almeno il primo da basso, e tenerui alcuni pezzi buoni di artigleria: così il *posto suo è bastante ad assicurar* la città da *sopprese* da quella parte del mare.

In oltre il porte, quand'io ui son stato, haueua bisogna che si rifacessi il ponte di legno sportante in mare, per tenerui accostate le barchette che non possono stare alla riua.

Prouiste queste cose, non resta se non di tenerui bastante et abbondante munitione, e particolarmente nella fortezza e di legne, e carbone in particolare.

Quest'è quanto circa tal città hò auertito di douer riferire alla cesarea Maestà vostra, alla quale vmilissimo e fidelissimo seruitore Giouanni Pieroni.«

[30] Porto, Porta a mare, porta di terra, Castello, Fortezza, Sta Maria.

[31] Magdić: Statut kralja Ferdinanda ... 81-96.

[32] Beritić: op. cit., 13 – u dubrovačkom statutu iz 1272. g. taj slobodni prostor morao je iznašati 3 sežnja, što odgovara 6,144 m.

[33] Ritter-Vitezović: op. cit., 191; 1647: ... Velika povodnya u Szeny porusi jedan del zida Varoskoga i visse od pedeset Hisb, na dan S. Bartola.

[34] Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa 8608/100-101, tekst pročitan kako slijedi:

Relation unnd Bericht Über den Meer Gränitz Posto Zeng, wie sich solcher anietzt befindett, unndt Wass ferners darann Nothwendig zue Repariren seye.

Erstlichen. Liegt diesser Posto an dem Adriatichen Meer, Vnndt meinsten Theils herumb mit rauchen staingebürge, so sich biss allernegsten an die Statt mauren Zichen Thuet, Vmbgeben. Auf dessen einer stchet ein Viereckete Castell, Von starckhem Mauerwerckh doch ohne flanquen oder Streichwöhren, ausser gantz in der höhe Wie solches auss dem grundtriss unndt Profil zu ersehen.

Die Statt betreffendt. So ist solche mit einer hohen Mauren unndt Viellen Thürnen, deren Zwar meistens chadthafft umbgeben, Auff deren Eckh eines, ist dass chloss, worinnen der alda Commandirende Oberhaubtmann seine wohnung hat. Anderten die mängell derselben, so ist der Schlossthurn, Welcher 56 fues hoch fast Biss auff die hölfte chadthaft, Vnndt hat etliche grosse rüsse bekhommen, Welche *mann in etwas abtragen* unndt durch starckhe aichne chliessen wiederumb Zuesammen Ziechen müste, Allernägst daran stehet der Thurn Tura Ost Genändt, Welcher wegen der ermangelten stiegen unndt Böden anietzt nicht Zugebrauchen, Wie ingleicchem au hder Papst Thurn, der St. Prossy Thurn, Item Turinna unndt die Pastein, seindt selbige an Vnterchiedthlichen Orthen sehr chadthaft. Wie auch eines Theils die Mauer Zwichen den ersten Beydten im Abriss mit Lit. A. gemerckhte, solcher gestalt zur grundt gangen, dass mann ohne eintzige Verhinderung in die Statt ein unndt ausskhommen khann. Das Schwatz unndt Nasset Thurn seindt ebenmässig weder mit Stiegen, Böden, oder gänge Versehen, Vnndt man auff keinen khommen, weniger zu einer Defension gebrauchen khann, Bey dem ersten auch unten an dem Fundament ein grosses Stuckh der gauterstein heraus gefallen, Das Zue Beförchten, Wenn mann selbiges nicht Bey Zeitten wider aussbault, solches folgendts gar übern hauffen gehen möchte, Von B Biss C ist durch das wasser, Welches Von den Bergen, Wann frielings Zeitten die chne chmeltzen in dem Tragethal Zusammen rint, unndt ferners seinen lauff anhero nimbt, auff ein 180 fues lang die mauer übern hauffen geworffen, Es seindt Zwar Zuvorn Bey Lit. D. unndt E. Zwey ordentliche Thor gewessen Welche wann das Wasser kommen ist, mann geöffnet, unndt es also seinen ain unndt auslauff ohne eintzigen gethanen chadten hat nehmen khönnen. So aber aus Vnbedacht Versperert, Vnndt also dardurch die Mauer Ruiniret werdten.

Wann dann an diessem Posto dass wenige Theill Von Dalmatien, so Ihre Rom. Kay. Mt. noch haben, Wie auch die gantze Meer gräntzen Bestehet, Alss erfordert es auch die Nothwendikheitt, das mann selbigen nicht weiters eingehen, sondern nach unndt nach wiederumb reparierte Vnndt in Vorigen Standt Bringen liesse. Da dann anfänglichen ... Erst bemelte Mauer miste aufgeführet. unndt der Ordentliche Wasserlauff gemacht werdten, Vor allen aber ist das garten Maüerle in den Abriss mit Lit. F. notiert, So kürtzlichen gebauet wordten, Wider abzubrechen. Dann sonsten das wasser nicht zue seinem einlauff kommen; sondern der Mauer auff ein Neues chadten zueflegen würdte. Nochmals seindt die Thürne widerumb ausszubessern, Vnndt selbige mitt stiegen, Böden, Wie auch die Stattmauren ringst herumb mitt einem gang Zue Versehen. Die Pastein Betreffendt, wehre rathsamber, das mann solche Vollentes gantz abtrüge, unndt Mauer gleich führte, Wie Bey Lit. C. Zue sehen, Von dem Schawatz Thurn aber eine Neue mauer machte. Wie es mit H. gezäichnett. Von welcher mann die gantze seiten des meers Bestreichen könte. Bemelter unndt nechst stehender Nasset Thurn, seindt Vor allen Nothwendig Zue rapariren. Ann diesser seiths ein feindt die sicherste gelegenheüt hatt diessen Posto Zue Bezwingen, unndt vnter seinen gewaldt Zue bringen. Erlassen Bey unndt mitt. Lit. I. gezäichnett, ein Platz Vorhandten, da ein feindt ohne eintzige Verhinderung des auff dem Berg stehendten Castels. (Dann er auss demmselben nicht khann gesehen werdten.) eine Batterie Von hölzern Blendten gegen die Bemelte Zwey Thürne setzen, Vnndt seine stückhe darauff bringen, Zu mehrerem Vorteil khann er allernägst ohne eintzige Offesa mitt seinem chieffen anländten unndt alles sicher dahin führen.

Von gedachter Batterie könte er nicht allein Bemelte Beydte Thurne bechiessen, sondern auch die beyde Mauren im Abriss mitt Lit. K. unndt L. notiereett Inwendigen alsso Bestreichen. Das kein eintziger Defensor darauf sicher stehen Verbleiben khann, Vnter wehrendtem schiessen aber khönte derselbe seine Völckher durch das Thall M. auff Bemelte Mauren unndt an dem Pabst Thurn anlauffen unndt Sie darundter legen unndt Posto fassen lassen, auch selbige ferner durch Zubrechen, unndt sich einem eingang

machen mit Pulwer Zersprengendt. Weillen dann kein graben Vor der Mauren, Es ist es Vmb so Viel desto leüchter Vnndt gechwindter Zue Thun.

Es stehet Zwar allernägst Bey bemelten chaditlichen Orth ein kirchlein, Zue Vnser lieben frauen genandt. Welches aber Zue wenig, so mann es gleich in Zeit einer gefahr *Beseтzen wolte, Das iennige Zu Verwehren, das also* **Nothwendig dahin ein Neüer Thurn,** oder aber das kirchle recht Befestigett werdten müsste, Weiters wehre Vmb die Mauren eine starckhe Pallissata Zue setzen in der Form; als es im Abriss angedeütet ist. Darmitt mann wenigst einen feindt sich nicht so gleich daran Zue legen, Die Verhinderung gebe unndt abhalte. Vbrigens ist alles das iennige, Was die ses Orthe Von Neüen Zue machen erfordertt wirdt, mit gelb Vnterstrichen.

Das Castell auf dem Berg Betreffandt, so Commandiert Zwar solches ein Theill der Statt Bis Lit. N. Den andern häüsser aber, wie auch dem chloss khann es mit chiessen weiters keinen schadten Zuefigen, das wann ein feindt sich *mäister der Stadt machen solte*, Er weiters wenigen Respect gegen dem Castell Tragen *darff*, Auch solches leichtlichen, Weillen keine Streich ferner daran Vnter seinen gewaldt Bringen, Dan er auf einmahl Bey nachtzeitten unter die Mauren laufen. Vnndt mitt starckhen Pfosten Von Obenher Von den Mauren werffen, sich Verhauen unndt Bedeckhen khann, Nachmala auch so Viel Platz aussbrechen umb eine Tonne Pulwer darein Zue setzen unndt Vollendtes übernhaufen Zue werffen, Dahero auch Zugleich nöhtig, das mann Vnten herumb ein grabell Von anderthalb fues Bräith unndt Vier fues dickh aussbreche, darein eine stärckhe Pallisata in der Form, als es im Abriess Bey Lit. O. gezäichnett setzte, unndt fest Vermaurete, Vnndt die Communication Biss an dass chloss der Stadt mitt Lit. P. notiert machte. Wormit mann also Beydte Posten wiederumb in eine Defension würdte gebracht haben.

Die vnkosten betreffendt. Werden sich sambtlichen über 600 F. nicht belauffen.

Die bönötigte Guarnison wirdt Zue einer feindtes gefahr in die Stat B Biss 900 Mann, unndt in das Castell 60 *erfordet* ,Wass die andern Benötigten Requisiten anlangelt, ist solches auss der Tabellen mehrers Zue ersehen.

Prema podacima: Beč, Ratni arhiv, Josph Paldus: Die franciszeische Landesaufnahme, str. 25: Martin Stier roden je 1630. g., 1651 g. ulazi u inženjersku vojnu službu, 1662. postaje Oberingenieur, umire u Beču 1669. g.

Laszowski: Važan rukopis Martina Stiera, VZA X, 1908, 197-201

[35] Valvasor: op. cit., 79: I Zeng (oder Sein) in Dalmatine... ...hat die Stadt so mit einer grossen und starcken Ringmauer wie auch grossen und festen Thürnen umgeben viel Thöre so zum Theil vermauret worden. Bey dem Meer stehet ein sonderlich hoher und starcker Thurn Turris Sabbae genannt... Zur Winter-Zeit gibt es allhier überaus starcke und so hefftig tobende Winde dass man vor selbigen nicht wol aus den Häusern gehen kann. Diese treiben die zu solcher Zeit schäumende Meerewellen so hoch auf dass sie auch über den kurz zuvor besagten Sabbae Thurn öffters zusammen schlagen...

Magdić (Papinska kula u Senju) navodi da je Valvasor služio kao oficir u senjskoj posadi od 1658. do 1663. g.

[36] Lopašić: Spomenici... III: 144: LXXV.

[37] Lopašić: op. cit., 181-2: C.

[38] A die alte Statt, B das Castell, C die Fortezza, D das Zeughaus, E das Papst Thurn mues reparirt werden, F die *obere Pforten*, C *die Meer Pforten*, H Haaffen.

[39] Sladović: op cit., 181.

[40] Spomenici:... op. cit., 115-9: LIV. U Senju (1698), januara 14. Senjani razlažu velikom kapetanu grofu Edlingu, da je njihova obrana proti novoj solnoj dači zakonita i da su Vukasovići ogrješili se o sloboštine grada Senja... 119: »... Ovih pet Vukasoviehev rekose, da se drugo nepachaiu, samo u tom, da se podpisuiu, to ie to, rekose, da se suprotive novog datig od soli na gorgnih y dolgnih vrati y na to se nasog cancellerigi podpisase.«

[41] Lopašić: op. cit., 331-338: CLXXXVII. Na Ricci 1720. Vuk Homolić opisuje bunu Senjaku, naperenu proti porodici Vukasovića... 332: »...da ovi nyihovi otayni dogovori, ke su med sobom imali, od nas drugih vidieni, u gradu na gornyih vratih, na artu i... da se postavimo pred vrate od mora... 333: ...da je voyuoda Lalich iz vrat na moru cesarsku straxiu uzdignul. Pri koy straxyi tada da ie bil za capurala Give Baffi i on Lalich da ie svoiom rukom sam po sebi zaperl vrata lokotom i postavil od svoje smutlyive trupe na ista vrata straxiu. Jutri dan, ca ie na 11. 8bra, iessu dossli nikoliki Brinyani i drugi... ie gosp. *cumandant zapovidal, gornja vrata zaprti i straxiu na* ista postaviti... ie reczeni gosp. cumandant sam pri vrati s nikolikimi vernimi, pri komu sam i ia bil, stali i cuvali vrata, da nam nebi t kraicni lydi po sili u grad ulizli... i tako stoiechi pri vrati mi czel dan i po nochi cuvaiuchi – 334 – ia po zapovidi moga gosp. comandanta pri razdertom od vode zidu s moiom kumpaguyom od soldatov, derxechi dobru straxiu, da nebi nam tuda priko palisad kraicni lyudi u grad ulizili... van iz grada izhodili, neresspetainchi niti slussaiuchi straxiu kroz mala vrata... «

[42] Magdić Papinska kula...
Szabo: op. cit., 49.

[43] Vodič po Senju i okolici, 1902, 2.
Hire: Hrvatsko Primorje, Zagreb 1891, 213.
Tijan: Sudbina senjskih starina...
Tijan: Senj... (88), 41.

[44] Magdić: op. cit.,
Tijan: Senj (47), 29.
Tijan: Sudbina...
Szabo: op. cit., 50.

[45] Mnoga uputstva dali su: prof. Ante Glavičić, direktor Gradskog muzeja Senj, graševinski poslovođa Ivan Osterman, kao i pojedini stanovnici.

[46] Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française Paris 1875, I 327-404, 409- 452, IV 374-391, VI 196-213, 386-398.
Piper: Abriss der Burgenkunde, Leipzig 1904, 51-58, 62-77.
Frankl: Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst, Handb. d. Kunstw., 1926, 49-50, 227.
Clasen: Die gottische Baukunst, Hand. d. Kunstw., 1930, 209-212.
Deanović: Fortifikaciona arhitektura: Srednji i novi vijek, *ELU* 2, Zagreb 1962, 296-8, i dr.

[47] Tijan: Senj (25), 21.
Tijan: bilješke uz slike: HKS Senj, (60), 66.

[48] Perčić: op. cit., 190.
Krajač: Konzervatorska i urbanistička..., 154.

[49] Krajač: op. cit., 159.
Šijanac: Očuvanje starog Senja-uslov njegova nova života VDMKR NRH V/6, 1956, 142.
Perčić: Konzervatorski radovi u Istri i Hrvatskom primorju od 1949. do 1954. godine, Zbornik zaštite spom. kult. VI-VII, Beograd 1956, 295.
Perčić: Konzervatorski radovi u Istri i Hrvatskom primorju od 1955. do 1958. godine, ZZSK X/59, Beograd 1959, 327-8.

[50] Viollet-le-Duc: op. cit., III, 58-93, V, 34-96, VI, 451-454, VII, 477-483.
Piper: op. cit., 12-24, 38-45, 78-122
Piper: Burgenkunde, München 1906, II, 488.
Frankl: op. cit., 283-285.
Clasen: op. cit., 217-219.
Ebhardt: Der Wehrbau Europas in Mittelalter, Berlin 1939, 78-91.
Gvozdanović: Prilog istraživanju srednjovjekovnih starih gradova u Hrvatskoj, habilitaciona radnja-rukopis, 1961, 7-28, 34-37.

[51] Smičiklas: Codex dipl. VI, 653-4: ...possessiones eorum predža, villas, castella, terras, insulas, nemora, siluas ...iura patronatus ecclesiarum de Corbouia et de Scenya ...

[52] Laszovski: Hrvatske povjesne građevine, Zagreb 1902, 226, 231.

[53] **Sladović: op. cit., 96:** »...segniae 1308 eodem die, post missam celebratam in publica sala...«

[54] **Kukuljević: Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd., Zagreb 1891, 235: 784.** Na kaštelu izvana kod velike straže:

†ANO DNI MAAA
XL. AL TOMPO DO
PASZVAL OD
LUOIAN OAST-
ALDI. MIOOL RA-
TOO OCRASIC
DIB AL DIOAM.
1340

Općenito se navodi da je kaštel građen u prvoj polovini XIV vijeka (Vodič po Senju i okolici, 2) ili u XIV stoljeću (Kukuljević: Njcke ... 2, Tijan: Senj, (104) 46 i dr.

[55] Ljubić: Listine III, 216: CCCXX, 350: DXXII.

[56] Kukuljević: Acta croatica I, Zagreb 1863, 65: XLIII, 68: XLVII, 71: L.

[57] Šurmin: op. cit., 230-1: 138.

[58] Ljubić: Com. et rel. Ven. I, 29-46: IV Giurisdizione antica di Veglia, 1481. Relazione di Antonio Vinciguerra: »...44: ... Fin dalla primavera del 1469 i Turchi, irrompendo dalla Bossina nella Croazia e nella Carniola, mettevano tutto a ferro e fuoco ... I conti Frangipani, tra se discordi, trovavansi minacciati da due parti, cioè dalle incursioni del Turco e dal capitano maggiare Maierblas, perchè caduti in disgrazia del re Mattia, che intendeva privarli della loro terre ... 45: ... In fratempo i Turchi *irrompono di nuovo dalla Bossina, ed ora più gagliardi si* versano pur'anco nel territorio di Segna, minacciando da vicino la stessa città. La republica a 23 novembre informava il suo ambasciatore a Roma di quanto successe a Segna dopo la calata de Turchi in questi termini ... Maierblas adunque, approfittando della ritirata de Veneti da Segna dopo il ritirarsi de'Turchi, e conscendola sguernita di valida difessa, a mezzo novembre con un colpo di mano breve sforzo se ne impadroniva ... 46: gli Ungari restavano in Segna ...« – i dr.

[59] Sladović: op. cit., 13.
Kukuljević: Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije, Zagreb 1873, 21.

[60] Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (59) 66.

[61] Sladović: op .cit., 170, 265-6: Povelja o arkiškanstvu senjskom, spadavšem na pravo predloženja biskupa senjskoga, pisana poslanikom papinskim g. 1495 u budimu ... prehabita archidiaconatum suum segniensem una cum capella beate Margerethe virginis in aree segniensi existenti ...

[62] tekst citiran – uz zidine, bilj. 18.

[63] tekst citiran – uz zidine, bilj. 20.

[64] Lopašić: spomenici I, 136-7: XCIV.

[65] Lopašić: Spomenici I, 171-2: CXXIII. U Carigradu 1592. oktobra. Tužba turskih trgovaca kod sultana na Senjane i u obće Uskoke radi počinjenog razbojstva: » ... et saccheggiate le robe et sustanze Musulmanj insieme con li prigionj nel castello dj Segna ... havendo condotjj palesamento la mia roba et sustanza et lj miej servitorj fatjj prigionj nel castello di Segna ... facendo schiavj i Musulmanj, poj havendo portato le saccheggiate robe et li schiavj Musulmanj al castello detto Segna sottoposto al re di Vienna, si spartirono le robe infra di loro et li Musulmanj messero prigionj nel detto castello ...«

[66] Lopašić: spomenici I, 280: CXCV.

[67] Tijan: Grad Senj ..., 23 i dr. u kuli kružnog tlocrta u kaštelu, koju Stier naziva »Philip Turn«

[68] Poparić: op. cit., 152-3. Verzija u spomenici Markantuna Dominisa.

[69] Poparić: op. cit., 155 prema: M. M.: Historia degli Uscochi, 159.

[70] Lopašić: spomenici I, 300-305: CCXIII: »... 15. Mehr hat er lassen fangen vnd in die gefengkhnus werffen, wo man die Türkhen auch mörder vnd ubelthatter hinthuet ...«

[71] Lopašić: Spomenici I, 369-70: CCLXX: »... auch dieweil der haubtman Jurischa vnd der voivode Vlatko sein auss der gefengknuss geflogen ...«

[72] Lopašić: Spomenici II: 19: XVII.

[73] Lopašić: op. cit., 13: XIII.

[74] Lopašić: op. cit., 28: XXVIII: »... Inen Castel füers nacht öll ... fl. 12.«

[75] Rački: op. cit., 175: »Da Greco e Levante vi è il castello di detta città, dove abita il governatore, quela è forte con buoni pezzi d'artigleria ...«

[76] tekst citiran – uz zidine, bilj. 29.

[77] Schloss Turn, Philip Turn und Schloss Porten.

[78] tekst citiran – uz zidine, bilj. 34.

[79] Magdić: Regesta važnijih i znamenitijih izprava senjskih arkiva. VZA I, 1899, 139.

[80] Magdić: Statut kralja Ferdinanda ..., 78.

[81] Magdić: op. cit., 94.

[82] Lopašić: op. cit., 369: CCXXX.

[83] Valvasor: op. cit., 79: ... Das Schloss wird sonst das Königliche Castel genennet und ist dess Oberhauptamnus Residentz.

[84] Sladović: op. cit., 346-7.

[85] Lopašić: Spomenici ... III: 331-338.

[86] Kukuljević: Nadpisi, 256-7: 862; dok više nema »na kamenu iznad vrata bašče kaštela.« str, 249: 837 natpis:

F. III.
A. E. I. O. N.
1646.

[87] Beč, Arhiv dvorske komore M 37. – 1763. g.
Plan und project der Reparation des Castells zu Zengg, und zwar in dem Rez de Chaussée. No 1.
1. 2. 3. Alte Maur, und ruinirtes Rondell, so abzubrechen.
4. Eingang in das Castel.
5. 6. Gefängnüse.
7. 8. Wacht Stube, so kleiner gemacht, und der Theil WS zu einem Keler vor einen Officier zurect gemacht wird.
9. Ein anderer Keller vor einen Officier.
10. 11. Hrn Comandanten Holzlege und Keller.
12. Ein anderer Keller vor einen Officier, oder Magazin der K. K. Utensilien
13. Die Garnisons Capelle.
14. Vergrösserte Küche vor die Garnison.
15. Stiege in ein Officiers Quartier.
16. 17. Profosen Quartier.
18. 19. 20. Wachtmeister Lieutenants Logis.
21. Neue Stiege in Thurn, nest einem Arrest.
22. Der Thurn, so vor eine Casserne zurecht gemacht
23. Die alte Casserne, so abgebrochen, u. eine neue erbaut wird.
24. Canal zum Ablauf des Wassers.
25. Stiege in die neue Casserne.
26. Küche vor die Garnison.
27. Neuer Abtritt.
Nota. Die Schwarze Farbe, wieset was abzubrechen – kommet. Die Rothe, was zu bleiben hat. Die Gelbe, was neu zu machen. Die Schwarz und Gelbe aber, was abzubrechen, und wieder zu repariren ist.
Plan und Project der Reparation des Castells zu Zengg, und zwar in dem Ersten Stock. No II.
1. Das Rondel so abzubrechen .
2. 3. Cameren, so zu Cassernen zurecht zu machen.
4. 5. 6. 3 Zimmer vor die Canzley.
7. 8. 9. 10. 3 Zimmer und eine Küche, vor das Haubtmanns Quartier.
11. Der Gang um Abtritt.
12. Die Garnisons Capelle.
13. 14. 15. 16. 17. 18. Ein neues Officiers Quartier.
19. Stiege in die neue Casserne im Thurn.
20. Der Thurn zu diser Casserne.
21. Die neue zu erbauende Casserne.
22. Die neue Stiege dahin.
23. Der neue Corridor nebst Stiegen.
24. Der neue Abtritt vor die Garnison.
Nota ...
Plan und Project der Reparation des Castells zu Zengg, und zu zwar in dem zweiten Stock. No. III.
1. 2. 3. Herrn Comandanten Amts-Zimmer
4. Das Raths Zimmer.
5. Der Saal.
6. 7. 8. 9. Hrn Commandanten Wohn Zimmer.
10. Der Corridore
11. Zimer vor die Domestiguen.
12. Die Küche.
13. Die Spiese Cammer.
14. 15. 16. 17. Ein Officiers Quartier.
18. Die Stiege in Thurn.

19. Die Küche im Thurn vor die Garnison.
20. Die Neue Casserne.
21. Der Neue Abtritt.
Nota...

[88] Tijan: Senj, (104), 46.
Tijan: bilješke uz slike: HKS Senj, (57, 58), 66.

[89] Tijan: bilješke uz slike: HKS Senj, (57) 65.
Dobronić: Harmica – Terg Jelačića bana – Trg Republike, Čovjek i prostor 122/1963, 5: Godine 1888/9. na današnjem Trgu Republike u Zagrebu izvedena je prema projektima arhitekata Waidmanna kuća br. 6 – danas restaurirana tako da povezuje trg i kapelicu Pod zidom.

[90] Lopašić: op. cit., 469: Veliki kapetani Senja bili su: ... 1537. g. Ivan Lenković, 1545. g. Martin Gal, 1549. g. Ivan Lenković opetovano, 1552: Mihajlo Špalatin...

[91] Beč, Arhiv dvorske komore, drž. akti, fasc. 152, str. 225: Drei Schreiben des Freiherrn Hans Kazianer an K. Ferdinand I... die Befestigung und Verproviantierung der Ortsflecken, namentlich von Ottoschaz und Zengg, gegen die Türken... 1536. – i dr.

[92] npr. Beč, Arhiv dvorske komore, drž. akti, fasc. 134, str. 164: Hans Lengkhowitsch, Hauptman zu Zengg an K. Ferdinand I. um sofortige Befestigung von Zengg und Versehung mit Proviant... Oktober im XXXVIIII ten (1539), iz 1550 (fasc 133, str. 163), iz 1552: Fragment eines Berichtes des Hans Lenkhowitsch... mit 2 Beilagen betreffend die Verstärkung der Befestigung und Besatzung von Zengg und Agram (fasc. 134, str. 165).

[93] Lopašić: op. cit., 400-401, tekst citiran uz zidine, bilj. 18.

[94] Lopašić: op. cit., 413: XI, 1551. decembra. Ivan Lenković naznačuje potrebe za Hrvatsku krajinu... Item vmb verordung merern paugelts zu uerrichtung der peradtschlagten angefangen gepew, ausser des neuen thurms ob Zeng, inhalt peyligunden register mit B. gl. Rh. 3725 Item noch zwen khalchoffen zw Zeng. gl. Rh. 800.... Item auf dem thurm ob Zeng bey dem herrn verordenten 2000 vnd die vbringen 1500 gl., wo es irer kön. Mt. gefellt. Thuett gl. Rh. 4500...

[95] tekst citiran uz – zidine, bilj. 20.

[96] Kukuljević: Nadpisi..., 245: 819.

[97] Ritter-Vitezović: op. cit., 150-151: 1558.

[98] Szabo: op. cit., 51.

[99] *Lopašić: op. cit., 426-431: XVI, 1563. General* Ivan Lenković izkazuje mjesta i gradove na krajini, što ih valja stražiti ili pako razoriti: ... Schloss vnd statt Zenng sambt der neuen beuestigung darob auch irer Maj. zuegehörig, wirdt von derselben mit 300 vnd etlichen perschonen derzeit vnterhalten. (Diesen flekhen zum wenigsten noch mit 100 knecht zu bestärkhen vnd alle jahr zwaimal zu profiantiren).

[100] Lopašić: Spomenici... I, 41.

[101] Lopašić: op. cit., 94: LXI. Trsat kod Rieke 1580. februara 3. Senjski kapetan Gašpar Rab moli nadvojvodu Karla za plaću i hranu za Senjsku vojsku, koja nije već tri mjeseca ništa primila te ljuto strada.

[102] Lopašić: op. cit., 95: LXIV: U Crnomlju 1580. marta 9. Pukovnik Vajkard Auersperg izvještćuje nadvojvodu Karla, što je učinio u Senju, da se Mlečanima povrate stvari porobljene na moru, a da je pogibeljno dirati u vode Senjana: dva Daničića i Depuntovića.

[103] Lopašić: op. cit., 136-7.

[104] Lopašić: op. cit., 76-7:

kapetan mjesečno ..... 100 for.
lieutnant mjes. ..... 25 for.
stražmeštar mjes. ..... 16 for.
haramije mjes. 41/2 for. .. 400 for. (a odličnije nešto više)
2 vojvode mjes. ..... 20 for.
2 zastavnika mjes. ..... 2 for. (doplatak mj. 1 for.)
2 bubnjara mjes. ..... 2 for. (doplatak mj. 1 for.)
njemačke sluge za stražu u gradu i
u gornjoj tvrđi po 6 for. mjes. 130 f.

[105] Lopašić: op. cit., 280: CXCV.

[106] Lopašić: Spomenici... II, 28: ...Auf die forteczen fürs nacht öll... fl. 15.

[107] Glavičić: Iz prošlosti tvrđave »Nehaj« VM i KH XII/5, Zagreb 1963, 141.

[108] tekst citiran uz – zidine, bilj. 29.

[109] Tijan: Senj (99), 45.

[110] Glavičić: op. cit., 142.

[111] 79: Vor der Stadt aber sihet man auf einem Hügel ein starckes Schloss oder Festung so man die Ober-Fortez, und vorzeiten Fortza nehaj genannt. Oberhalb dersebigen sehr hoch auf dem Berg ist ein Wachthaus welches man insgemein die Auswendige Wacht nennet...

[112] Lopašić: spomenici... III, 331-338.

[113] Beč, Ratni arhiv Inl C VII No. 6/2 i Drž. arhiv Zagreb:
Relation von der Forteza zu Zeng.
Diese Forteza ist auf einen buren Felsen gutt und starck aufgemauert mehren Theil, mit Quader, Steinern. Darinnen ist eine Cisterne mit eiem guttem Wasser in die Felsen gebrochen, und hat von a, bis b 3°5' üt Profil a, b,
In unteren Stock seynd Creützweise Bögen auff die Pfeiler gespannet mit 5' dick, auch zuweilen umb 4°5' stärcker, worauf das übrige Gemäuer ruhet.
Die mehresten Schuss-Scharten seynd vermauret wegen der hefftigen Bura.
K Ist die Seithen gegen dum Castell,
L Die Seiten gegen dem Fraduick.
M Die Seiten gegen St. Georgy.
N Gegen dem Mare.
Von dem Ersten Stock.
A ist ein Gewölb, und ist der Boden nicht gepflastert, worinen das Laad-Gezeüg vor die Stücke. B Ist eine Casemde worinen verschidene aufgeschlachte Stuck Kugeln sich befinden ohne Boden. CCC, Vorhaus worinen, nichts als ein Herdt zum Kochen. DDD Casemaden, worinnen gemeine Soldaten ruhen. E Ist der Zulauf der Cisterne. F. Der Ablauf. g. Die Cisterne. ut Profil h. Die Stiegen in oberen Stock. Von dem anderten Stock. A. Ist ein Gewölb mit Stein gepflastert. B. Ist ein Zimmer, worinnen ein Pixenmyster logieret, der Boden ist mit Prettern oben, und unten. C. Ist das Vorhaus, worinen der Rauchfang D. von dem unteren Theil in die Höche gehet. E. Ein Officier Zimmer, welches mit Ziegel gepflastert, in der Höche dit Pretter, mit einen Offen, auch zwey verschlossene blindt Kastel in die Mauer cc. F. Ein Kuchel mit Prettern oben, und unten. N. In 1 und 2 Stock seynd die Pfeiler ungleich. G. Ein Zimmer ohne Offen mit einen blindt Kasten g. Der Boden oben und unten mit Prettern. hhh 3 Sturm Löcher. I. Die Stiegen in oberen Stock. N. In oberen oder ersten und anderten Stock gehen 3 Schus durch eine Schus Scharten. Von dem 3 Stock. A. B. C. D. Seynd lautter gleiche Kämmerlein, welche gewölbet, und bey A ligen ate Requisiten vor die Artillerie. Alda kommen grosse Stück zu stehen, welche wegen der Dicke der Mauer nicht gut abfeüren. E. E. E. Seynd Camin, welche nur unter das Dach gehen, und wegen der Bura nicht gar können ausgeführet werden. F. Ein der Gewölb... g. Stiegen. Von denen Schus Scahrten bezieche mich auf meine Schrifft Relatien. Auf diese Mauer kommen widerum auf alle 4. Ecken die gewölbten Kammerlein zu stehen, üt Profil H, wie in untern Profil EF Hierauf sollen Kleine Stiegen oder Leittern gemacht werden, dammit man hinauf kommen kan. Von dem 4ten Stock oder dem Dach. A. Ein gewölbtes Kammerlein, worinnen nichts ist. B. Dergleichen, welches vor ein Nacht Stübel apliciert. C. Worinnen alte Requisiten. D. Pulver Kammerlein. E. Ein leeres Gewölbe. A. Schillinger.

[114] Vodič pe Senju..., 2.
Tijan: bilješke uz HKS Senj, (23), 60.

[115] Tijan: Senj, (99), 45.

[116] Perčić: Rad Konzervatorskog zavoda..., 189.

[117] Krklec: Zapisi iz Senja, 11. XII. 1960, Vjesnik.

[118] Perčić: Konzervatorski radovi... od 1955. do 1958, 328.

[119] Krajač: Konzervatorska..., 163-4.

[120] Glavičić: Savjetovanje o uređenju i savremenoj namjeni tvrđave »Nehaj« – Senj, VM i KRH XII/5, 1963, 142–5.

[121] Glavičić: Izvještaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, maja 1964. godine, Senjski zbornik I, Senj 1965, 315-322.

[122] Glavičić: op. cit., 320.

[123] Mohorovičić: Prikaz primjene specifične interpolacije gotičke konstrukcije svoda u romaničke objekte na području Istre i otoka Cresa, Zagreb 1959, Ljetopis JA, 63, 509-531

[124] na temelju studija grafičke dokumentacije sveuč. prof. ing. arh. Juraj Denzler izradio projekt kao svoj prilog naučnoistraživačkom radu.

KATEDRALA

Crkvena organizacija kršćanstva svojim osnovnim oblikom-biskupijom – postaje već u doba kasne antike, nakon posljednjih progona kršćanstva u IV stoljeću, jedan od najznačajnijih faktora u životu zapadne Evrope, i to dijelom zbog stečenih posebnih privilegija, a dijelom zbog sve veće koncentracije materijalnih dobara u svojim rukama – što u građevnom smislu ima za posljedicu izgradnju velikog broja sakralnih objekata.

U Senju se biskup u dokumentima prvi put spominje 1169. g. kada papa Aleksandar nalaže senjskom biskupu Mireju da bude vjeran i pokoran nadbiskupu splitskom, kao što su mu bili predšasnici.[1] Senjski biskup Mirej ponovno se spominje g. 1179.[2] u dva dokumenta, te konačno 1185. g. u naredbama i zaključcima crkvenog sabora održanog u Splitu: »... Signiensis episcopus habeat sedem suam in Signia, et habeat has parochias: Signiam, vallem vineariam, Gaczam, et Busan ...«, te »... Mireo signiensi episcopo ...«[3]

Neki autori[4] tumačili su riječ »predecessores« iz dokumenta iz 1169. g. kao očiti znak da je *senjska biskupija mnogo starija* kad se spominju »predšasnici« biskupa Mireja. No, najvjerojatnije je ipak da je Senj postao biskupijom tek oko 1154. g. kad je prestao potpadati pod krčku biskupiju, jer je Krk u to vrijeme potpao pod mletačku vlast.[5]

U političkom pogledu grad u to vrijeme pripada templarima i dosta je vjerojatno da je to doba prve izgradnje senjske katedrale, jer Senj kao sjedište biskupije očito teži da izgradi odgovarajući reprezentativni sakralni objekt, tim više što su u tom istom stoljeću izgrađene i katedrale obližnjih otoka s kojima je on u stalnom kontaktu: sv. Ivan u Rabu i sv. Marija u Krku.[6]

Posebnih dokumenata koji bi nešto više rasvjetlili građevnu povijest katedrale, čini se, nema. Razmotrit ćemo kronološki, u glavnim crtama onu dokumentaciju koja ilustrira najstariju srednjovjekovnu i kasniju povijest grada, što nakon rimske prošlosti uz slavenski življalj ponovno oživljava, a koja je u vezi s katedralom: iskapanja, zapise, opise, natpise, fragmente, grafičke dokumente i arhitektonske snimke. Sve to gledano s današnjeg gledišta, kada su nakon bombardiranja u drugom svjetskom ratu, u kojem je katedrala bila oštećena, vršena uz nju arheološka istraživanja, i kada su se na vrlo zanimljivom restauriranom pročelju jasno očitovale razne faze njene izgradnje: *srednji korpus kao jednobrodna romanička* bazilika, što dokazuje i restauracijom naglašeni stražnji ugao korpusa kod svetišta s istim detaljima kordonskog vijenca i slijepih arkadica kao na glavnom pročelju. Takva je prikazana i na Valvasorovoj veduti 1689. g. Postrane lađe dodane su kasnije.

Grad se već negdje u to doba prvog, historijski utvrđenog biskupa počeo formirati, stiješnjen između gradskih zidina, s dva fokusa, od kojih je jedan začetak kaštela centar obrane, situiranog uz zidine kako bi se iz njega moglo komunicirati s okolinom, a drugi katedrala, centar religioznog života – s odgovarajućim trgovima.

U gradovima što rastu na podlozi starijeg rimskog grada, često se sakralni objekt nove kršćanske religije podiže na mjestu starijeg hrama. Da je smještaj katedrale vezan uz mjesto ranije kultne građevine i onda kad je ostali urbani raster već davno nestao, čini se da je slučaj u Senju.

Na rimske nalaze nailazilo se u Senju već u vrlo davno vrijeme. Poznati su i neki arhitektonski fragmenti.[7] Na njih se nailazilo u raznim dubinama, često izvan zidina srednjovjekovnog grada.[8] G. 1938. u dubini od 0,50 m nađen je ulomak kipa žene za koji se odmah smatralo da je fragment kipa Velike majke bogova-Magne mater deorum. Kasnija istraživanja što su vršena 1949. i 1950. g.[9] uz svetište katedrale, nakon što je u ratu bombom srušena kuća naslonjena na svetište, dopunila su nalaz kipa i potvrdila pretpostavku. Pri tome se naišlo, uz mnoge zanimljive antikne ruševine zidova i drugih nalaza, na mozaik u dubini od 2,00 m kao pod kuće koja je očito bila povezana s Metroonom, hramom Magne mater deorum, za što ima više indirektnih dokaza, te grobnica itd. Iskapanja i istraživanja vršila je I. Degmendžić, koja kaže: »... Moguće je ova grobnica veza između poganskog hrama i kršćanskog svetišta, jer nije samo slučaj, što je današnja katedrala posvećena Bogorodici, te se njezinim kultom zamijenio poganski kult Velike božice ...«[10]

I tako je, vjerojatno, *ne samo posveta nego* i jedan od glavnih akcenata grada: lokacija katedrale, a možda i njena orijentacija (koja nije istok-zapad) uvjetovana naslijeđem iz rimskih vremena.

Prvi pisani zapis vezan je, međutim, uz zvonik.

Ranoromaničke bazilike južnijih dalmatinskih gradova imaju prema talijanskom uzoru postavljen zvonik odjelito od samog korpusa crkve,[11] a tako i katedrala, te crkve sv. Andrije i sv. Petra na Rabu. Za zvonik senjske katedrale piše:[12] »1.000 Sztolne Cirkve Szenyske turren aliti zvonik vezda je zidan«, ili[13] »Nurak ili zvonik nosi broj 1000, a otkada je crkva u Senju, to se ne zna ...«, a kasnije[14] »... Crkveni zvonik stoji po starinskom ukusu osamljen naprama crkvi sa zapadne strane i popravljen je god. 1828., kad skinuše starinski napis, te u novom napomenuše samo, da je građen u XII. vieku ...« Na zvoniku, što je stajao pred katedralom, a koji je porušen 1900. g. stajao je ovaj natpis:[15]

HAEC TURRIS A NOVEM SAECULIS SUBSISTENS AT VALDE DEFORMIS, AD FORMAM TURRIS CAMPANARIAE SUMPTIBUS ECCLESIAE ET BENEFACTORUM MUNIFICENTIA REDACTA EST ANNO DOMINI 1826.

Postoji mišljenje:[16] »... Iz starine dva su zvonika poznata kod senjske katedrale: jedan pred njom, koji je 1900 porušen, a drugi iza svetišta. Sad koji je od ovih onaj iz g. 1000? Držim ovaj drugi iza svetišta . . . koji još danas postoji sa ulazom kod desne strane velikog oltara . . . Donji je dio unutri presvođen, srednji su djelovi tornja upotrebljeni za sobe župnog nekad biskupskog stana. Na vrhu ispod krova vire kameni, na kojima su mogle počivati grede za zvonove, a pokriven je toranj sada jednostavnim krovom od crijepa u obliku male niske piramide. Postoji dakle i danas historički ovaj toranj iz g. 1000, iz doba hrvatskog kraljevstva, da potomstvu priča slavu Senja . . .«

Danas ne postoji nijedan od tih tornjeva. Onaj pred crkvom srušen je 1900. g. i nadomješten novim, sadašnjim, a ovaj potonji, kao i župni dvor, srušile su bombe u II svjetskom ratu. No, svjedočanstvo da je postojao toranj iz 1000. godine, a možda i drugi – ili taj isti – iz XII stoljeća jasno govori o tome da je na tom mjestu postojao objekt crkve u to vrijeme, možda već katedrale?

Da li je nešto od nje ostalo? Senj gori 1239. g.,[17] možda i prva katedrala djelomično?

To je doba afirmacije slavenskog življa i u crkvenom životu kad papa Inocencije IV potvrđuje upotrebu glagoljice i senjskom biskupu.[18]

Templari, međutim, napuštaju grad 1269, g.[19]

Kao što je već opisano, Senjani zatim izabiru krčkog, modruškog i vinodolskog kneza Vida i njegove nasljednike za stalne potestate i upravitelje grada. Taj je izbor izvršen 20. juna 1271. g. u Senju pred katedralom, pa se u tom dokumentu, *čini se, prvi put izrijekom spominje katedrala* pred kojom je učinjen izbor: »Anno domini M. CC⁰. LXX⁰ primo, Indiccione quarta decima, die dominico vndecimo exeunte, mense iunii, temporibus domini nostri Stephani dei gracia serenissimi regis Hungarie et domini Joachini tocius Sclaunie, Segne, ante ecclesiam beate virginis Marie. Nos iudices, consiliarii et uniuersus populus Seniensis . . .«[20] Izbor su izvršili suci, vijećnici i čitav narod,[21] a taj su izbor potvrdili kralj Stjepan VI g. 1271, a kralj Ladislav 1275. i 1279. g.[22]

Kada je izgrađen romanički dio senjske katedrale? Prema iznesenom može se utvrditi da je ona izgrađena možda na mjestu crkve koja je već 1000. g. imala tu zvonik, vjerojatno negdje polovicom XII stoljeća, a svakako postoji 1271. g.

Prema stilskim oznakama ne može se također ništa točnije zaključiti, jer one odlaze u nas često i u retardaciji

Romanika se na Zapadu oblikovala u X i XI stoljeću, a na našu jadransku obalu prenose je benediktinci u njenim ranim oblicima, dok se kao zrela romanika javlja najprije u Zadru i preko njega ulazi u Dalmaciju za vrijeme Kolomana 1105. g.[23] I djela tog stila XII i XIII stoljeća vješto kombiniraju motive susjednog poluotoka (Lombardije, Marke, Apulije itd.) pod čijim utjecajem i nastaju.

Crkvene građevine monumentalnih razmjera – kakva je i prvobitna senjska katedrala – izgrađuju se južnije, u Dalmaciji tek iza polovine XI stoljeća, kada nove prilike tješnje povezuju Hrvatsku uz Rim i Zapad domaći kler tamo izgrađuje u stilu *romanike još u XIV stoljeću.*[24]

Dalja dokumentacija nadovezuje se najprije uz zvonik: Za zvono stolne crkve kaže se[25] ili da je iz 1362 .g. s gotičkim natpisom, ili iz 1372. Magister Vincencius et Christoforus filius me fuserunt. M.,[26] datum koji je i danas čitljiv na zvonu: MAAALXXII (sl. 120) – koje međutim više ne služi svojoj svrsi.[27]

U raznim dokumentima tog doba spominje se katedrala kao crkva sv. Marije senjske 1345. g.,[28] 1356. g.,[29] a 1378. g.[30] spominje se biskupski dvor, koji je možda već onda bio sagrađen uz katedralu, kako ga kasnije nalazimo.

To je doba kad je Senj već vrlo značajan centar u trgovačkom i prometnom pogledu, kad kroz njega prolaze mnoge ličnosti tadanjeg javnog života, pa i kraljevi. To je i doba od kojeg datira i raste neprijateljstvo prema Mlečanima, budući da je 1380. g. u ratu s kraljem Ludovikom, Loredano zapalio grad i onemogućio svaki promet morem i tako nanio štete senjskoj trgovini.[31] Da li je uz kuće i zidine ponovno stradala i katedrala od požara?

Te iste godine Senj dobiva kaptolski statut, a 8 godina kasnije, 1388, gradski.

U kaptolskom *statutu također se spominje* katedrala, crkva sv. Marije: »... 20 marak srebra od kih pol ide crikvi svetoga Dujma splitskoga, a pol pridi crikvi s. Marie u Senju . . .«, te ». . . i ima santiz ponesti križ nad vsakoga martvaca ki se ima pogrebsti u cimeteru s. Marie . . .« a[32] spominje se i sakristija (pod kojom treba razumijeti dio iza kora).[33]

Najstariji spomenik koji je datiran i sačuvan u katedrali je grobni spomenik biskupa Ivana de Cardinalibusa iz 1392. g., značajne ne samo crkvene nego i političke ličnosti svoga doba.

Natpis glasi:[34] »Hic iacet reverendus in Christo pater dominus Iohannes de Cardinalibus, de Penzauro, decretorum doctor, episcopus Segniensis. Qui obiit 1392, die aprilis qd sepulcrum fecit fieri reverendus dominus Leonardus decretorum doctor, dicti domini Iohannis nepos et succesor imediatus in episcopatum etiam pro se pro ipsis Deum orante devoto.«

Taj spomenik koji je podigao njegov nećak i nasljednik Leonardo, bez sumnje vrlo značajno djelo senjske gotičke plastike, smješten je u zidu iznad vratiju koja vode u sakristiju (sl. 121) i na čijem nadvratniku profiliranog dovratnika s poluoblim štapom »bastonatom«, tipičnom profilacijom XV stoljeća, piše:[35]

ANDREAS DE MVTINA EPS SEGNIEN FI
ERI FECIT ANNO DNI MCCCCLXXXXVII

pa se i izgradnja sakristije 1497. g. (iako nije sigurno da su vrata izradena u tu svrhu) pripisuje biskupu Andriji od Mutine – iz Modene – koji je postao senjski biskup 1493. g. i koji je očito želio što više podići »... crikve katridale blažene s(ve)te Marie v' Seni, ka es't poglav'e v'sih crikva sazidana ...«, pa za nju želi kupiti i orgulje – prema dokumentu iz 1496. g.[36]

Za njegova biskupovanja organizirana je u Senju štamparija i Senj u to vrijeme uz svoje trgovačko, prometno značenje – postaje i prominentni kulturni centar.

Darovnice i tog stoljeća spominju crkvu sv. Marije. Tako knez Bartol Frankopan daje senjskom kaptolu selo Zupan hlm 1448. g., a kaptol se zato obavezuje služiti mise za nj i njegove rođake: »... Mi gdn' arhižakan'i gdin'arhiprvad' i gdin prmancer' i v'si kanov'nici i vas kapitul'crikve s(ve)te Marie v'Seni ... *na oltari Trih'krali v crikvi* s(ve)te Marie v'Seni ...«,[37] a 1481. g. potvrđuje se darovnica Sigismuda Frankopana iz 1437. g.[38]

Te su darovnice pisane, dakako, prije 1469. g. dok su još Frankopani upravljali gradom.

U drugoj polovini XV stoljeća, zbog opasnosti od Turaka, Senj – kao vrlo važna strateška točka – dolazi u vlast kralja, no on i dalje ostaje kulturni centar, te se vjerojatno upravo u to vrijeme, 1497. g., proširuje katedrala prigradnjom sakristije, pri čemu su vjerojatno provedene i druge promjene: dobiva orgulje, a možda se u to vrijeme i oslikava, jer se pri poslijeratnoj restauraciji naišlo na ostatke zidnih slikarija iz XV st. što su se pojavile ispod žbuke na koru,[39] ali se, na žalost, nisu mogle spasiti.

XVI i XVII stoljeće, dva vrlo značajna stoljeća za povijest Senja, nisu bila značajna za povijest izgradnje katedrale.

XVI je stoljeće u znaku sve snažnijih turskih prijetnji i za ovo područje, pogotovo nakon što je 1493. g. bitkom na Krbavskom polju omogućeno dalje prodiranje Turaka.[40] U vjerskom smislu, to je doba širenja reformatorskih misli u našim krajevima, i očito je i u Senju bilo nekoliko pristalica reformacije – što ih pravovjerna crkva progoni–kažnjava, o čemu je bio sačuvan natpis »na pročelju stolne crkve na kamenu naopako uzidanom (glagoljicom): 1543. V to vrime bjehu prokleti kanonika 2. Vlastelina 2. Pučanina 2.«[41] No i taj natpis zapisan 1891. g., kao i mnogi drugi, nije više sačuvan.

Katedrala se spominje u nekim dokumentima tog doba,[42] kada se sredinom stoljeća, radi što boljeg osiguranja, ruše svi objekti izvan gradskih zidina, kada se utvrde učvršćuju i kada se podiže Nehaj. Teritorij senjske biskupije u to se vrijeme vrlo smanjio, ograničio se na najbližu okolicu. Sve je drugo pod Turcima. Zato i crkva ostaje bez svojih posjeda i redovitih primanja,[43] što je vjerojatno razlog da nema znakova neke obnove ili nekih pregradnji u katedrali. Možda je jedino u zidu, na drugom mjestu[44] nego je to danas, uzidana custodia, koja iza tridentinskog koncila više nema svoje funkcije (preuzimlje je tabernakul na oltaru).

Nakon pada Klisa 1537. g. uskoci iz okupiranih predjela nalaze svoj glavni zaklon u Senju i on sad dolazi u prvi borbeni plan. I tokom osamdeset godina uskoci pronose slavu Senja – središta njihove aktivnosti. Gerilska borba je najprije bila usmjerena protiv Turaka, a kasnije, razvojem događaja, i protiv Mlečana.

Kada je 1593. izbio tursko-austrijski rat, nastali su ustanci kršćana u mnogim krajevima pod turskom okupacijom. I na Balkanu se kuju planovi o borbama protiv Turaka. U njima sudjeluju, uz ostale, biskupi zadarski, korčulanski, arcidjakon splitski Nikola Alberti i njegov brat Ivan.[45] Rezultat je bio: oslobođenje Klisa 7. travnja 1596. g. uz pomoć 600 uskoka. Oni su od zamjenika sandžaka u znak predaje Klisa primili gradske ključeve (sl. 122), koji su kao spomen na taj čin sačuvani i bili pohranjeni u katedrali u bogatom kaptolskom arhivu.[46]

Osvajanje Klisa odjeknulo je kao olakšanje po cijeloj Evropi. No, Mlečanima su u Klisu mnogo nenugodniji bili uskoci nego Turci s kojima bi u mirno doba mogli trgovati,[47] i uglavnom Mlečani skriviše ponovni gubitak Klisa nepuna dva mjeseca kasnije. Od toga doba datira mržnja uskoka prema Mlečanima i nejednaka borba nastavlja se sve do 1617. g. kada, prema mirovnom ugovoru u Madridu, borbeni uskoci moraju napustiti i svoje glavno uporište – Senj, odakle su po kopnu i moru zadavali snažne udare toliko nadmoćnijim neprijateljima.

Početkom XVII stoljeća promijenile su se prilike u Senju, koji su napustili uskoci i u koji je ušla njemačka posada.

Prilike se brzo sređuju, Senj i dalje zadržava svoj položaj znamenitog trgovačkog grada i važnog crkvenog središta.

Ni u tom stoljeću nema mnogo spomena o katedrali. U njenoj sakristiji izdaju se svjedočanstva,[48] a kad je grad dobio svoju javnu uru[49] »mole sudci u ime cele obćine senjske biskupa Mariana da bi se izložila ura na zvoniku stolne crkve – 1643. g., što je biskup istog leta pismeno dozvolio ...«.[50]

G. 1648. zabilježen je potres u Senju[51] koji je možda oštetio katedralu i možda djelomično bio uzrok njene obnove u slijedećem stoljeću.

Izgled katedrale, kao i cijelog grada u tom stoljeću, prikazuju dosta informativno dvije vedute – uz specifične značajke prikazivanja tog doba.

Komisija poslana od ratnog vijeća iz Graca g. 1657, u kojoj je bio i Martin Stier, obišla je mnoge utvrde na granici prema Turskoj i dala izvještaj.[52] Njegova veduta (sl. 12) ima više–manje simbolički nacrtanu katedralu. Nazire joj se samo dio iza zidina i kuća kao da leži usko priljubljena uz kulu gradskih zidina. Njezin toranj– sličan kuli – prepoznaje se po tome što je na njemu ura koju je toranj katedrale dobio 1643. g. Narisan je kao da je situiran vrlo daleko od same crkve i također uklješten u zidine poput kule.

U poznatom Valvasorovu bakrorezu iz 1689. g.[53] (sl. 14), ističe se katedrala kao jednobrodna bazilika skromnih dimezija. Pred njenim pročeljem, po strani, prigrađena je omanja kuća i do nje zvonik kako to i kasnije do 1900. g. prikazuju svi planovi Senja. Ta veduta, općenito smatrana prikazom najbližim realnosti, također prikazuje zvonik katedrale kao kulu, osmatračnicu. Na takav oblik upućuje i pjesnički opis Franje Krste Frankopana.[54]

Katedrala je i dalje usko povezana sa zbivanjima u gradu. Do druge polovine XVII soljeća, izuzev statuta kralja Ferdinanda III iz g. 1640. što se čuvao u gradskom kaštelu, sve su gradske isprave bile pohranjene u kaptolu, i tek se onda prenose u gradsku vjećnicu.[55] Još je i u XVIII stoljeću bio živ običaj da se u stanovitim prilikama važni dokumenti pohranjuju u katedrali. O tome svjedoči i spominjani opis bune protiv porodice Vukasović iz 1720. g.:[56] »... S tim iesu smutlyvczi zdigli puk i vrata od kuchie ali ti cancilerye sikirami poczeli sich, govorechi on Lalich: udrite i razbite vrata verh mene. I tako niki Miho Barbich iz Briny, kako cuh, sikirom sikal vrata. I oprivssi iesu uzeli silnim naczinom skrinyu cesarskimi i kraljevskimi privilegi i takvu odnili u sakristyu crikve stolne svete Marije ... Po tom voyvoda Lalich, Pave Domazetovich, Vuk Milanez s mnoghimi drughimi od nyhove smutlyive trope, nayposlia i izvan comuna, morem rech, da i s nikolikimi fakini, skupili se iesu u sakresstyu i sskrinyu cesarskimi privilegi razbili ... privileia cesarska od ruk do ruk povlaczili i rastresali, ni danas neznamo, kud ni kadi se nahode ...«

Međutim, XVIII stoljeće općenito donosi olakšanje od Turaka, oni sve manje predstavljaju onu silu koja je toliko pritiskala i ovo naše područje. Gradske zidine sve su manje potrebne i grad se počinje širiti izvan njih – što je opća pojava u našim primorskim gradovima u to vrijeme – i osjeća se sve veći ponovni prosperitet Senja kao prometnog i trgovačkog centra.

Takve okolnosti dovode i do proširenja i povećanja katedrale. Na starom trgu uz katedralu popravlja se biskupski dvor za biskupa Martina Brajkovića (1695–1702. g.),[57] a za biskupa Pohmajevića (1718–1730. g.)[58] proširuje se biskupski dvor do crkve tako da jedan prozor svetišta postaje oratorij. Kako je zbog toga svetište očito postalo pretamno, to je vjerojatno on dao probiti dva nejednaka prozora »jedan u kutu plohe kod oltara na strani evanđelja, a drugi na protivnoj strani nad kanoničkim klupama«.[59] Sakristiju je povećao biskup Benedikt Bedeković (1704–1712. g.).[60]

Što možemo saznati o daljim radovima na povećanju katedrale i obogaćenju njena interijera iz natpisa i nalaza u katedrali koji još danas postoje?

Sada nakon poslijeratne restauracije, na drugom je mjestu, kao i većina natpisa (nego što bi to trebalo biti prema prijašnjim opisima katedrale) ovaj natpis[61] (sl. 123):

LETA GNA. 1714. NA 19 MAYA
BI POSVECHENA OVA STOLNA
CRIKVA SENGSKA NA CAST
P. B. D. MARIE OD VZNESENYA
OD PRES. I PRECAST. GNA. GNA.
GROFA ADAMA BENEDICTA RAT-
KAYA BISKVPA SENYSKOGA I MO-
DRVS. ALITI KORBAV. etc. DERXI
SE DAN POSVECHENYA V NEDI-
LYU 4 PO DVHOVI.

Čini se, prema dosta nečitljivim brojkama, da je iz iste godine i brončano zvono što je još uvijek na tornju.[62] Tekst teče izvana dolje po rubu naokolo i glasi: RECTORE D. IACOB MARCHIOLLI OPVS IO. NI. ONV SAMASSA LABA. A. MDCCXIV(?), i gore na zvonu, naokolo u krugu: SANCTA MARIA DOLOROSA ORA PRO NOBIS. A PESTE FAME ET BELLO LIBERA N(os) DOMINE.

Iz 1717. g. stoji i danas nad vratima stolne crkve natpis:[63] O.V.C.U.N.C.B.D.M.O.U.G.A.N.T.E. U.P.K.

ILIE VUKSICH. 1717.

Zanimljiv je podatak (iz 1891. g.)[64] koji navodi natpise sa dviju ploča iz 1737. g. koje da su bile na zidu koji ide oko groblja pred stolnom crkvom.

Polovinom stoljeća (1746. g.) postaje Juraj Vuk Čolić senjskim biskupom i njemu se pripisuje stanovito uljepšanje crkve[65] »... podigao o svom trošku tri mramorna oltara, dao strop od velike crkve umetnimi tvorbinami izresiti, te izmolio od pape Klementa XIII celo telo sv. Formosa mučenika ...«. O njegovu djelu postoji natpis iz 1752. g.[66] (sl. 124):

SVA EXCELLENTIA
ILLUSTRISSIMVS REVERENDISSIMVS DOMINVS
DOMINVS
GEORGIVS WOLFGANGVS CHIOLICH
DE LEWENSPERG
AB INTIMIS VTRISQ. S.C.R.M. CONSILIIS
SACERDOS ET PONTIFEX
PASTOR ET DOCTOR
FILIVS ET PATER PATRIAE
DECVS CLERI ET EXEMPLAR
CATHEDRALAM SVAM SENIENSEM
NOVO BAPTISMATIS FONTE DONATA
ERECTISQ. CAPELLIS AMPLIFICATEM
SOLEMNI CONSECRATIONE
DEDICAVIT
X KALEND. FEBR. MDCCLII.

Prema jednom tumačenju smatralo se[67] da je originalno trobrodna bazilika (prije poslijeratne restauracije većinom ju se tako interpretiralo) 1714. g. nanovo posvećena, jer da je onda bila potpuno obnovljena, a »nekoji hoće, da je biskup Čolić proširio crkvu time, da je dogradio dvije pokrajne lade, zavedeni spomen-pločom na kojoj stoji: Cathedralam suam ... erectis Capellis amplificatam. No to se iz natpisa ne smije zaključiti«. Međutim, čini se vjerojatnim da se upravo to može zaključiti, pa se tako i tumači tekst iz 1752. g., iako onda ostaje otvoreno pitanje: zašto je 1714. g. katedrala bila posvećena?

Svakako je to doba velikog obnavljanja katedrale.

Postoji i natpis iz 1754. g.[68] na oltaru B. D. Marije od sedam žalosti, što je 1798. g. prenesen iz Sv. Nikole[69] (sl. 125):

D.O.M.
ARA HAEC VEN. CONGNIS.
DEIPARAE VIRGINIS DOLOROSAE
PER ILLIS. D. IACOBI MARCHI-
OLI STUDIO CURAQ. MARN(?)
FUIT EXOR:A LA:E XI. KAL. IAN.
ANRE:A SALU
MDCCLIV.

Tu se kao donator spominje Iacob Marchioli, ime koje se susreće i na napisu spomenutog zvona, pa možda onaj nejasni datum: 1714. treba pomaknuti bliže godini 1754?

Uz oltare obogaćuje se u tom stoljeću i interijer stolne crkve u Senju s propovjedaonicom, koja još danas nosi na svom gornjem rubu natpis svoga davaoca iz 1757. g.:[70]

CHLARA WDRAGOVICH FECIT. 1757.

U prvoj kapeli lijevo na oltaru sv. Josipa je natpis iz 1758. g.[71]

MUNIFICIENTIA ADHUC IN VIVIS RMI. DNI. CANCI SEGN. ANTONY VAHTAR ORDINATUM EST HOC ALTARE ERIGERE. ANNO DNI. 1758.

G. 1773. podiže se oltar sv. Franje Ksaverskog. Na ruci sveca je grb i ruka s mačem:[72] STEPHANUS WDRAGOVICH FECIT. 1773.

Nakon izgradnje katedrale u doba romanike, svakako je ovo stoljeće najznačajnije u povijesti njene izgradnje i obnove. Dograđuju joj se dvije lađe, dobiva glavna ulazna vrata, krstionicu, propovjedaonicu, otlare, oslikava joj se strop, posvećuje se, pa Farlati ukratko spominje: »Aedes cathedralis titulum habet a Beatissima Virgine Deipara in caelum assumpta, cui sacra est ... Domus pontificia latis ampla est & bene oranta ...«[73]

I neki planovi tog stoljeća grafički dokumentiraju katedralu. Koliko je poznato, prvi plan grada je iz 1749. g. (sl. 16). On je gotovo potpuno netočan i katedrala se unutar blokova ne razabire. Iz iste je godine geografska karta ilustrirana vedutama raznih gradova i Senja (sl. 15). I ovaj je pogled na grad stanovito pojednostavljenje u duhu svog vremena. Nad nekim objektima su natpisi, tako nad katedralom piše »Dom Kurch«. Zvonik je još uvijek u obliku kule, i ono što bi bilo najinteresantnije na žalost se ne vidi: da li je u to vrijeme katedrala još jednobrodna ili je već trobrodna?

Prvi, gotovo točan urbanistički plan je iz 1763. g. (sl. 17). U njemu su urisani tlocrti nekih crkava više-manje simbolično, a među njima i katedrale, kao očito trobrodne bazilike. Na planu iz 1779. g. (sl. 25) naznačene su konture katedrale i biskupije uz nju, a između katedrale i zvonika označen je presvođen prolaz, kao što je to ilustrirala Valvasorova veduta 90 godina ranije. Takav isti nadsvođeni prolaz na tom mjestu urisan je i na planu iz 1785. g. (sl. 26). To je plan s bogatom legendom u kojoj je naznačeno: h-katedrala, i-rezidencija biskupa. Gotovo identičan s tim planom je i onaj iz vjerojatno 1788. g. (sl. 32) s istim prikazom presvođenog prolaza između katedrale i tornja, s istom legendom. Konture katedrale (i nekih drugih crkava) vidljive su i na planu iz doba prije 1800. g. (sl. 33).

Objekt katedrale očito je u to vrijeme završena, zatvorena cjelina, i nakon što je rozeta zatvorena u XVIII stoljeću zbog orgulja kada su probijena i dva četvorinasta prozora na glavnom pročelju,[74] u XIX stoljeću vršene su unutar objekta tek manje izmjene, dopune.

Pažnja se sada posvećuje tornju, kome se dodaje krov 1826. g. za biskupa Ježića, i na njega se stavlja – ranije citirani – natpis.

G. 1839. biskupski dvor uz katedralu postaje župni, jer te godine biskup Ožegović podiže novu rezidenciju senjskih biskupa u blizini crkve sv. Ambroza, izvan gradskih zidina.[75]

Početkom stoljeća, za biskupa Ježića, možda je njen interijer radikalno pregrađen u klasicističke oblike[76] i obogaćen s dva napisa, što su povezani uz crkveni život, a ne uz izgradnju katedrale, s imenima biskupa Ježića i Ožegovića iz 1819. i 1850. g. (sl. 126) na kamenoj ploči s lijeve strane svetišta gdje se i sada nalaze.[77]

Biskup Ožegović, čije značenje, naročito na prosvjetnom polju, prelazi okvire Senja, izveo je neke manje restauratorske radove unutar katedrale. Proširio je kor[78] i dao ju oslikati. Kao uspomenu na tu restauraciju na desnom zidu uz oltar Anđela Čuvara na kartušu piše: (sl. 127)

EMERICUS
LIB. BARON
OŽEGOVIĆ
DE BARLABAŠEVEC
EPPUS. SEGN. et MODRUŠ.
SEU CORBAV ecc. ecc.
RESTAURARE FECIT
ANNO 1865.

Za vrijeme njegove restauracije 1865. g. uzidan je na čeonom zidu pobočne lađe u kapeli M. B. od ružarija (danas na drugom mjestu) reljef sv. Trojstva (sl. 128) što je prije bio u zidu porušene crkve sv. Duha, a kasnije u zidu groblja sv. Petra, s datumom 1949. g.[79]

Drvene vratnice na glavnim vratima i desnim sporednim i danas nose oznaku: 18c6 (sl. 141), tj. godinu ugradnje.[80]

Zanimljivo je da iz doba prije Ožegovićeve restauracije postoji prvi potpuniji opis katedrale. Kukuljević u svojim Putnim uspomenama, štampanim 1873. g. opisuje svoj put iz 1856. g. Za katedralu tom prilikom kaže:[81] »Među senjskimi crkvami ide prvo mjesto stolnu crkvu. Sagrađena je u XIII. ili početkom XIV. vieka u slici Basilike. Razdieljena je na tri broda od kojih je srednji višji i širji od dvajuh pobočnih. Svetilište na šest kuta sa oblim svodom, razdieljeno je od srednjeg broda šiljastim gotičkim lukom, što svjedoči da je taj luk iz kasnijih vremena. Brodove među sobom

diele obli luci (arkade). Njih ima sa svake strane četiri. Počivaju na šestih debelih prosto stojećih pilovih (Standpfeiler) i na četirih pobočnih polupilovih. Iznad arkade stoje u srednjem brodu obli prozori i arkadami dižu se od tla crkve sve do arkitrava tanki polupilovi ili sliepi pilovi. *Srednji brod pokriven je ravnim zidom (valjda u kasnije doba)*, dočim pobočni brodovi obli svod imadu, kojega dvostruka rebra sastaju se u šiljatih kutovih. Svaki od pobočnih brodova ima četiri kapele s oltari, koje kapele dielu među sobom obli lukovi; s desne strane svetilišća vode četverouglasta vrata u sakristanu, koju dade sagraditi god. 1497. senjski biskup Andrija od Mutine, kako latinski napis iznad vrata svjedoči. S lieve strane svetilišća prizidana je stara biskupija, sada porušena. Iz njezina gradiva načinjen je stan gradskoga župnika. Stolna crkva ima dvoja vrata, za čudo, četverouglasta, koja su po svoj prilici *kod popravljanja zamijenjena s prvašnjimi oblimi.* Crkveni zvonik stoji po starinskom ukusu osamljen naprama crkvi sa zapadne strane i popravljen je god. 1828. kad skinuše starinski napis, te u novom napomenuše samo, da je građen u XII. vieku.

Stolna crkva senjska čuva znameniti grobni spomenik svoga biskupa Ivana de Cardinalibusa, koji godine 1392. dade načiniti njegov nećak i nasljednik biskup Leonardo ... Među znamenitije spomenike ... što se čuvaju u senjskoj stolnoj crkvi pripada ... starinski ključ Klisa, koj sahraniše tu Senjani, kad je rečeni grad g. 1596. u turske ruke *pao* ...«

Od grafičkih dokumenata tog stoljeća neki, kao i raniji, bar djelomično ilustriraju i katedralu (sl. 37, 38, 39).

Na litografiji Knara (sl. 111) što prikazuje pogled na Senj oko polovine stoljeća, vidi se toranj katedrale, već pokriven, kao i na fotografiji Standla (iz 1869. ili 1873. g. – sl. 220.). Fotografija snimana s Trbušnjaka (sl. 41 – prije 1896. g.) naročito je zanimljiva i zato što se na njoj jasno vidi zajedničko krovište objekta katedrale i župnog dvora, a na njemu je uočljiv i toranj za koji se drži[82] da je bio sagrađen 1000g. g., kako je to spomenuto. Jednako tako vidi se i toranj pred katedralom prije rušenja 1900. g.

Prema osnovi iz 1899. g.,[83] katedrali se trebala potpuno restaurirati unutrašnjost i vanjština, trebalo ju je »bogato uresiti« – do čega srećom nije došlo, jedino je stari zvonik srušen i zamijenjen *novim. Prije rušenja*, projektant novog zvonika arh. Vancaš nacrtao je perspektivni prikaz pročelja katedrale (sl. 129), starog zvonika i manjeg objekta koji ih je spajao.[84]

Popravci i oslikanja vrše se i u XX stoljeću. Popravak fasade g. 1923. pokazao je da se pod žbukom iznad glavnih vratiju krije rozeta i pod njom kao da je bila prezidana slijepa balustrada od mramornih stupova(?),[85] a interijer joj je ponovno u istom stilu kao i 1865. oslikan 1934. g.[86] U međuvremenu je zvonik dobio nova zvona. Uz zvono s napisom iz, možda, 1714. g. još je jedno manje zvono bez napsa, također iz bronce. Uz njih su tri željezna zvona raznih veličina. Na njima su ovi natpisi: na najvećem – SV. MARIJA MOLI ZA NAS K I D 1924, na manjem – SV. JURAJ MO ..... AS 1924 DAR GOČ MATILTE OLIVIERI, i na najmanjem – ŠTITI ..... SENJ(?) 1924.[87]

Bombardiranjem u ratu u listopadu 1943 i *veljači 1944. g. teško je bila oštećena u apsidi i uz* pročelje: fasada se »odlijepila« i nagnula i imala tendenciju da padne na trg (sl. 130 i 131). Župni dvor je srušen, a oštećeni su bili mnogi objekti između nje i »Male place.« U »položajni plan katedrale«, u plan od prije 1900. g., naknadno iza rata naznačena je legenda (srušeno, oštećeno) iz koje se jasno vidi do koje je mjere bilo oštećeno svetište i objekt župnog dvora.

Pod ravnom plohom ožbukana pročelja (sl. 132) nije se moglo naslutiti što se skriva. Bombe su srušile krov i oštetile pročelje, pa kada je žbuka bila oljuštena, došao je jasno na vidjelo glavni *srednji jasno artikulirani romanički korpus i obostrano* nadodane lađe (sl. 133, 134).

Na skicama koje je prilikom arhitektonskog snimanja radi restauracije crtao arh. Harold Bilinić – i ljubezno ih ustupio – mogu se uočiti na svakom od tih dijelova razne faze izgradnje.

Romanički, srednji dio, posve je asimetrično koncipiran. Mada je kod romanike stanovita nepravilnost česta, i gotovo daje biljeg stilu, to je ovdje ima u tolikoj mjeri da je zato moralo biti važnih razloga. Glavna ulazna vrata pomaknuta su od osi udesno gotovo za pola svoje širine. Cijela ploha zida lijevo od vratiju, do nešto iznad visine otvora vratiju, izvedena je od dobro obrađenih kamenih kvadera, zidanih u jasnim slojevima izmjeničnih visina, time da je debljina pobočnog lijevog zida naglašena rubnom izvedbom u kamenu. Iznad toga, sve do visine od nešto ispod 6,00 m, do niza slijepih arkada, zid je izveden u neobrađenim kamenim kvaderima. Uz izuzetak desnog ruba pročelja, što se u obliku potpornjaka skošuje do visine od cca 4,00 m, koje je izvedeno kao pojačanje ruba objekta u kamenim kvaderima većih dimenzija što nepravilno prodiru u plohu, cijelo ostalo pročelje izvedeno je u opekama. A to je potpuno izuzetno i jedinstveno u to vrijeme za cijelo naše obalno područje.

Restauracija katedrale 1946/7.[88] učinila je pročelje čitljivim (sl. 135, 136, 137) obradivši pojedine *glavne dijelove iz različitih vremenskih razdoblja* u raznim materijalima. Tako je lijeva pobočna ladja ostala u kamenu lomljenjaku, desna ladja je ožbukana, a srednji, romanički dio, obnovljen je u opeci[89] i može se vidjeti do koje su mjere nalazi fragmenata respektirani i nadopunjeni.

Glavni dio tog asimetričkog romaničkog pročelja sastoji se od tri polja. Desno od njih je najbogatije obrađeno u igri tipično romaničkih slijepih arkada manjih dimenzija, raznih veličina u tri visinska niza, odijeljenih horizontalno tipično romanički detaljiranim kordonskim vijencem. Srednji niz presječen je romaničkim prozorom.

Cijela niša srednjeg polja pomaknuta je udesno. Iza kasnije nadodanih vratiju tekao je u produžetku desnog polja srednji niz slijepih arkada, odije-

ljen kordonskim vijencem od niše iznad, gdje u produžetku gornjeg niza slijepih arkada teče isti niz dolje obrubljen horizontalama vijenca.

Kao jeka ovog jednostavnog, a monumentalnog dijela srednjeg i desnog pročelja, ponovno se pojavljuje na lijevom polju, u neodređenoj, nedefiniranoj visini, niz slijepih arkada.

Vidljiv je, zatim, ostatak obruba rozete, u opeci, a polje rozete ispunjeno je kamenom lomljenjakom, a po stranama ostaci doprozornika kasnijih pravokutnih prozora.

Desni pobočni zid srednjeg broda pridržavan je sa četiri potpornjaka (sl. 138, 139) koji se vide iznad krova desne pobočne ladje. Vanjski desni ugao (sl. 140) prvobitnog objekta triumfalnog luka ima iste detalje kao i romaničko pročelje, kako je to obnovom došlo na vidjelo.

Pročelja pobočnih ladja imala su svaka svoj otvor vratiju, kome je vidljiv rasteretni nadvojni luk od opeke, te polukružni, barokni prozori iznad vratiju. Na lijevoj ladji otvor je naknadno zazidan opekama.

Najvjerojatnije je da je najstariji dio objekta zid lijevo od ulaznih vratiju, od pomnjivo obrađenih kamenih kvadera. To je materijal u kojem se grade crkve tog doba duž cijele naše jadranske obale, a i katedrale najbližih otoka, Krka, i Raba, s kojima je Senj od doba prvih dokumenata o njemu –iz 1116.g.– povezan.

Senj je već u to doba trgovački grad povezan i s mnogim gradovima zapadne obale Jadrana, i vjerojatno, pod stanovitim utjecajem direktno s Apeninskog poluotoka (Marka) arhitekture romaničkih oblika u opeci, nastavlja s izgradnjom svoje katedrale u tom materijalu, primivši i osnovne dekorativne elemente od njih, ali primijenivši ih na originalan način.

Što je na pročelju iznad zida od slojeva kvadera raznih visina zid ispunjen kamenim neobrađenim kvaderima do visine od cca 6, 00 m visine jednokatnice, sugerira da ovaj dio zida nije bio vidljiv. Do njega je, najvjerojatnije već u doba izgradnje ostalog romaničkog objekta, bio prigrađen manji niži objekt s presvodjenim prolazom u razizemlju, što ga je povezivao s tornjem. Upravo onako kako to prikazuje Valvasorova veduta iz XVII stoljeća i kasnija Vancaševa perspektiva iz 1900.g. I upravo je zato i niz arkadica lijevog polja izgrađen nešto više, kako bi ipak bio vidljiv iznad prigrađenog objekta i kako bi se time postigla jedinstvenost pročelja.

Glavna vrata su iz 1717. godine, vratnice obojih vrata iz 1866. g.

Prizidane ladje u XVIII stoljeću imale su svaka svoja ulazna vrata. Lijeva su zatvorena vjerojatno onda kada je na to mjesto postavljena krstionica.

Desna vrata su renesansna (sl. 141) i na njima se jasno vidi da nisu izradjena za ovaj objekt[90] nego su sastavljena od dva posve različita dijela spojena tako da razlike nisu previše uočljive, ali dovratnici do kapitela nemaju istu profilaciju kao dio iznad – nadvoj – te su očito preneseni iz dva različita izvora i prilagođeni u objekt.

Strop srednje lađe je ravan drven, kao kod sv. Petra u Drazi na Rabu, katedrale sv. Marije u Krku itd., što su podizane od polovice XI do polovice XII stoljeća pod utjecajem benediktinaca iz južne Italije,[91] pa bi i to moglo govoriti za njeno datiranje, jer južnije od Senja, u sakralnim objektima Dalmacije (Zadar, Trogir, Kotor) dolazi do svodovne konstrukcije –i bogate dekoracije pročelja pod utjecajem sjeverne Italije – tekar u kasnijim građevinama iza XII stoljeća.

Senjsku katedralu vrlo se različito datiralo prije poslijeratne restauracije. I dok su neki držali[92] da je ona trobrodna bazilika romaničkog stila i dokazivali to, dotle drugi[93] kažu da u njoj nema ništa romaničkog – sudeći to prema njenu interijeru, a doista u njenoj unutrašnjosti ništa nije ni ostalo od romaničkog prostora i atmosfere.

Sadanja restauracija zahvatila je i interijer.

Svetište (sl. 142) je presvođeno opekom. Pri restauriranju je dopunjeno ono što je bilo porušeno. Tom prilikom naišlo se na luk koji bi mogao biti od prijašnjeg jednobrodnog romaničkog objekta,[94] a sadanji šiljati triumfalni luk leži na romaničkim kapitelima (sl. 143), dok su stupovi ostali uzidani[95] i restauracijom su ostali vidljivi samo fragmenti romaničkih kapitela u desnom dijelu luka. Dužinom svetišta nije produžena horizontalna klasicistička profilacija što teče cijelim ostalim interijerom katedrale. Promijenjen je kor, njegova armirano–betonska konstrukcija učvrstila je pročelje, nov je pod i stepenice što vode do kora (arh. snimci 22–30). Interijer je zadržao sačuvane oltare iz XVIII st.: u kapelama s lijeve strane počam od sakristije: M. B. od sedam žalosti, Anđela Čuvara, sv. Ivana Nepomuka i sv. Josipa; na desnoj strani u prvoj kapeli: zidna slika Srca Isusova (Ivan Tomljanović) nastala nakon restauracije, zatim prijašnji oltari sv. Ane i sv. Franje Ksaverskoga. Pilovi srednje lađe ukrašeni su Križnim putem (Kožarić, poslije restauracije). Mnogi natpisi dobili su nova mjesta skoncentrirani oko ulaza na mjestu prve desne kapele (prije sv. Križa), tu je i kustodija vjerojatno iz katedrale (prije u kapeli M.B. od sedam žalosti) (sl. 144), te fragmenti i napisi koji nisu u vezi sa samom katedralom ni crkvenim ličnostima, a što su prilikom restauracije uzidani. To su: kustodija (sl. 145), grb s natpisom iz 1329. g. Donne Imie de Raduco[96] (sl. 146) i natpis iz 1717. g. što je bio u zgradi nekadanje biskupije[97] (sl. 147 arh. snimak 22).

Interijer je bazilikalno osvijetljen nizom od četiri prozora sa svake strane srednje glavne ladje i sa po dva prozora sa svake strane svetišta, dok su prozori sporednih ladja većinom pregrađeni oltarima.

Ispod svetišta nalazi se grobnica, kao i pod desnom ladjom do koje se dolazi iz nižeg nivoa trga, što je zidom odvojen od višega.

Kao što se objekt katedrale, njen interijer mijenjao tokom stoljeća, tako mora da se mijenjao i vanjski prostor, trg uz nju. Ne samo zbog toga što se od jednobrodnog objekta proširuje na trobrodni, što se mijenja zvonik i njegov položaj, nego i

zato što je uz nju (ili pred njom?) bilo groblje, kako to spominje kaptolski statut iz 1380. g. i 8 godina kasnije gradski statut.[98] Pokapanja su vršena vjerojatno sve do vremena proširenja katedrale, a svakako još 1709. g.[99] i 1737. g., kako to potvrđuje već citirana nadgrobna ploča. I kripta pod desnom lađom, u kojoj su grobnice iz XVIII i XIX stoljeća, samo je nastavak starog groblja –prostorno i tradicijom–čak onog iz rimskih vremena na tom prostoru,[100] pa se predio uz katedralu još u XIX stoljeću nazivao »Cimeter«.[101]

To je formiralo »Stari trg« u današnjem obliku (koji u prvašnjem izgledu dočarava veduta Valvasora), to je pridonijelo prostornom obogaćenju trga uz katedralu u dva nivoa. Ovo je jedino mjesto u Senju gdje plastičnost terena dolazi do izražaja.

Prikaz sakralne arhitekture Senja bio bi krnji kad se bar u glavnim crtama ne bi opisali i dokumentirali oni objekti koji su srušeni (u ovom ratu ili prije), ili pregrađeni, a koji su svojim značenjem i izgledom upotpunjavali fizionomiju grada.

To su u prvom redu crkve sv. Franje i sv. Nikole sa samostanima, crkvenim ustanovama što su bile od velikog značenja za svaki grad u kojem su bili podignuti, jer su samostani, naročito u početnoj fazi feudalizma, nosoci intelektualne snage društva, važni faktori kulturnih i socijlnih aktivnosti.

CRKVA SV. FRANJE SA SAMOSTANOM

Uz katedralu je crkva franjevačkog samostana sv. Franje bila najreprezentativniji sakralni objekt Senja. Nije toliko značajna po svojoj arhitektonskoj vrijednosti, koliko po tome što je bila panteon senjski, naročito u doba uskoka što su dali Senju izuzetno značenje u našoj povijesti, a čija su tijela velikim dijelom u njoj našla svoje posljednje počivalište.

U drugom svjetskom ratu potpuno je razrušena. Sačuvano je svega dvadesetak fragmenata grobnih ploča[102] – dok je u XIX stoljeću bilo sačuvano još 32 natpisa[103] – toranj, nekoliko fotografskih snimaka i njen arhitektonski snimak iz 1894. g. I neki opisi, te česta spominjanja.

Tradicija da se u njoj pokapaju znameniti ljudi grada vezana je još uz stariju franjevačku crkvu koja je sa samostanom do XVI stoljeća, do najezde Turaka, bila situirana izvan gradskih zidina.

Franjevački je red uveden u Hrvatsku 1232. g.[104] Čini se da se u Senju franjevci prvi put spominju 1272. g., već zajedno sa svojom crkvom[105] u darovnici datiranoj u Rabu 13. marta te godine, gdje Jakov, sin Ivankov, ostavlja oporukom dva vrta samostanu malobraćana u Senju: » ... fratribus minoribus de Segna duos ortos meos positos Segnie apud ecclesiam et ortum ipsorum fratrum minorum et apud puteum et viam publicam ...«

Samostan se spominje i u kasnijim darovnicama, 1292.g.[106] i 1293.g.[107], kad se samostanu malobraćana u Senju daruju kuće, te 1295.g.[108], kad Stjepan Ugrin dariva samostanu malobraćana u Senju svoj vrt, koji je » ... prope puteum magnum et prope locum fratrum minorum de Segnia ...«

Nije poznato gdje je bio lociran taj najstariji franjevački samostan sa crkvom, niti se to može iz datih opisa rekonstruirati.

Sladović navodi[109]: Senjski kloštar sv. Franje ... nalazimo 1292 ... van sv. Vida izza Andrije III. kralja utemeljen od knezova frankopanskih, kako Franjo Glavinić u svojoj Historiji origine della provinciae Bosnae, Croat., veli, pošto već 1272.g. nekoji otci u Senju bijahu ...«

U stanovitoj nesuglasici s navedenim, općenito se citira Farlati,[110] i to da su 1297.g. braća Leonardo i Dujam, knezovi Frankopani, pozvali u Senj franjevce i sazidali im u predgrađu samostan i crkvu sv. Franje – u predjelu zvanom Sv. Petar.[111]

Jednom darovnicom kneza Dujma Frankopana od 14. septembra 1481.g. pobliže je označen smještaj samostana s crkvom:[112] »... quam praedecesores nostri ... Eclesion cum monasterio prope muros civitatis fundaverunt ...«, izvan zidina grada. No možda su crkva i samostan što se spominju u prvim citiranim darovnicama bili situirani unutar grada – kao neki skromni objekti – možda na mjestu gdje je kasnije u XVI stoljeću podignuta crkva sv. Franje?[113]

Da je crkva doista građena 1297.g. izvan zidina potvrđuje činjenica što se spominje njeno posvećenje 1298.g. Tom prigodom, 1. maja 1298.g. biskup stonski i korčulanski Petar, podjeljuje oprost grijeha onim vjernicima koji ju posjete na dan njenog posvećenja i sedam dana iza toga.[114]

I dalje postoje darovnice u kojima se spominje samostan malobraćana 1312.g.,[115] 1319.g.[116] i druge. U onima iz 1339.g.,[117] 1345.g.[118] 1350.g.,[119] 1354. g.,[120] 1346. g.,[121] 1365. g.,[122] 1374. g.,[123] spominje se i crkva.

Crkva sv. Franje spominje se i 1389.g.[124] pri darivanju oprosta od grijeha vjernicima što posjete crkvu sv. Duha: » ... datum Segniae apud ecclesiam s. Francisci, anno Domini 1389 ...«

Od 1271.g. stalni potestati, upravitelji grada Senja, Frankopani, uredili su u franjevačkoj crkvi svoju obiteljsku grobnicu.[125] U njoj je 1393.g. bio pokopan ban Ivan,[126] kao možda jedan od prvih značajnih ljudi Senja što su u njoj pokapani. Sačuvani su snimci jednog od najljepših grobnih spomenika Senja, grobne ploče Ižote aragonske i estenske, kćerke vladara Ferrare i Modene, žene kneza Štefana II Frankopana iz 1456. g.[127] ta je ploča, kao i neke druge, bila prenesena u novu crkvu u gradu – ukoliko nisu originalno bile ugrađene u franjevačku crkvu u gradu, ako je ona, kako je to spomenuto, tamo postojala.

S osvajenjem Like i Krbave 1528.g. od Turaka i s njihovim sve većim približavanjem Senju, nastaje potreba da se ruše objekti izvan gradskih utvrda, da se sve smjesti unutar zidina koje se učvršćuju. Tako se po zapovijedi kralja Ferdinanda I (1527–64)[128] ruši i franjevački samostan s crkvom u Sv. Petru. Tu je naredbu potvrdio i papa Pavao III 1547.g.[129]

Napuštaju se svi samostani izvan zidina grada[130] i jedino se franjevcima podiže novi u gradu. Istovremeno s podizanjem Nehaja do 1558.g. Ivan

Lenković[131] izgrađuje franjevački samostan i crkvu unutar gradskih zidina moguće na mjestu gdje je postojala najstarija franjevačka crkva u Senju.

I ta je crkva s vremenom bila dograđivana, obnavljana. Prema oskudnoj dokumentaciji teško je točno pratiti povijest njene izgradnje. Sudeći po fotografijama (sl. 148), grafičkoj dokumentaciji, opisima, osim naknadno u 1863.g.[132] umetnutih pačetvorinastih podužnih prozora i istovremeno postavljenog stepeništa pred glavnim ulazom, njeno glavno pročelje ostalo je autentično, izgrađeno od klesanaca s ovećom rozetom i renesansnim portalom. Ispod rozete[133] bilo je sedam sredovječnih likova svetaca u niskom reljefu koji su možda poticali iz prijašnje crkve ili su preneseni iz one, sad porušene u Sv. Petru, kao možda i kompletno pročelje. S jedne strane portala stari i novi grb Frankopana, vjerojatno također iz prijašnje crkve – jer im obiteljska grobnica poslje XV stoljeća postaje crkva u Trsatu.[134] S druge strane portala grb senjskog kapetana generala Ivana Lenkovića s natpisom iz 1559.g.[135]

U nekim dokumentima tog vremena spominje se samostan. G. 1554., u doba kada je samostan u gradu bio upravo u izgradnji, kralj Ferdinand I određuje mu 24 forinta iz dohodaka senjske tridesetnice.[136] »... zu St. Franczishen closter, darinnen die parfuessen brüder sein vier vnd zwanzig gulden ...«, dohodak za koji 1612.g. moli kapetan senjski Sigismund Gusić,[137] i iste godine prior dominkanskog samostana.[138]

Potkraj XVII stoljeća Valvasorova veduta iz 1689.g. (sl. 14) prikazuje toranj franjevačke crkve što je očito kasnije dograđen, bez pokrova, poput kule, slično tornju katedrale, tek znatno niži. I on vjerojatno kasnije dobiva pokrov.

Možda se u to vrijeme samostanu nadograđuje kat ili se barem objekt samostana proširuje u II katu do crkve, a u svetištu se zatvara prozor do njega. O stanovitoj pregradnji samostana govori natpis nad vratima blagovaonice[139] (danas na mjestu gdje je iz hodnika u prizemlju ulaz u gostionicu). Na dovratniku gotičke profilacije nad vratima piše: 1693.

O. A. M. D. G.[140]

Samostan je građen tako da sa crkvom zatvara oveće unutarnje dvorište, cortile, na koje se može, bar djelomično u prizemlju otvarao arkadama (sl. 149). U nekim kasnijim planovima (sl. 26 i dr.) u njemu je urisana »zelena površina«.

Duljim pročeljem orijentiran je na glavni trg pred kastelom (sl. 150) koji je često bio centar događaja vezanih uz povijest grada. Objekt samostana se tako spominje i u opisu bune protiv porodice Vukasović 1720. g.[141]: »I tako cuvssi zatim pusske hitaiuchi po gradu, a s druge strane cull bubany od kastela udaraiuch. Na ki glas bubnya, hotyuchi ia poyti u kasstel gosp. velikom kapetanu, dosavssi do klosstra gospode patrov Franciskanov ...«

Od brojnih natpisa u unutrašnjosti crkve jedan je 1740. g.[142] vezan uz ime biskupa Čolića:

ILLVSTRISSIMO REVERENDISSIMO DOMINO DOMINO
GEORGIO WOLFGANGO CHIOLICH LEWENSBERG
EPISCOPO SEGNIE MODRUSSIE ET CORBAV
ABBATI S. GEORGII INFULATO.
IN ARTE GUBERNANDI
MAGISTRO
IN SCIENTIIS TAM SACRIS QVAM PROFANIS
DOCTORI
IN ZELO ANIMARVM
VIRO APOSTOLICO
IN AMORE SERAPHICAE RELIGIONIS
PATRI.
ECCLESIAM IN HONOREM
S. FRANCISCI
SOLEMNI RITU DEDICANTI
VIII. KALEN. FEB. MDCCXL.
MONVMENTVM HOC FRATRES
MINORES GRATI POSUERE.

Kako se njemu pripisuje i dogradnja sporednih lađa katedrale, nameće se pitanje da li je on dao obnoviti i crkvu sv. Franje?

Na veduti iz 1749. g. (sl. 15) iza kula i zidina proviruje zabat crkve sa zvonikom današnjih kontura –dok je zvonik katedrale još bez pokrova –s natpisom: franc. kloster.

U plan grada iz 1763. g. (sl. 17) urisan je, kao i tlocrti nekih drugih objekata, i tlocrt crkve. sv. Franje, više–manje simbolično, kao trobrodne bazilike.

Plan grada iz 1779. g. (sl. 25) sliči suvremenom urbanističkom snimku grada, te ga se može uzeti kao vrlo preciznog. Konture crkve sv. Franje odgovaraju arhitektonskom snimku iz 1894. g. s naznačenim tlocrtom samostana, tornja.

I u planovima grada iz 1785. g. (sl. 26) i 1788. g. (sl. 32) slično je urisan blok crkve i samostana, označen toranj, urisano zelenilo nutarnjeg dvorišta u samostanu, i u legendi opisano: k–Franciscner Closter und Kirche.

Franjevci, međutim, napuštaju Senj i povlače se na Trsat[143] pa je 1806. g. zgrada samostana uređena za bogoslovsko sjemenište. Godine 1810. gori i tek se 1816. g. popravlja, a 1896. g. obnavlja.[144]

U plan iz 1839. g. (sl. 36), i najvećim dijelom u kopiju istoga iz 1857. g. (sl. 37), urisana je kontura tlocrta crkve sa znatno manjim dimenzijama s natpisom: Franciscnar Kirche, a uz bivši samostan sada piše: Seminarium.

Na kamenom spomeniku u bivšem cortilu franjevačkog samostana (danas u vrtu gostionice) je natpis iz vremena dok je u toj zgradi bilo sjemenište:

PRAECLARA CUSTOS VIRGINUM
SPES NOSTRA COELI GAUDIUM
SYRTES DOLOSAS SMOVE
FLUCTUS TOT INTER DEVIIS
TUTAM RECLUDE SEMITAM.
VIRGINI
SINE LABE CONCEPTAE
TUTO IN ADVERSIS PRAESIDIO
ELECTAE MATRI

JUNIOR CLERUS
ANNO REPARATAE SALUTIS
MDCCCLXXV
POSUIT.

Najraniji opis crkve je u Kukuljevićevim Putnim uspomenama[145] (gdje on opisuje svoj put iz g. 1856.): »Crkva sv. Franje zidana je god. 1552. za vrieme senjskoga kapetana i generala Ivana Lenkovića. Ima sliku basilike, i krasno pročelje s okruglim prozorom (oknom), liepom rezarijom urešenim. Među grbovi koji rese pročelje ima i jedan frankapanski. Zvonik s lieve strane sagrađen je kasnije. Glavna vrata crkve urešena su stupovi iz izdjelana kamena. Unutra ima crkva tri broda, od kojih je sriedni viši i širji, poput stolne crkve. I tu diele brodove sa svake strane obli lukovi koji počivaju na dvostrukih polupilovih. Nad lukovima ima u sriednjem brodu sa svake strane šest četverouglastih prozora, što su po svoj prilici kasnije načinjeni radi veće svjetlosti. Pobočni brodovi imadu po tri obla prozora. Svetilište šestokutno dieli od sriednjega broda obli luk, počivajući na polupilovih. Ova crkva ima njekoliko krasnih slika talijanske škole i mnogo grobnih ploča s grbovi i napisi iz XVI. do XVIII. vieka.«

Sličan je opis Magdića iz 1877. g. Razlikuje se samo u nekim detaljima. Kako je već spomenuto, 1863. g. na glavnom su pročelju probijena dva pačetvorinasta prozora i dodano je stepenište pred portalom. Veća restauracija interijera crkve uslijedila je 1888. g. kad je, među ostalim, bio odstranjen luk između svetišta i lađe[146] i kada su bile povađene s poda nadgrobne ploče i uzidane u stijene svetišta i ostalih dijelova crkve.[147]

Vjerojatno je upravo iza te obnove –ukoliko ne i prije– desna lađa (gledano od oltara) »nakon sagrađene već i restaurirane crkve (1888. g.) produljena kapelom Majke Božje od zdravlja«,[148] što se dokazuje probijenim vratima i drugim tipom prozora u toj kapeli.

Pri preuređivanju vodovoda u Senju 1894. g.[149] gradnjom je upravljao i vodio nadzor civ. inženjer Vjekoslav Horaček. On je arhitektonski snimio crkvu sv. Franje i 1894. g. publicirani su[150]: tlocrt, uzdužni i poprečni presjeci, te glavno pročelje (sl. 151–154) uz opis i glavne mjere.

U drugom svjetskom ratu 1943. g.,[151] bombama je potpuno srušena, preostao je samo toranj,[152] koji je nakon rata –djelomično– bio učvršćen da dalje ne propada[153] (sl. 155).

Kako je u toj crkvi bilo dragocjenih spomenika, brojnih nadgrobnih natpisa s imenima što su usko vezana uz povijest grada, a što po svom značenju prerastaju okvire samog Senja (jedan iz XV stoljeća, 16 iz XVI stoljeća, 8 iz XVII stoljeća, itd.), to je opravdano nastala inicijativa da se na tom mjestu podigne mauzolej uskoka.[154] Pogotovo s obzirom na sačuvanu kosturnicu brojnih ovdje sahranjenih uskočkih vojvoda što su tvorili« predzidje kršćanstva«, koji su pripomogli obrani Evrope od najezde Turaka.

Što se može danas sumarno kazati o crkvi na temelju podataka, opisa i nacrta?

Dok se[155] opisuje crkvu kao »romansku baziliku sa tri lađe« ... gdje je« ... srednja lađa ... viđena ravnim štukatoriranim plafonom ... a *dvie pobočne lađe ... gotički svođene ...*«, također se kaže[156] da je »građena u stilu romanske bazilike. Strop srednje lađe i svetišta je ravan, dok su kapela u pobočnim ladama kao i u katedrali presvođene«, ili[157] se navodi »Crkva je sazidana posve poput stolne, ima ravnim stropom prekritu srednju ladu i po tri kapele u pobočnim ladama, koje su svedene.«

Međutim, prema sačuvanim nacrtima iz 1894. g., koji u presjecima pokazuju naknadno unesene klasicističke profilacije, kao u katedrali te kao u župnim crkvama obližnjih mjesta Novog Vinodolskog i Bribira – i nakon svih pregradnja i dogradnja u tlocrtu, jasno ukazuje na tipično ranogotičku franjevačku baziliku kojoj je glavna karakteristika da lađa cijelom svojom širinom prelazi u dugačko i široko svetište, što je funkcionalno, jer je bit franjevačkog propovjedničkog reda u što većoj povezanosti s vjernicima.

Gotiku donose u naše krajeve franjevci i dominikanci, što su taj arhitektonski izraz primili u vrijeme njegova nastajanja u Italiji. Oni, međutim, razvijaju njen poseban tip, građe u prvim njenim oblicima, uzimaju od gotike samo neke elemente i njih podređuju svojim potrebama naglašavanja asketizma i siromaštva. Zato i svu konstruktivnost gotike primjenjuju vrlo skromno, strop ostavljaju ravan, drven, izbjegavaju svu dekorativnost i *redovno izgrađuju prostrane jednobrodne propovjedničke građevine.*[158] Gradnja reprezentativnih zvonika u to je vrijeme zabranjena.[159]

No, iako je ova crkva građena sredinom XVI stoljeća kada je gotiku već zamijenio duh renesanse, prostorno je bila oblikovana u duhu tradicije franjevačkih crkava s ipak renesansnim portalom. Vjerojatno je toranj kasnije dodan, najprije poput kule–posmatračnice (sl. 14), da već 60–ak godina kasnije (sl. 15) ima barokni pokrov.

I dok je njen oblik, tlocrt, presjeci, pročelje ostalo sačuvano od zaborava bar u arhitektonskim snimcima, fotografijama, dotle postoje samo vrlo šturi podaci o sv. Nikoli, crkvi drugog samostana, što su u urbanističkom smislu unijeli zraka, zelenila u gustu sredovječnu aglomeraciju. Jer u pravilu – za razliku od benediktinaca – franjevci i dominikanci imaju samostane u gradu kao propovjednici koji su usko povezani sa životom grada.

CRKVA SV. NIKOLE SA SAMOSTANOM

Na ovećem trgu, jedinom prostoru gdje se danas Senj otvara prema moru, bio je do druge polovice XIX stoljeća situiran stari samostan sa crkvom sv. Nikole. Još bi mu se sada mogle odrediti bar neke dimenzije prema preostalim pločnicima uz susjedne kuće kuda su tekle uske ulice uz samostan.[160]

Prema raspoloživim dokumentima, crkva sv. Nikole prvi puta se spominje 24. maja 1378. g.,[161]

kada senjski biskup Protiva uz privolu kaptola poklanja tu crkvu redu malobraćana. Za njen smještaj se kaže da je blizu crkve apostola Filipa i Jakoba, koja da je izvan vratiju grada Senja zvanih u slavenskom narječju Rumenja vrata, što znači vrata sv. Jeronima uz koja je i crkva sv. Jeronima.

Iz navedenog dokumenta proizlazi da crkvu nisu gradili dominikanci, nego da je ona već postojala, bila vlasništvo kaptola i njima je darovana.

Navodi se[162] da se senjski dominikanski samostan prvi puta spominje 1380. g. u buli pape Urbana VI kojom je uspostavljena dalmatinska dominikanska provincija. Njoj se tom prilikom pridaje 14 samostana ugarske provincije, među njima i senjski. I dalje se kaže: »Po nekim vijestima čini se, da dominikanci nijesu sami gradili svoj samostan, nego da su se uselili u samostan, gdje su prije bili augustinovci.«[163]

Sačuvani su natpisi[164] grobnih ploča crkve iz XVI stoljeća koji govore o tome da su se i u toj crkvi, kao i u onoj sv. Franje, pokapali senjski uglednici.[165]

U tom stoljeću, u doba kad se pred navalama Turaka sve povlači unutar sigurnosti gradskih zidina, samostani gube svoje prihode, pa kralj Ferdinand I 1554. g. određuje od dohodaka tridesetnice 24 forinta i samostanu sv. Nikole: » . . .St. Nicolaus closter, darinnen die weissen brüeder wohnen, vierundzwanczig gulden . . .«[166]. No, za taj prihod su morali ponovno moliti 1604. i 1612. g..[167] Očito se samostan našao u teškim materijalnim uvjetima uslijed specifičnih senjskih prilika, vjerojatno zbog uskočkog rata, pa se molbom obraćaju i na papu da im dade veće privilegije. Njih dobivaju bulom pape Urbana VIII 1635. g. Ali oni nisu mogli tako dugo čekati olakšice i već prije toga napuštaju Senj.[168] I 10. marta 1634. g. biskup Agatić predaje napušteni samostan pavlinima.[169]

U Stierovoj veduti iz 1660. g. (sl. 12) iza zidina na obali može se nazrijeti objekt koji bi mogao predstavljati crkvu sv. Nikole. Prikazana je bez tornja s preslicom nad zabatom. Slično je tako narisana i u veduti Valvasora 1689. g. (sl. 14), koji u svom opisu Senja spominje i nju sa samostanom.[170]

Međutim, veduta iz 1749. g. (sl. 15) prikazuje iza zidina objekt crkve s tornjem, s pokrovom, poput tornja franjevačke crkve na toj istoj slici – dok toranj katedrale bez pokrova još uvijek sliči obrambenoj kuli. Nad tornjem crkve sv. Nikole piše: Pauliner.

Na planu iz 1763. g. (sl. 17) jasno je prikazan njen tlocrt kao trobrodne bazilike, iako su tlocrti drugih sakralnih objekata na tom planu gotovo samo simbolički urisani. Nije, međutim, naznačeno unutarnje dvorište samostana, nego je vidljiv samo cjelokupni sklop crkve i samostana koji je bio situiran na dovoljnoj udaljenosti iza gradskih zidina. Na tom planu urisana je bujica koja je tekla Senjom i koja je mnogo puta nanijela štete gradu. Ovdje se vidi kako njezin tok[171] prolazi pokraj crkve, samostanskim sklopom, te je vjerojatno mnogo puta oštetio njene objekte.

Plan iz 1779. g. (sl. 25) već pokazuje projekt širenja grada izvan zidina. Neki manji objekti prizidani su uz gradske zidine prema moru. Sklop crkve i samostana, udaljen od zidina, ima naznačen presvođen prolaz do zidina.

Pavlini ostaju u Senju do 1781 g.[172] Josip II ukida i taj samostan 1785. g.[173] i od onda je u njemu škola do 1874. g. kada se samostan i crkva zbog trošnosti ruše.[174]

I plan grada iz 1785. g. (sl. 26) prikazuje kompleks crkve i samostana iza zidina grada. Naznačen je slovom l–napušteni pavlinski samostan i crkva.[175] U zidinama prema moru pred samostanskim objektom urisana su mala vrata, označena sa e–pavlinska vratašca.[176] I ovdje je urisana bujica., te je po njenu toku očito da je podrivala objekt.[177]

Plan iz doba nešto prije 1800. g. (sl. 33) prikazuje unutar tamnije obojene površinske plohe samostan.[178] Isto piše i na planu iz 1857. g. (sl. Još se vide linije zidine uz more.

To je doba kada je nestalo opasnosti od Turaka, kada se zbog općih društveno–historijskih razloga na cijelom našem obalnom pojasu gradovi počinju postepeno širiti izvan uskih sredovječnih stega. Pri tome se svuda najprije ruše zidine prema moru i na toj fronti grad najprije poprima nov izgled.

Na situacionom planu iz 1839. g. (sl. 36) vidi se da nema više zidina prema moru, ne vide im se više ni tragovi pred objektom crkve i samostana. Na samostanskom kompleksu piše: bivši pavlinski samostan.[178]. Isto piše i na planu iz 1857. g. (sl. 37) na kome je već urisana i regulirana luka, s druge strane, pred magazinima soli.

Iz vremena između ta dva plana je litografija Knara[179] (sl. 111) što prikazuje Senj u to doba. Zidina prema moru više nema i u pri plan dolazi samostan – sada škola – s crkvom sv. Nikole. Tek iz nešto kasnijeg vremena, iz 1869. ili 1873. g. je najstarija sačuvana fotografija Senja od Standla,[180] koja prikazuje frontu Senja prema moru. Tu se jasno vidi crkva sv. Nikole s tornjem i trokatni samostanski objekt (sl. 156).

Opći društveno–ekonomski razvoj, naročito u drugoj polovice XIX stoljeća dovodi do velikih promjena u urbanističkoj slici naših gradova, što je naročito uočljivo kod Senja, koji je još u prosperitetu – u svojoj pslednjoj fazi prosperiteta. Izgrađuju se objekti izvan mjerila, a ruše se historijski vrijedni objekti. Gradu se proširuju ulice i trgovi. I g. 1874. porušen je i taj drevni arhitektonski kompleks o kojem prve vijesti potječu iz XIV stoljeća kada je crkva sv. Nikole darovana dominikancima – što znači da je sagrađena u još ranije doba.

I dok prvi dokumenti, iz 1378. g., kažu da je crkva sv. Nikole bila izvan zidina, prvi planovi grada koji su iz XVIII stoljeća, kao i vedute iz XVII stoljeća, prikazuju je unutar zidina, što dovodi do zaključka da se tok zidina na tom područ-

ju između XIV i XVII stoljeća promijenio, kao što se vjerojatno mijenjao, širio i na drugim područjima.

Prema grafičkom dokumentarnom materijalu teško je zaključiti o izgledu crkve. Da su je podigli dominikanci, mogli bismo vjerovati da je građena u duhu rane gotike, na način na koji su franjevci i dominikanci izgradivali svoje crkve. No kako prvi dokumenti govore o tome da je ona dominikancima darovana, znači da je izgrađena prije i od drugih graditelja. Da li u duhu romanike ili gotike? Možda je kasnije pregrađena. To bi se moglo zaključiti prema sačuvanim vedutama Senja, koje u XVII stoljeću u biti drugačije prikazuju crkvu od vedute iz XVIII stoljeća. Dok je u Stierovu i Valvasorovu prikazu Senja ta crkva prikazana bez tornja, samo s preslicom za zvono, u veduti iz 1749. g.. uz crkvu je toranj sličan onom crkve sv. Franje i kakav je kasnije poznat. I tlocrt u planu 1763. g. ima karakteristike tipa propovjedničke ranogotičke dominikanske bazilike.

Nije li crkveni objekt koji im je darovan u XIV stoljeću prilikom njihova dolaska u Senj a za koji izričito stoji »*ecclesiam seu capellam* . . .«, i koji možda nije odgovarao arhitektonskom tipu dominikanskih crkvenih objekata, nije odražavao njihovo shvaćanje crkvenog prostora, bio tokom vremena pregrađen u duhu koji bi bolje odgovarao propovjedničkom karakteru reda, gdje bi tlocrt i cijeli prostor funkcionalno bio podređen njihovim potrebama i pogledima?

Dominikanci su napustili Senj u prvoj polovini XVII stoljeća, i možda tek pavlini, koji su crkvu preuzeli 1634.g., s vremenom dograđuju toranj, kako to veduta i planovi pokazuju.

XIX stoljeće srušilo je taj drevni senjski spomenik, bombe su u ratu sredinom XX stoljeća srušile franjevačku crkvu – uz mnoge druge porušene arhitektonske spomenike tokom rosljednja dva stoljeća. Nužno je barem sačuvati i srediti što više dokumentacionog materijala o postojećim kao i o porušenim spomenicima kulture Senja, grada, za koji je još prije kojih sto godina Kukuljević mogao reći: » . . . nijedan grad sadašnje Hrvatske neima toliko starih građevnih spomenika koliko upravo Senj . . .«[181]

OSTALI SAKRALNI OBJEKTI UNUTAR GRADSKIH ZIDINA

Uz sakralne objekte reprezentativnog karaktera: katedralu i samostanske crkve sv. Franje i sv. Nikole, u prvim opisima Senja u Valvasorovu djelu iz 1689. g.[182] spominje se niz sakralnih objekata: » . . . Glavna crkva posvećena je našoj dragoj Gospi, druga Sv. Jurju kao gradskom zaštitniku, treća Sv. Ani, četvrta Sv. Inocenciju, peta Sv. Magdaleni, šesta Sv. Ivanu Krstitelju, sedma Sv. Duhu, osma Sv. Roku, deveta ponovno Majci Božjoj, deseta Sv. Antunu Opatu, jedanaesta Sv. Vidu, dvanaesta opet našoj dragoj Gospi. K tome još dva samostana, jedan franjevački i reda Sv. Franje, drugi Sv. Nikole: tako se u svemu može nabrojiti četrnaest crkvi.«

Već raniji, srednjovjekovni dokumenti spominju neke od tih objekata, kao i neke ovdje ne spomenute crkve, a kasnije doba nadodalo je i neke nove.

Biskupija je u svom sjedištu očito već vrlo rano nastojala da se svoje strane doprinese što više izgradnji, dakako, sakralnih objekata, pa je već u svom kaptolskom statutu 1380. g.[183] podijelila crkveni dohodak na četiri dijela: jedan dio biskupu, drugi kaptolu, treći za gradnju crkve, a četvrti siromasima.

Konkretnijih podataka koji bi omogućili datiranje njihove izgradnje ili približe označivali njihov smještaj, dakako nema niti za te objekte. Podaci su uglavnom i ovdje svedeni na neodređena usputna spominjanja crkava.

Tako veliki broj sakralnih objekata potvrđuje značenje i veličinu tog grada u davnoj prošlosti, koji je sve do nedavna bio jedan od najznačajnijih kulturnih, ekonomsko–trgovačkih, prometnih, pa i strateških centara hrvatske narodne povijesti. No, od tog velikog broja sakralnih objekata danas tek za neke postoji dokumentacija, tek neke su bar djelomično sačuvane.

C r k v a sv. D u h a prvi put se spominje 1389. g. u povelji kojom »Antonius de trinciis de Fuligna, Episcopus Lacedaemonensis, Vivarius et internuntius P. Urbani VI.« daje oproste od 140 dana svima koji se ispovijede i pričeste i posjete crkvu senjskog gostinjca sv. Duha.[184]

Iza toga vjerojatno najstarijeg dokumenta koji spominje crkvu i hospicij sv. Duha, nižu se dalji: g. 1400. Bonifacije IX ponovno dariva crkvu sv. Duha i hospital oproštenjem,[185] a 1476. g. Sisto potvrđuje to oproštenje dano od Bonifacija.[186] Crkva se ponovno spominje u ispravi iz god. 1489.[187]

Za reljef sv. Trojstva (Oca, Sina i Duha Svetoga – sl. 128) navodi Kukuljević[188]: »Prije bijaše na *zidu porušene crkve sv. Duha kašnje uzidan* bi kamen u zid groblja sv. Petra, a g. 1865. u stolnu crkvu smiešten.« Ispod tog izvanredno suptilnog reljefa, fine kompozicije koji spada nesumnjivo u najljepša i umjetnički najvrednija djela što su sačuvana u Senju, gdje je prikazan sveti Duh u obliku goluba raširenih krila, stoji natpis koji u prijevodu glasi: »U vrijeme odličnih Gaspara de Ponte i Ljudevita Perovića kastaldora iste crkve ovo djelo po njima bijaše učinjeno 1491.«

Kukuljević zatim spominje[189] da je u crkvi sv. Duha nad vratima bio slijedeći natpis iz 1496. g:

SIXTVS SVMMVS PONTIFEX REGNANTE SERENISSIMO PRINCIPE ET DOMINO NOSTRO DOMINO MATHIA DEI GRATIA
HVNGARIAE BOHEMIAE ETC. REGE. TEMPORE DOMINI PAVLI
EPISCOPI SEGNIENSIS MEDIANTIBVS LITTERIS ET SVPPLICATIONIBVS PRAELIBATI SERENISSIMI PRINCIPIS REMISSIONEM OMNIVM PECSTORVM ANNVATIM VISITANTIBVS HANC
ECCLESIAM SANCTI SPIRITVS CONCESSAM PER EIVS PRAEDE–

CESSOREM BONIFACIVM IX. IN FESTO PENTECOSTES CONFIR-
MAVIT ET DE NOVO REMISIT. PROCVRANTIBVS DOMINO BLASIO DE BESCA CANONICO SEGNIENSI ET EGREGIIS VIRIS GASPARO DE PONTHE ET LVDOVICO DE PEROVICH EIVS ECCLESIAE RECTORIBVS. ANNO DOMINI MCDXCVI OCTAVO IDVS OCTOBRIS.

Taj natpis ne samo da potvrđuje ponovni oprost grijeha nego se ovdje ponovno spominju isti Gaspar de Ponte i Ljudevit Perović, sada kao rektori crkve, što potvrđuje prvobitnu pripadnost reljefa sv. Trojstva ovoj crkvi.

I u kasnijim dokumentima spominje se crkva, a u nekima i hospicij sv. Duha

U dokumentu[190] kojim papa Pavao III potvrđuje naredbu »cesara Ferdinanda glede senjskog franjevačkog u grad prenesti se i imajućeg kloštra g. 1547.« spominje se i crkva sv. Duha, u takvu kontekstu koji je naveo na datiranje crkve u XVI stoljeće,[191] odnosno na misao da se tada crkva izvan gradskih zidina ruši i podiže nova u gradu. Da je prvobitna crkva sv. Duha mogla biti izvan zidina, potkrepljuje citirana isprava iz 1489. g. kad kaže: »U mjestu kapetanskom izvan gradskih zidina kod crkve sv. Duha u Senju.«

Slijede dokumenti u kojima se u nekoliko navrata spominje bolnica kod Sv. Duha 1554. g.[192] 1612. g.[193], a crkva se spominje još 1720. g.[194]: » ... cuh da zazvonisse zvoni po crikvah, navlastito pri svetom Duhu... I po toy ucinyenoy priseghi ie reczeni gosp. cumandant v. Aichelburg prossal pod sveti Duh, kadi su vinturini bili, daiuchi tulikay prisegu i nyim... I tako kada su vech blizu doli gradu dossli bili, iesu sopet od ucinynoy priseghi udarili u zvone svetoga Duha i... Tako govorechi, poczme zvon zvoniti u sv. Duha...«

U to je vrijeme, vidi se, sv. Duh jedna od važnih crkava u gradu.[195] No iz svih dokumenata do tog datuma ne bi je se moglo točno locirati.

Prema planu iz 1763. g. (sl. 17) prvi put je dokumentirana njena lokacija na trgu kaštela, uz objekt franjevačkog samostana, kuda ju se prema tradiciji i smještavalo.

I još posljednji podatak iz 1856. g.[196]: »Nekadašnju crkvu sv. Duha pretvorio je moj otac Anton u magazin, a stric Matija u stanovaću kuću ... Kamen sa izklesanom slikom sv. Trojice a naime sv. duha u slici golubice bivši u rečenoj crikvi nahodi se sada u zidu grohlja sv. Petra s ovim napisom...«

I danas je to stambena kuća (sl. 157), a bila je carinarnica kako su to navadali autori što ju opisuju u XIX i XX st.[197]

I u njoj se pokapaju mještani, čak još 1721.g.[198] Kripta crkve bila je, na žalost nepristupačna prilikom arhitektonskih snimanja u Senju, a sigurno bi dala dragocjene podatke.

Oblik crkve, tlocrtno i prostorno, danas je teško rekonstruirati.[199] U planu iz 1763. g. (sl. 17) gdje su u sklop zgrada urisani tlocrti nekih crkava urisana je, kako je spomenuto, i crkva sv. Duha. No kako ni tlocrt katedrale, franjevačke crkve ne odgovara stvarnom stanju, to se ni tlocrt crkve sv. Duha ne može uzeti kao točan. Moguće ipak kao putokaz. Komparirajući sa snimkom tlocrta dosadašnje stambene kuće (arh. snimci 32-33) duge i uske, gdje je gotovo ista debljina zidova i u visini II kata kao i u prizemlju, moglo bi se zaključiti da je crkva bila visine možda današnjeg dvokatnog objekta – danas barokiziranog pročelja – orijentirana na veliki trg, vojno vježbalište pred kaštelom izvorno, – i odgovarajući visini, mora da je i nutarnji prostor imao znatne dimenzije. Prema spomenutom planu iz 1763. g. ne bi zauzimala cijelu duljinu objekta, nego se, možda, negdje iza današnjeg stubišta nalazio hospicij, tako često spominjan u dokumentima. No taj hospicij – ukoliko je crkva zauzimala cijelu površinu objekta – mogao bi biti i objekt koji se naslanja na nju svojim starim boltanim stropovima.

Crkvu sv. Ivana Krstitelja spominje vjerojatno prvi put senjski statut 1388. g. u § 83: »Da nitko ne smije s ovu stranu crkve Sv. Ivana krstitelja...«[200]

I statut Ferdinanda III iz g. 1640. spominje je u čl. LXXX: »Item statuerunt, quod nemo audeat emere aliqua mercimonia per portam tergovinae venientia citra ecclesiam sancti Joaniis Baptistae sub poena librarum viginti quator.«[21]

Navodi ju se i u opisu senjske bune 1720. g.:[202] »... Itako kada su vech blizu doli gradu bili, iesu sopet od uciniyenoy priseghi udarili u zvone svetoga Duha i svetoga Givana...«

Devetnaesto stoljeće je prema tradiciji smještava u tada već sekularizirani objekt, stambenu kuću »Jove Petrovića tik crkve sv. Franje«[203] dograđenu i pregrađenu za tiskaru H. Lustera, u kojoj su prije rata bile društvene prostorije humanitarnog Hrvatskog obrtničko-radničkog društva uskok,[204] a koja je »temeljitom pregradnjom Hreljanovićevom postala gotovo nov objekt«.[205] Poslije rata je u njoj muzička škola, odnosno Centar za opću obuku naroda

Po tradiciji je to prema tome crkva čiji je tlocrt urisan u plan Senja iz 1763. g. (sl. 17). Vjerojatno je i on samo simbolički ucrtan kao jednobrodna crkva s transpetom u obliku latinskog križa. Tlocrt u obliku križa, ali sada drugih proporcija, urisan je i u plan grada iz nešto prije 1800.g. (sl. 33) u kojem su urisani još i obrisi katedrale, crkve sv. Franje i sv. Nikole, a naznačena je i crkva sv. Antuna Opata, te na prostoru izvan zidina grada s jedne strane Marija Art, a s druge strane sv. Ambroz.

Prema ovom nacrtu slijedi da se unutar gradskih zidina uz katedralu, sv. Franju, sv. Nikolu i sv. Antuna, najdulje očuvao sv. Ivan kao crkva.

Prema skici arhitektonskog snimka to je, međutim, bio jednoprostorni objekt bez transpeta – kako su ga prikazivali spomenuti planovi – pačetvorinasta tlocrta s produžetkom nešto sužene pravokutne apside. Prilikom pregradnje 1962. g. naišlo se na fragmente starog oslikanja iz XV st. koje je ostalo vidljivo na lijevoj stijeni, dok se na pročelju, prvobitno izgrađenom od većih kamenih

kvadera u horizontalnim slojevima, vide: gotička profilacija prozora, kao možda i dio ulaznog portalnog luka[206] (sl 158.)

Nisu nađeni ostaci gotičkog presvođenja, ali *prema gotičkim detaljima i po svom tlocrtnom tipu*, ona bi odgovarala tipu sakralnih objekata pučke gotike *kojem je na unutarnji prostor pravokutna tlocrta dodana apsida pravokutna tlocrta* što se vezuje na tip pučke sakralne arhitekture šireg područja sjevernog Jadrana, koji se opet *veznje na osnovni tip gotičkog razdoblja u Istri*: čisti pačetvorinasti tlocrt.[207]

Crkva sv. Marije Magdalene prvi put se *spominje u naredbi* »kapitula senjskoga iz 1380. g.: »Jošće štatut činiše ... da sve crikve ili *plovanie senjske*, ke k Senju pristoje, razvi crikav s. Marie Magdalene, imaju se karmiti ...«[208]

Crkva se također spominje u povelji porodice Homolić iz 1625. g.: »... Quod nos Vincentius de Sanctis, Vincetius Cchiolich, judices ordinarij ciuitatis Segnie, una cum infrascriptis nobilibus Segnensibus in cancellaria communis ad sonum campane eccleesie sante Marie Mandallene, ut moris est, ad consiglium generale congregati ...«[209]

Spominje je i Valvasor u drugoj polovici XVII stoljeća, a 1720. g. u opisu senjske bune protiv porodice Vukasović piše:[210] »... Vas je puk na Juru Ugarkovicha spravil i navalil, a Ssime Kuhacevich terka u zvon zvoniti, vicuchi glasom: pobimo sve sselyme, ki sselymi derxe, a neche s nami, daymo gim se na znanie ovim bermanczem. Tako govorechi, poczme zvon zvoniti u sv. Duha i u crkvi svete Marije Mandalene, u koga ie zvonila Vuka Milaneza zena ...«

U kasnijem opisu senjske bune »od 10. oktobra 1719 do Marca 1722«, među ostalim kaže se ovo: »... *Lalić i Milanez četovođe zametnute puntarije* izvedu dva gradska topa, napere ih i posade više *crkve sv. Marije Magdalke* (danas niže kuće Kregarove) a druge niže dvora biskupova i stanu gruvati svom silom u kuće Vukasovićah ...«[211]

Dok je ovaj opis pisan 1856. g., opis tog događaja – koji pomaže locirati tu crkvu – iz 1877. glasi: » ... Međutim rasla je u Senju sve to veća razdraženost proti tadašnjem vojničkom zapovjedni ku grofa Saraau, senjskom kapetanu baronu Teufenbachu, podkapetanu Florijančiću i zastavniku Antunu Vukasoviću, koji su ... stara senjska prava i prvilegije vrijeđali ... porodi se dne 8. studenoga 1721. obćeniti ustanak, kojemu bijahu kolovođe gradani Vuk Milanes i Pavao Lalić. Buntovnici dovuku dva gradska topa, namjeste jih više crkve sv. Marije Mandaljene (sada kuća građanina Josipa Candida de Castrocampo) te stanu pucati u kuću Vukasovića (tik prvostolne crkve) ...[212] U istom djelu pri lociranju senjskih crkava, kako »se barem od starine pripovieda«, kaže se »sv. Marija Mandaljena – sada kuća građanina Josipa Kandida (sada u brijačkoj ulici) ...«,[213] a 1940. g. daje se dalja indikacija: »Crkvica sv. Marije Magdalene nalazila se, po Magdiću, u kući Josipa Kandida, možda sada Vlatkovićevoj, u nekadašnjoj Brijačkoj ulici.«[214]

Nakon bombardiranja Senja u blizini »Male place«, u Vlatkovićevoj ulici, djelomično je bila porušena i jedna sekularizirana crkva, skladište Ante Vrhovca. Za nju se držalo: »U neposrednoj blizini »*Male Place*« *među* urušenim kućama pronađena je skromna mala zgrada crkvenog oblika s oblim *svodom preko cijelog nutarnjeg* prostora zgrade, te sa starim profiliranim dovratnicima i sa nadvratnikom u sredini kojega je isklesan pravilno obli medaljon, unutar kojeg je izlizana već oznaka IHS. Po predaji i lokaciji izgleda da se radi o bivšoj maloj crkvi sv. Cecilije iz XVI. stoljeća. Zgrada je danas vlasništvo Antuna Vrhovca, te je stavljena pod krov tako, da je originalno voltasto presvođe ostalo sačuvano zajedno sa ostacima nekih primitivnih oslikavanja ...,« a ispod reproducirane slike stoji: »Sačuvano temeljno zide i nadsvođe stare crkvice sv. Cecilije, ... XV. stoljeće.«[215]

Budući da se prilikom proučavanja dokumentacionog materijala nigdje drugdje nije moglo ustanoviti neko spominjanje crkve takva imena u Senju, a budući da je locirana u ulici u kojoj se spominje crkva sv. Marije Magdalene, kao i neke stilske oznake sve je to dovelo da pretpostavke da bi se moglo raditi o toj, iza sv. Nikole najranije spominjanoj senjskoj crkvi. Tim više što bi i prema položaju odgovaralo da se više nje pucalo u palaču Vukasovića (jer prema planovima, a i stilskim oznakama, palača Carina još nije bila izgrađena, bili su u međuprostoru vjerojatno samo niski objekti ili djelomično prazni prostori). Traženjem u zemljišnim knjigama, koje su vođene od 1790. g.,[216] pronađeno je[217] da je kuća (magazin A. Vrhovca) ranije bila vlasništvo senjskog trgovca Josipa Kandida, što bi, vjerojatno, mogao biti prilog dokumentaciji da se doista radi o crkvi sv. Marije Magdalene.[218]

Nakon ratnog razaranja objekt je obnovljen (sl. 159, 160), jasno mu je očuvan tlocrt, veći dio nad*svođenja nad glavnim brodom, fragment prozor*nog otvora sa strane, dok svod apside nije sačuvan. Ulaz u objekt je centralno, u apsidalnom dijelu, s okvirom gotičke profilacije. Očito su ulaz i *niz prozora dodani kad* je crkva prešla u ruke privatnika izgubivši svoj sakralni karakter. U zidu *nasuprot apsidi ‚po strani se vidi ostatak otvora*, vjerojatno prvobitnih ulaznih vratiju (arhitektonski *snimci* 31). Objekt je, sudeći prema planu grada iz 1763. g. (sl. 17), bio u to vrijeme pristupačan *s te strane, dok je već u kasnijim planovima* s ulazne strane zatvoren drugim objektima, što bi *govorilo da je negdje odmah iza 1763. g. prestao* biti sakralni objekt i da mu je onda probijen ulaz *u osi apside i možda su tamo premještena* ulazna vrata gotičke profilacije. Bombardiranje u ovom *ratu srušilo je prigrađeni objekt i ponovno otvorilo* prvobitnu ulaznu stranu.

Prostrana i tlocrtna koncepcija, kao i način kako stijene malenog jednobrodnog bazilikalnog objekta cijelom svojom bočnom stranom prelaze u svod gotičkog oblika, i gdje je na njen pačetvorinasti tlocrt dodana malena apsida pravokutna tlocrta, ukazuju na tip sakralnog objekta pučke gotike koji se na prijelazu iz XIV u XV stoljeće u

mnogobrojnim primjerima javlja na otočnom području Cresa i Lošinja,[219] što bi upravo odgovaralo datiranju i ovog objekta čije postojanje krajem XIV stoljeća potvrđuje kaptolski statut iz 1380. g., koji već spominje njezino postojanje.

Tlocrtno sliči na crkvu sv. Ivana Krstitelja, time što je ovdje raspon – gotovo 5,00 m – znatno veći. To je još jedan primjer pučke gotičke arhitekture komponiran od dva tlocrtno pravokutna korpusa, gdje je šiljati gotički svod homogeno povezan sa strukturom poduţnih stijena.

Crkva sv. Jurja, zaštitnika grada Senja, kako navodi Valvasor, ne spominje se rano. Na njoj je bio natpis glagoljicom iz 1540. g.,[220] moţda datum njene izgradnje. Spominje je dokument iz 1698. g. 14. januara, gdje Senjani razlaţu velikom kapetanu grofu Edlingu da je njihova obrana protiv nove solne daće zakonita i da su se Vukasovići ogriješili o sloboštine grada Senja: »... nego nagpervo oglaseniem v. excellencie pod glas zvognienia zvona nasega canfaluna crique svetoga Juria po nasoy starog uzanczi y navadi...«[221] Očito prema tom dokumentu navodi se:[222] »Veliko vieće iliti senat sazivali su sudci... u XVIII. vieku zvonom crkve sv. Jurja...«

Vidio ju je 1856. g. i spomenuo u svojim Putnim uspomenama Kukuljević.[223] Nalazila se na malom prostoru između katedrale i rodne kuće S. S. Kranjčevića, a porušena je šezdesetih godina prošlog stoljeća.[224]

Valvasorova veduta (sl. 14) prikazuje, s druge strane katedrale od spomenute lokacije Sv. Jurja, jedan sakralni objekt.[225] Da li je to grobljanska kapela? Ili moţda crkva sv. Ane, kojuValvasor također spominje,[226] a koja se 1602. g. u jednoj ispravi spominje ovako:[227] »1602. 2. novembra arhiţakan Juraj Bogutić prodaje podrtine kuće na Kriţu u Senju Matiji Pitešiću za godišnji probitak od 8. libr. koja kuća spadaše kapeli sv. Ane tik stolne crkve koje on kapelan biaše...«

Za crkvu sv. Roka, koju također spominje Valvasor, moglo bi se danas ponoviti samo ono što je o njoj napisano u prošlom i ovom stoljeću: to je sada stambena kuća[228] u blizini »Male place«, na dnu Vlatkovićeve ulice. Na krovu joj je sačuvan ţeljezni kriţ, a na pročelju je uzidana kamena custodia (sl. 161).[229]

Čini se da crkvu sv. Antuna Opata ne spominje nijedan pisani dokument. Navodi ju Valvasor, a urisana je i na Stierovu planu iz 1660-ih godina (na sl. 9 narisana dobro orijentirana, a na sl. 11 krivo orijentirana). Nazire se na planu iz 1763. g. (sl. 17). Na planovima grada od 1785. g. (sl. 26, 27) i 1788. g. (sl 32) u blizini Šabac kule urisan je objekt pačetvorinasta tlocrta s izduţenom polukruţnom apsidom, a u legendi piše: ii. sekularizirana crkva Antuna sada magazin lučkih potrepština. Njezin tlocrt s polukruţnom apsidom prikazuje i plan grada iz nešto kasnijeg vremena (sl. 33). U Valvasorovoj veduti (sl. 14) prikazana je krivo orijentirana, također u predziđu u blizini Šabac kule uz more, a dobro orijentirana u veduti iz 1749. g. (sl. 15). I u XIX stoljeću je magazin,[230] a prije rata je u donjem dijelu magazin, a u gornjem stan[231] i samo se prema tradiciji smatralo da je to bila crkva sv. Antuna, što navedeni grafički dokumenti potvrđuju. Uz nju je, nakon regulacije Kolana, podignuta velika zgrada (ex-Ježić) što je kasnije sluţila kao magazin. Za vrijeme rata su obje zgrade stradale i od nekadašnje crkve ostali su samo temeljni zidovi.[232]

Danas je na tom mjestu, uz vanjsko stubište restauracije »Zagreb«, prigrađen niţi objekt na kojem je terasa restauracije.

Valvasor spominje da je deveta crkva koju navodi, posvećena ponovno Majci Boţjoj.

Ne radi li se tu o crkvi koja se spominje 1339. g. 12. jula, u dokumentu gdje stoji da je Tumpa. sin Draškov iz plemena Vuković iz Gacke darovao dvije kuće u Senju za uzdrţavanje crkve sv. Marije koju je sam sagradio:[233] »... Ibique ser Tumpa... dedit, tradidit, atque donauit... que dicitur inter uinos ad conseruacionem, usum et augmentum ecclesie, quam ipse fecit edificari (et) construi ad honorem et reuerenciam beate Marie semper virginis matris Christi prope ecclesiam loci fratrum Minorum de Segnia..«

Dakako da se njezin poloţaj danas ne može utvrditi, čak ni to da li je bila podignuta unutar ili izvan zidina grada.

Postoji još niz crkava koje su spomenute u raznim dokumentima, tako u već citiranom dokumentu iz 1378. g. kojim se poklanja predstavnicima dominikanskog reda što napuštaju Dalmaciju i ţele da se nastane u Senju, crkva sv. Nikole. U njemu se spominje crkva posvećena apostolima Filipu i Jakobu izvan gradskih zidina i crkva sv. Jeronima s unutarnje strane zidina,[234] uz Rumenja vrata. Ime Rumin postalo je od Jeronim, i naziv Rumin nalazi se u senjskom rječniku i na drugim mjestima, npr. u kaptolskom statutu iz 1380. g.: »...Paki nareditše štatutom da kapitul daje obed biskupu (u) praznik s. Rumina..«[235]

Valvasor ne spominje te crkve, a ne navodi ni crkvu ili kapelu sv. Margarete u kaštelu, koja se spominje u dokumentu od 6. maja 1495. g.[236] Čini se da se ona ne navodi ni u jednom drugom dokumentu, iako je očito da kao sastavni dio kaštela postoji od samog početka njegove izgradnje kao njegov bitni sastavni dio. Njen smještaj unutar kompleksa kaštela u to vrijeme nije poznat, a prema pravilima izgradnje srednjovjekovnog burga, također se ništa ne može zaključiti jer je smještaj kapele vrlo različit, no dosta je vjerojatno da se nalazila na mjestu kasnije garnizonske kapele, kako se to vidi na nacrtima kaštela iz XVIII stoljeća (sl. 86-7). Senjska tradicija ju spominje.[237]

Zatim se još spominju crkve sv. Mateja i sv. Kuzme i Damjana.[238] Ni njihova lokacija nije poznata.

Za njih ima još manje arhitektonskih podataka i većinom su to samo šturi povijesni podaci, tim više što se sredinom XVI stoljeća moraju rušiti svi samostani i crkve izvan gradskih zidina radi osiguranja grada pred navalom Turaka kako im ne bi poslužile za skloništa.

Neke se crkve ponovno grade kad nestaje turske opasnosti, a podižu se i neke nove. Danas su sačuvane svega dvije od tih crkava.

One će ipak biti ukratko prikazane kako bi se dobila zaokružena slika o cijelom sklopu sakralnih objekata na užem i širem području Senja.

Sjeverozapadno od Senja, a desno od magistrale što vodi prema Rijeci, nedaleko od srednjovjekovnog zidinama utvrđenog grada nalazi se, sada sekularizirana, crkva s v. M a r t i n a.

Nema podataka o tome kada je sazidana u današnjem obliku, no na njenu pročelju je u vremenu između dva svj. rata[238] ugrađen odliv ploče koja je do 1905. g. bila u ogradi crkve, dospjevši tamo prilikom neke obnove, a koja glasi: V IME B(o)ŽIE AM(e)N' LETA G(ospod)NA Č. T. J. (1330) KADA ZIDA ILIE POP' TU CR(i)K(a)V' RILAČ' S(i)N VNUK'TOL IHI A PRAV'NUK STAVRO NE KNEZA NA Č AST' B(og)U G(ospodi)NU I S(ve)T(o)MU MA R'TINU.[239] Ta ploča, pisana glagoljicom, kojom je datirana gradnja crkve – 1330. g. – spada među najstarije hrvatske natpise glagoljicom.

S druge strane ulaza u crkvu ugrađen je (također odliv) reljef lika sv. Martina s natpisom glagoljicom, s lijeve strane lika: SVETI, a s desne: MAR'TIN'. I ta je ploča bila do 1905.. ugrađena u ogradu.[240]

Čini se da je ne spominje nijedan dokument. Na planovima Senja i bliže okolice urisana je u planu iz 1765. g. (sl. 164), a sačuvano je i njeno zvono iz 1695. g. (sl. 162), koje više nije u upotrebi. Da li se ona ponovo podiže kad je minula turska opasnost ili postoji kontinuitet njenog postojanja?

Svojom tlocrtnom dispozicijom jednoprostornog podužnog pačetvorinastog korpusa, s djelomično zatvorenom »lopicom« kao pretprostorom, s preslicom, klasicističkom profilacijom i naknadno uzidanim gotičkim prozorom,[241] ravnim stropom, možda ipak prostorno i tlocrtno podsjeća na prvobitnu crkvicu sv. Martina, koja je možda bila i locirana na tom istom mjestu. Jer u to vrijeme, na prijelazu iz XIII u XIV stoljeće, u razdoblju početka razvoja gotike na obližnjem području Istre i Kvarnera, razvija se nova tlocrtna gotička shema jednostavnog pravokutnika bez apside, a zadržava romanički, odnosno ranogotički franjevački tip drvenog ravnog stropa[242] – čemu ona u svojoj osnovi sliči i danas.

S druge strane Senja, mnogo bliže, uz nekadanje predgrađe sa Šabac kulom, u blizini morske obale na rtu – Artu – nalazi se zavjetna mornarska crkva s v. M a r i j e A r t. Čini se da se prvi puta spominje u jednom dokumentu kralja Matije Korvina iz 1489. g.[243] Da li se i nju ruši prilikom izgradnje Nehaja?

Ona je urisana već u najranijim grafičkim dokumentima. Na Pieronijevu planu iz 1639. g. (sl. 7) uz njen urisan tlocrt stoji natpis: Sta Maria, jednako tako u Stierovu planu iz 1660 g. (sl. 11) S. Maria. U jednom i drugom planu vodi od nje put do predgrađa, do zidina uz Šabac kulu u kojima su na tom mjestu probijena vrata. I u Stierovoj veduti je (sl. 12) dosta detaljno prikazana. U najstarijem planu, iz 1749. g. (sl. 16), krivo je orijentirana, drugačijeg tlocrta nego u prethodnim planovima, ali točno situirana. S ograđenim prostorom uz njen objekt –čija je funkcija opisana u kasnijim planovima–urisana je u snimku grada iz 1763. g. (sl. 17). Jednako je tako ucrtana u plan šire okolice Senja iz 1765. g. (sl. 164) uz natpis: St. Maria. Isto tako, s ograđenim prostorom uz nju nalazi se i na planovima iz 1779. g. (sl. 25): St. Maria Arth, i iz 1785. g. (sl. 30, 31). No iz iste godine, 1785. (sl. 26b, 27) i na planu iz 1788. g. (sl. 32), uz ograđeni prostor piše: Freithof (očito Friedhof), groblje. I u kasnijim je planovima prisutna. U onom prije 1800. g. (sl. 33) u njenoj blizini –pod 3– označene su »Batterie S. Maria Art«. Urisana s ograđenim prostorom–grobljem– i opisana; Maria Art je i u planovima iz 1815. g. (sl. 34, 35). Jednako tako kao »Kirche Maria Art« u onima iz 1839, 1857 i 1859. g. (sl. 36, 37, 38) s time da uz manji objekt, koji je u njenoj blizini urisan već i u ranijim planovima, piše: Pulver Magazin M. Art.« Između barutane i obalne baterije je vojno vježbalište, kako je to u ovim nacrtima označeno. Vrlo slično uneseno je i u plan iz 1863. g. (sl. 39).

Njeno kontinuirano postojanje grafički je dokumentirano, kako je navedeno, počam od prve polovine XVII stoljeća. Od prvih prikaza sugerira se da joj se osnova sastoji od jednobrodnog glavnog prostora s produženim, nešto užim apsidalnim prostorom koji završava polukružno. Kao objekt što se sastoji od dva volumena, većeg glavnog i manjeg apsidalnog, i s preslicom, prikazuje ga Stierova veduta. Planovi iz XVIII stoljeća prikazuju je tek nešto drugačije, očito u obliku u kojem je i danas sačuvana i vjerojatno je onda samo pregrađena, te joj je sprijeda dodana lopica, predvorje, sav inventar s mnogo zavjetnih mornarskih darova.

Najstarija nadgrobna ploča s njenog groblja je iz 1509. g.,[244] a na vanjskoj stijeni crkve uzidane su tri nadgrobne ploče, od kojih je najstarija iz 1762. g.[245]

Vjerojatno je to jedna od dviju crkava koje pod tim imenom navodi Valvasor.

Pod istim imenom spominje Stier crkvu s druge strane Senja u svom izvještaju iz 1660. g.[246] gdje kaže: »... pod trajnom paljbom mogao bi međutim isti –neprijatelj– napasti sa svojim ljudima spomenute zidine i papinu kulu kroz dolinu M... Doduše vrlo blizu oštećenog spomenutog mjesta je crkvica kojoj je dano ime naše ljubljene Gospe, ona je međutim premala da bi ju se u opasnosti moglo zaposjesti. Da se to spriječi, bila bi potrebna dakle tamo nova kula, ili bi se crkvicu moralo dobro utvrditi...«

Tu crkvu sv. Marije Stier nije ucrtao u svoj plan, ali je označena dolina M (sl. 11) usmjerena na papinsku kulu u čijoj je blizini ona bila situirana. Dosta je vjerojatno da u svom nabrajanju crkava: deveta ponovno Majci Božjoj..., dvanaesta opet našoj dragoj Gospi, Valvasor upravo spominje ove dvije, ili onu podignutu 1339. g., kako je to navedeno.[247]

Valvasor spominje i crkvu sv. Vida,[248] i vjerojatno ju riše u svojoj veduti (sl. 14). Kako je bila smještena u smjeru Senjske Drage, u zaleđu, to je on prikazuje iznad kaštela. Na planu širje okolice Senja iz 1765. g. (sl. 164) na liniji granice, uz Potok, stoji natpis: St. Veid. U to je doba crkva *vjerojatno još postojala. U kasnijim planovima*, iz 1839. g., 1857. g., 1859. g. i 1863. g. (sl. 36–39) za predio iznad kaštela i kule Lipice piše: Vorstadt Sanct (ili St.) Veith.

Još se danas vidi kao ruševina, smještena oko dva kilometra od grada na putu za Karlovac. Po toj crkvi dolilo je ime današnje senjsko groblje u njenoj blizini, gdje se počelo pokapati iza prve toj crkvi dobilo je ime današnje senjsko groblje Sv. Petra. Današnja grobna kapelica sv. Vida sagrađena je 1849. g. o trošku senjskih građana.[249]

Osim za neke senjske crkve –one samostana i crkvu sv. Martina iz 1330. g. i sv. Marije iz 1339. g. (i upravo spomenute iz 1849. g.) – ne zna se tko ih je dao graditi.

G. 1728. Senjanin Niko Suzan – prema predaji je iz zahvalnosti za blago koje je našao zahvaljujući podacima što mu ih je dao neki stari Senjanin koji je živio u Grčkoj – izgradio izvan gradskih zidina[250] crkvu u predjelu koji je prema onda još postojećoj kuli –između papinske i krajnje kule uz more– kuli sv. Broza (Stier: St. Prossij Turn) dobio naziv s v. Ambroza. U crkvi je nad vratima sakristije bila uzidana ploča (sl. 163) s ovim napisom[251] :

OVA CRKVA BI UZ/I/DANA NA /I/ME
I CAST B. D. MAR/I/E LETA 1728.
S TROSKOM PLE.GNA M/I/KE
SUSSANA I POSVECHENA BI
OD P.I P.G.G.M/I/KULE POHMAEV/I/CH
BISKIPA SENY: MOD: I KOR:SK-
UPA ZVONOM I OLTAROM DAN
4 JUNYA LETA GNVA: 1728.

Crkva je, kao što se vidi, bila posvećena B. D. Mariji, no kao i cijeli predio nazivalo ju se: sv. Ambroza.

Urisana je u svim planovima počevši od 1749. g. (sl. 16, 17), a u onima od 1765. g. (sl. 25, 26a, 27, 30, 31, 32, 164) do 1788. g. uz to još piše: St. Ambros – u raznim transkripcijama, kao i u planovima iz 1839. i 1857. g. (sl. 36, 37): Kirche St. Ambros. U planu iz nešto prije 1800. g. (sl. 33) uz nju–pod 4– piše »Batterie S. Ambrosio«, kao što i na planovima iz 1859. g i 1863. g. (sl. 38, 39) stoji: Strand Batt. St. Ambros.

Za njeno očuvanje pri poslijeratnoj izgradnji magistrale zalagao se u to doba, počasni konzervator Senja dr. Krajač, no unatoč tome, iako tek malo oštećena od krhotina bombe tokom rata, bila je srušena 21. IX 1956. g.[252]

U vrijeme rata srušena je i pravoslavna crkva Velike Gospojine, što je bila podignuta 1788. g. nakon što su malobrojni pravoslavni stanovnici Senja, većinom trgovci, 1781. g. dobili dozvolu za njeno podizanje kada je Josip II izdao patent o vjerskoj snošljivosti.[253] Kako se u njoj služba vršila na grčkom jeziku (uz crkvenoslavenski), u palnovima je počevši od 1815. g. (sl. 34–39), označena kao »Grichische Kirche« situirana između Kolana i Marije Art podno Nehaja.

U mnogobrojnim dokumentima spominju se samostani s crkvama i u široj okolici Senja, među kojima i crkva sv. Jurja sa samostanom vezana uz najstariju povijest Senja.

Među najranijim dokumentima o srednjovjekovnom Senju je onaj od 22. novembra 1184–1185. g. iz Verone u kojem papa Lucije III potvrđuje viteškom redu templara darivanje grada Senja i crkve sv. Jurja, što im je bio darovao kralj Bela III[254]: ... »fratribus militie templi... Ea propter dilecti in domino filii, vestris postulationibus grato concurrentes assensu, villam Signye a charissimo in Christo filio nostro Bela illustri Hungarie rege, cum omnibus pertinenciis pia domui vestre liberalitate collata, cum ecclesia sancti Georgii, et omnibus que in eodem loco de donatione regia *rationabiliter possidetis, vobis et successoribus* vestris apostolica auctoritate confimamus...«

God. 1209. kralj Andrija naređuje da se od templara ne smije zahtijevati nikakvih daća i potvrđuje darovanje.[255]

Vlast viteškog reda templara ubrzo se i dalje proširila, tim više što je veliki meštar senjskih templara Poncije de Cruce postao kraljevskim namjesnikom za vrijeme dok je Andrija II bio 1217–1218. g. u križarskom ratu, pa im kralj Andrija po svom povratku, 1219. g.,[256] daruje širi teritorij. Time je pod političku vlast Senja došao sav teritorij na kojem se iz tog centra već vršila crkvena uprava. Integriralo se gravitaciono područje Senja kakvo je ostalo tokom povijesti.[257]

I neki drugi dokumenti tog doba potvrđuju prisustvo templara u Senju, npr.iz 1233. g.[258]

Vjerojatno u to doba nastaju sukobi sa sve snažnijim susjednim feudalcima, krčkim knezovima, i u nemirnim godinama koje slijede, kada Senj gori 1239. g. i nakon što 1248. g. mletački dužd zaštićuje svoje podanike u Senju od šteta što su im nanijeli templari u vrijeme tatarske navale senjskog požara,[259] templari dogovorno s kraljem napuštaju Senj 1269. g.[260]

U spomenutom dokumentu iz 1248. g. prvi put se izrijekom spominje i samostan: »... qui fugiebant a Tartaris ex monasterio sancti Georgii...«, te ponovno »..., fratribus et monasterio...«

Iza templara u samostan dolaze benediktinci. Prvi puta ih se u samostanu sv. Jurja spominje 1338. g. u dva dokumenta:[261] »...monasterii sancti Georgii ordinis sancti Benedicti...« Za razliku od franjevaca i dominikanaca, koji su kao propovjednički redovi u Senju u to vrijeme već di-

rektno povezani sa životom grada, crkveni red benediktinaca smještava se u pravilu izvan gradova, kao organizator zemljoradničke djelatnosti, na velikim posjedima. Ubrzo se red obogaćuje i koncentracijom materijalnih dobara u njihovim rukama oni postaju nosioci intelektualnog života Evrope tokom nekoliko stoljeća.. Veliki broj samostana osnivaju i na našoj jadranskoj obali (od Rijeke do Ulcinja 64 samostana),[262] na koju su došli još u X stoljeću.[263]

Crkva sv. Jurja se, zatim, spominje u povlastici kojom 1472. g. kralj Matija potvrđuje stara prava senjskih građana[264]: »Građani senjski, koli kmetovi senjski, toli crkva sv. Jurja, sv. Križa i sv. Dujma prosti su od plaćanja svake daće . . .«

Kao i ostali samostanski objekti izvan zidina, tako je i onaj uz crkvu sv. Jurja napušten sredinom XVI stoljeća i porušen da ne bi pružio zaklon Turcima.[265]

O tome gdje se nalazio taj samostan, povezan s najstarijom povijesti Senja, postoje različite pretpostavke.

Dok neki smatraju da je bio u neposrednoj blizini grada, podno Nehaja, na prostoru zvanom Abatovo,[266] koje da je prema »opatiji« dobilo to ime, drugi drže da je bio situiran dalje, uz današnje Jurjevo,[267] što potkrepljuje podatak iz dokumenta iz 1209. g., gdje stoji da je u kotaru gradskom »in territorio civitatis«, koji se očito daleko prostirao.

Tu lokaciju potvrdio bi i dokument iz 1639. g. u kome je popis morskih luka od Senja do tadanje međe s Mlečanima kod Dračeveca[268]: » . . . 5. Suetti Iuray dobar porat za brode male i uelike i za ribu louiti, u komu ie portu dobre slatke uode, ke nigdar ne manka. I ondi je klostar i criqua i nikoliko *chuch zidanih pustih:i ta je porat daleko od Segnia* migl pet lattinskih . . .«

Prije nego što se benediktinci prvi put spominju, pošto su od templara preuzeli samostan s crkvom sv. Jurja, oni su već bili osnovali u okolici Senja samostane sv. Dujma nad Senjom i sv. Križa u Senjskoj Drazi.[269] Vjerojatno se s v . D u j a m prvi (i jedini put) spominje u citiranoj ispravi iz 1472. g. Smješten je bio u tzv. Francikovcu.[270]

Crkvu s v. K r i ž a u Senjskoj Drazi osnovala je cistercitska grana benediktinaca, također vjerojatno u XIII stoljeću.[271] a spominje je izgleda prvi put, senjski statut 1388. g. u § 167. koji kaže da je samo plemstvu pripadao patronat nad crkvom sv Križa kod Senja, a što ponavlja i statut iz 1640. g.[272] Kako je već spomenuto, zajedno s crkvama sv. Jurja i sv. Dujma citira se i u povlastici kralja Matije iz 1472. g. Spominje se i 1726. g.[273] Prema tome izgleda da je to jedini od samostana senjske okolice koji nije bio napušten polovicom XVI stoljeća kada su se rušile ostale crkve i samostani izvan zidina kako ne bi poslužili Turcima.

I pavlini u senjskoj okolici osnivaju svoje samostane već u XIV stoljeću.[274] Samostan s v. S p a s a u Glubotini (dragi Ljubotini) prvi puta se spominje u jednoj darovnici iz 1364. g: » . . . conuentus siue monasteri sancti Saluatoris in valle Glubotine prope Segniam . . .«,[275] a da pripada pavlinima svjedoči dokument iz 1375. g.: » . . . prior monasterii santi Saluatoris ad Glubotinnam diocesis Segniensis ordnis beati P auli primi heremite . . .«.[276] Od cijelog niza darovnica što spominju crkvu i samostan,[277] neke pobliže govore o njenu smještaju, i to darovnica od 23. rujna 1375. g. »crkvi svetoga Spasa v Ljubotini«, od 9. kolovoza 1381:« Iakov, priur svetoga Spasa s'svoju bratiju z'Lobotin' bliz' Senja«, te od 5. lipnja 1495: »crkvi Spasitelja mira, ka crikva častno s' zdana jest' na brigu mora v drazi, ka se zova Ljubotina, na južnu stranu Senja«,[278] dok dokument od 5. ožujka 1466. kaže: » . . . Martin, priur svete Elene i fratar Juraj, priur svetoga S'pasa, reda brat'e remet svetoga Pavla prvoga remete . . . v'Seni . . .«[279] ponovno svjedoči da su u tom samostanu pavlini.

I taj se samostan ruši kada i ostali. I njega spominje dokumenat iz 1639. g. u popisu luka: » . . . l. Nayparuo porat od Segnia pocamsi sueti Spas, kadi ye klostar pust fratar suettoga Paula parnoga eremitae: ond ie porat dobar za brode magnie i vechie . . .«[280]

Ruševine samostana urisane su na zemljopisnoj karti iz 1765. g. (sl. 164), odnosno na granici senjskog područja urisana je uvala Sveti spas i uz nju je napisano: Ruine Kloster.

To je današnji zaselak Spasovac, oko tri kilometra južno od Senja prema nedalekom Jurjevu.

Na suprotnoj strani Senja nalazio se njihov samostan s crkvom s v . J e l e n e. Prvi puta se, vjerojatno, spominje u darovnici iz 1444. g.: » . . . poč'tovani otac' fratar'Karin', priur' svete Elene kloš'tra od'Sena . . .«[281] Da su i ovdje pavlini, svjedoči darovnica iz 1461. g.: »Mi gospodj Elža bivšeg kneza Bartula, mati kneza Anža i kneza Mikule, knegina senska i brinska i . . . dasmo i darovasmo ednu sinokošu na planinah svete Elene kloštru, fratrom reda remet svetago P'vla prvoga remet . . .«,[282] a pobliže o smještaju govore dvije druge darovnice iz 1493. g.« . . . svetoj Eleni cesarici, crikvi nee v rečenoj drazi po imeni »na vlaškoi« . . . »i« . . . v'crikvi rečenoj svete Elene cesarice, ka crik'va čas'tno s'zdana est' na brigu mora na sunač zapad' poli Senja v' drazi po imeni »na vlaškoj« . . .«[283]

Da je i taj samostan napušten u isto vrijeme kada i ostali sakralni i drugi objekti izvan zidina, a ne tek u XVIII st. po ukidanju samostana za Josipa II,[284] svjedoči zemljopisna karta iz 1765. g. (sl. 164) na kojoj je već opisan kao:Ruine Kloster na sjevernoj strani granice senjskog područja uz uvalu:St. Helena–današnju Jelenu. Tamo se još vide ruševine tog samostana, koji se spominje u velikom broju darovnica Frankopana iz XV stoljeća.[285]

Iako se za većinu sakralnih objekata što su podizani bilo na teritoriju grada, bilo na njegovu užem ili širem području tokom osam stoljeća, od XII do XX stoljeća ne zna kada su izgrađivani, ipak ih se može većinom prostorno. a donekle i vremenski fiksirati prvim spominjanjem ili grafičkom dokumentacijom:

Prvi put se spominje: 1184–5. g.: sv. Juraj sa samostanom
1271. g.: katedrala
datum izgradnje: 1297. g. (1272. g.?) franjevačka crkva sa samostanom u Sv. Petru
1330. g.: sv. Martin
prvi put se spominje: 1369. g.: sv. Spas sa samostanom
prvi put se spominje: 1369. g.: Sv. Spas sa samostanom
1378. g.: sv. Nikola sa samostanom
sv. Filip i Jakov
sv. Jeronim
1380. g.: sv. Marija Magdalena
1388. g.: sv. Ivan Krstitelj
sv. Križ sa samostanom
1389. g.: sv. Duh
1444. g.: sv. Jelena sa samostanom
1472. g.: sv. Dujam sa samostanom
1495. g.: sv. Margareta
1540. g.: sv. Juraj
1602. g.: sv. Ana
grafički dokumentirano: 1639. g.: Sv. Marija Art (1489. g.?)
1660. g.: sv. Antun Opat
prvi put se spominje: sv .Marija
1689. g.: sv. Inoncencije
sv. Rok
sv. Vid
datum izgradnje: 1728. g.: sv. Ambroz
1788. g.: Velika Gospojina
1849. g.: grobna crkva: sv. Vid

Nema podataka o crkvama koje se spominju: sv. Kuzma i Damjan, sv. Matej, (sv. Cecilija),

G. 1964. pod južnim traktom Nehaja otkrivene su zidine starije crkve.

Od tih tridesetak crkava što su, neke svojim volumenima i reprezentativnim karakterom, druge svojim malim dimenzijama pučkog karaktera, u razna vremena doprinosile oblikovanju grada, a čije mnoštvo govori o velikom značenju grada već u ranim stoljećima naše povijesti, sačuvane su kao sekularizirani objekti bar fragmentarno: Martin, Marija Magdalena, Ivan Krstitelj i sv. Duh, a kao crkve: katedrala i Marija Art.

BILJEŠKE

[1] Farlati: op. cit., 118: »... Haec epistola data est Beneventi, III. Idus Februarii, anno 1169 ... epistola Alexandri Papae ad Miraeum ... fraternitati tue per apostolica scripta mandamus, quatenus eidem archiepiscopo metropolitano tuo quemadmodum predecessores tui suis consueuerunt antecessoribus obedire ...«
Kukuljević: Cod. dipl. II, 84: CXII.

[2] Farlati: op. cit., 119:
Kukuljević: op. cit., 112: CLIII. Oko god. 1179. Mateo biskup ninski moli papu Aleksandra, da potvrdi diobu što je iz nova načinjena među biskupijom senjskom i ninskom: »M(atheus) nonensis episcopus a sanctitate vestra petit, ut statutum quod spalatensis archiepiscopus inter eum et Mironem (sic) episcopum super tribus parochiis, Signa videlicet, Geszica, et Lecca de mandato vestra statuit, vestris litteris confirmetis. Ipse enim archiepiscopus, sicut vobis per suas litteras insinuauit, de utriusque partis assensu ita statuit: ut Mattheus episcopus nonensis habet Leccam, et Miro episcopus habeat Signam et Gesziсam.«
CLIV. Oko god. 1179. Rajnerio nadbiskup spljetski, moli papu Aleksandra III. da nesluša Mirea nadbiskupa senjskoga, kad bi ovaj proti novomu razdieljenju biskupije senjske i ninske molbeniću podnio: »... quam fecit inter Mireum signiensem, et Matheum nonensem ...«

[3] Kukuljević, op. cit., 130-2: CLXXVIII – i dr.

[4] Sladović: op. cit., 93-4.
Crnčić: Najstarija Poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji, Rim 1867, 31-4.

[5] Tijan: Grad Senj ..., 13

[6] Iveković: Bau-und Kunstdenkmale in Dalmatien. Die Inseln: Rab-Hvar-Korčula ,Wien 1927, 3.
Vasić: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, 124, i dr.

[7] Brunšmid: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II, Vj. hrv. arh. dr., III, 1898, 172.
Klemenc: op. cit., 1-6.

[8] G. 1964. pri kopanju za zgradu Centra kulture za grad i općinu, na početku aleje S. S. Krnjčevića, izvan zidina, kod »Velikih vratiju« naišlo se na fragmente rimskih termi (hipocaustum i mozaici).

[9] Perčić :Rad Konzervatorskog zavoda ... 1951, 191.
Krajač: Popločavanje Senja, VMKH IX/3, lipanj 1960 84.
Krajač: Naš ljubljeni Senj, Riječka revija 3-4, 1962, XI, 154.

[10] Degmendžić: Arheološka istraživanja u Senju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII/1950-1, 251-261.

[11] Karaman: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 70-2.

[12] Ritter-Vitezović: op. cit., 72.

[13] Sladović: op. cit., 16.

[14] Kukuljević: Putne uspomene ..., 24.

[15] Kukuljević: Nadpisi ..., 258: 866.

[16] Franjišković: Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz g. 1060, Bogosl. smotra XV, Zagreb 1927, 420-422.

[17] Ljubić: Listine I, 76: XCVIII, 78: XCIX.
Smičiklas: Cod. dipl. IV, 350: 315.

[18] Smičiklas: op. cit., 343: 307. 1248. 29. marta: »... fratri (Phillipo) episcopo Sceniensi ... Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis... Unde cum illis ef iciaris confirmis et in terre consuetudinem, in qua consistis episcopus, imiteris, celebrandi divina officia secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti ...«
Sladovic: op. cit., 451.

[19] Smičiklas: Cod. dipl. V., 510: 975.
Klaić: Darovnica ..., 271-2.

[20] Smičiklas: op. cit., 597-8: 48: 1271. 20. juna. U Senju. Senjani biraju za svoga kneza Gvidu krčkoga i modruškoga kneza.

[21] Klaić: op. cit., 274.

[22] Smičiklas: op. cit., 598: 48 bilj., 612: 59.

[23] Petricioli: Romanika u Zadru, Zadar-zbornik, Zagreb 1964, 545.

[24] Karaman: Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 12, 20.

[25] Magdić: Topografija i povjest ..., 16: MCCCLXII MAGISTER BARTOLOMEUS ME FECIT

[26] Kukuljević: nadpisi ..., 235: 785.

[27] pročitano VII, 1963. susretljivošću Magra V. Kraljića, šefa biskupske kancelarije, koji je omogućio uvid u depo biskupije (Stara c. 13). gdje se također čuva zvono crkve sv. Martina, ključevi Klisa, natpis na ploči iz sv. Ambroza i dr.

[28] Smičiklas: Codex diplomaticus XI, Zagreb 1913, 203-5: 156.

[29] Smičiklas: Codex diplomaticus XII, Zagreb 1914, 328-9: 247.

[30] Smičiklas: Cod. dipl. XV, 365-371: 270: »... Actum et publicatum fuit hoc presens priuilegium in episcopali curia ...«

[31] Farlati: op cit., 122.

Kukuljević: Njeke gradine ..., 4, i dr.

[32] Sladović: op cit., 182-186.

[33] Frančišković: op. cit., 423.

[34] Kukuljević: Nadpisi ..., 237: 788.

Schneider (A. S) bilješke uz HKS Senj (30) 60-61, i dr.

[35] Kukuljević: op. cit., 239: 795, i dr.

[36] Kukuljević: Acta croatica I, 164: CLI.

Šurmin: op. cit., 395-6: 263. God. 1496. na 16. kolovoza. *Senjski biskup Andrija šalje žakna Andriju, da kupi prinose* kojima bi se imao kupiti »organ« za stolnu crkvu u Senu: »Mi Andrii bisk(u)p' sen'ski vsim' v H(rist)ju vernim' dopučam' i daem' vječnno i duhovno bl(ažе)nie moć'ju s'tola nam' dopučenoga od stola apustolskoga kako mi s'mišljajući vrimena prie nas' budućih' (i pa)ki po nas' nastanućih' bis'kupi i udržateli crikve i biskupie sen'ske v buduće vrime bude se moći činiti spomenute od naprave i utješen'je crikve katidrale blažene s(ve)te Marie v'Seni, ka es't poglav'e v'sih' crikav sazidana i posvećena, da bi ona imela biti otvet'nica za nas' pri s'vom' slat'kom' sinu Is(u)h(rist) u: hotes'mo i ućemo k sebi pritis'nuti vsih'onih', ki k'ne napravi i pomoći prostru ruke svoe, zač,se ino ne nahodi na vom'sviti pohvaleno a na onom' plaćeno, razvi ki dobro učini, a v pakli se ne nahode razvi oni, ki zlim' zaslužе zlu plaću primiju, s'mis'lismo učiniti edan' organ' na s'lavu blažene djevi Marie, ka es't' vsim'pomoć'nica, i toga ćić' odlučis'mo i (mo)lemo žakna An'driju i preporučamo ga vsim'dovnim' i prostim', komu e gdn'hog'dal na vom' s(vi)ti stvar' vrimenu, da bi pomogal' koliko more ali oće, a mi molimo i ućemo moliti da bi mu gdn' b(og) dal' više'nu i od milosti od veće dopućamo v'sim i vsakomu, ki koli ku pomoć' učine, malo ali mnogo, m. (40) dan' prošen'je svoih' grihov' ispovidanih' i za veće verovan'e postavismo na ti lis't pečat' navadni, letih' gdnih' č. u. ?. ?. (1496) a(v)gusta d(a)n ?. ?. (16). (Tekst je pisan glagoljicom, ovdje je dan u pojednostavljenoj transkripciji.)

[37] Kukuljević: op cit., 71: L.

Šurmin. op cit., 174-5: 100.

[38] Magdić: Regesta ..., 245.

[39] Perc: Problem očuvanja teško oštećenih spomenika kulture u Osoru, Poreču, Puli, drugim gradovima Istre, te u Rijeci i Senju, Ljetopis J A knj. 57, Zagreb 1953 ,261.

[40] Hist. n. J. I, 757.

[41] Kukuljević: Nadpisi ..., 242: 809.

Kukuljević: Acta croatica, 244: CCXLIII.

Szabo: op. cit., 39, i dr.

[42] Magdić: op. cit., 146: 1512: »... ecclesia cathedralis sanctae Mariae ...«

[43] Tijan: Grad Senj ..., 25

[44] Frančišković: op. cit., 429 (1927. g.): »uzidana u apsidu lijeve pobočne lađe«

Tijan, bilješke uz slike HKS Senj (33) 61: »... lijevo od ... sakristijskih vrata«

Szabo: op. cit., 40 »... custodia ...je čista renesansa ... potkraj XVI ili početak XVII stoljeća ...«

[45] *Historija naroda Jugoslavije* II, Zagreb 1959, 634.

[46] Kaptolski arhiv je, na žalost, kao i gradski, velikim dijelom stradao u drugom svjetskom ratu.

[47] Poparić: op. cit.. 67, prema: Minucio Minuci: Historia degli Uscocchi, Venecija (1677, 63).

[48] Lopašić: Spomenici hrv. Kr. II, 27: XXVI. U Senju 1612, maja 8. Kaptol Senjski posvjedočava, da su braća Ivan i Miho Vladkovići vitezovi dobra glasa ...« Dano v sakarsty nasse stolne cirkue suete Marye u Segnyu, miseca maya na 8. 1612«

(Ivan Vladković je Ivan Senjanin iz narodnih pjesama)

[49] Lopašić: op. cit., 28: XXVIII. U Senju 1612: »... Für die stadt uhr ... fl. 12 ...«

[50] Sladović: op .cit., 175, 1643. 16. septembra.

[51] Frančišković: Posveta stolne crkve u Senju, Bogosl. smotra XIX, Zagreb 1931, 343.

[52] Laszowski: Važan rukopis Martina Stiera ..., 197 i *bilješka 76 uz: urbanistički razvoj*, te bilješka 34 uz: fortifikaciona arhitektura.

[53] Valvasor, op. cit., 79: »Die Haupt-Kirche ist Unsrer Lieben Frauen ... gewidmet ...«

[54] Tijan u bilješkama uz slike u HKS Senj (22), 59, upozorava na ove stihove u Gartlicu Frana Krsta Frankopana (umro 1671), kad za nekoga starca kaže:

»Pače imaš čelo plišivije
Neg je turanj senjske biškupije«

[55] Magdić: op. cit., 139.

[56] Lopašić: spomenici ... III, 331-338, kao i bilješka 41 uz: fortifikaciona arh.

[57] Sladović :op. cit., 115.

[58] Sladović: op. cit., 119.

[59] Frančišković: stolna crkva ..., 430.

Krajač: Konzervatorska i urbanistička ..., 145.

[60] *Tijan: Senj (vodič) (40), 25.*

[61] Sladović: op. cit., 117.

Kukuljević: op. cit., 252: 845 »U svetištu stolne crkve kod vratah sakristanskih« – 1891. g.

Frančišković: Posveta ..., 340.

[62] Tekst pročitan VII, 1963.

[63] Kukuljević: op. cit., 252: 846 „i dr.

[64] Kukuljević: op. cit., 253: 851:

HOC MONVMENTVM
P. EGO GEORGIVS WVKASSOVICH
S. R. IMPERRI EQVES FIERI FECI
DIE 21. MARCII. 1737.

[65] Sladović: op. cit., 121.

[66] Kukuljević: op. cit., 255: 856 – u brodu stolne crkve s desne strane svetišča na jednom stupu.

Szabo: op. cit., 41, i dr.

[67] Frančišković: op. cit., 339-343.

[68] *Kukuljević :op. cit., 255-6: 857 (tekst citiran prema* slici)

[69] Tijan: op. cit. (40), 25

[70] Kukuljević: op. et., 256: 859, i dr.

[71] Kukuljević: op. cit., 256: 860.

[72] Kukuljević: op. cit., 257: 864.

Tijan (40), 27.

[73] Farlati: op. cit., 116.

[74] Tijan: op. cit. (40), 24 .

[75] Szabo: op cit, 47.

Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (73), 69.

I taj objekt je srušen u drugom svjetskom ratu.

[76] Szabo: Izvještaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913, – VHAD XIII (1913. i 1914), 331.

[77] Kukuljević: op. cit., 257-8: 865:

IOANNI NABT. IESICH.
SEGNIENSI ET MODRUS. S(eu) CORBAV.
EPISCopo OPTIME MERITO.
CHLERI. POPULO. PATRIAE
PATRI PIISSIMO.
ECCLESIAE
FAUTORI GENEROSISSIMO.
ANNO EPISCOPATUS XXXI.
SACERDOCII IUBILEUM
CUM DIOCESANIS OCTO VENERANDIS
IN SUA CATHEDRA
CORAM PLIRIBUS. ECCLESIA. TOGA. SAGOQ.
CELEBRIBUS VIRIS.
TENERO QUOQUE CONSOBRINO VINCENTIO
CABALLINI
AB EHRENBURG.
SAC. AP. MAIESTATIS p.s. CONSILIARIO
PRAESENTE.
CELEBRANTI.
TRIUM TAMDIU LONGAEVUM MATRIMONIUM
BENEDICENTI.
NE MIRA HAEC SACRUM RERUM IN DIOECESI
VEL FORS
IN ORBE CATHOLICO
NOVITAS.
OBLIVIONE SEPELIATUR.
CATHEDRALE CAPITULUM
VIRTUTI DIGNITATIQUE
EIUS
DEVOTUM

PRID. NON. NOVEMB. MDCCCXIX
HOC PERENIS MEMORIAE MONUMENTUM
POSUIT.

Natpis iz 1850. pročitan kako slijedi:

VII. KAL. JUNII MDCCCL.
FESTO SS. TRINITATIS
SOLENNITER CELEBRATI
PER EXCELLM. ILLIM. ET RMM. DD.
EMERICUM OŽEGOVIĆ
DE BARLABAŠEVEC
EPPUM. SEGN. ET MODRUS. SEU CORBAV.
S. C. R. ET A. MAJESTATIS
INT. STATUS. CONSILIARUUM & C.
50. ANNOR. SACERDOTII JUBILEI
MEMORIALE HOC MONUMENTUM
GRATUM POSUIT
CAPITULUM SEGNIENSE.

[78] Sladović: op. cit., 127.
[79] Kukuljević: op. cit., 238: 793:

TEMPORE NOBILIVM GHASPARIS DE PONTE
ET LODOVICI PEROVICH CASTALDOR, EIVS
DEM ECCLESIE FACTVM FVIT PER EOS HOC
OPVS 1491.

Tijan: op. cit. (40), 27.
Szabo: Arhitektura grada... 39-40.
[80] Tijan: bilješke uz slike HKS Senj, (27), 60.
[81] str. 23.
[82] Frančišković: stolna crkva..., 420-422.
[83] Szabo: Izvještaj..., 331-333.
[84] Tijan: bilješke uz slike HKS Senj, (26), 60.
Frančišković: op. cit., 418-419.
[85] Frančišković :op. cit., 428.
[86] Tijan, op. cit., (28), 60.
[87] pročitano VII, 1963.
[88] Perčić: Rad Konzervatorskog zavoda... 1951, 190.
Perc: Rekonstrukcija stolne crkve... 66-68.
Krajač: op. cit., 155.
[89] Restauraciju vršio arh. Harold Bilinić u suradnji s Konzervatorskim zavodom Rijeka.
[90] Čime bi se ispravilo i ovo mišljenje: Frančišković: Stolna crkva... 428: Na pročelju bila su troja ulazna vrata prema razdiobi crkve (prema njemu: trobrodne romaničke bazilike). Lijeva su ulazna vrata sazidana u drugoj pol. XVIII st. kad je tamo došla krstionica, dok su srednja glavna preradena 1717. prema natpisu na njima ,te su tako ostala od prvobitne katedrale samo desna.
[91] Karaman: Iz kolijevke..., 62, 66.
[92] Frančišković: op .cit., 418-420.
[93] Szabo: Arhitektura grada..., 40.
[94] prema usmenom saopćenju arh. H. Bilinića III, 1963.
[95] Krajač: op cit., 156.
[96] Krajač: op. cit., 146: ANO DNI MCCCXXVIIII
MESE AUGUSTI DNA IMIA FILIA
VICE COMITIS FILIPI DE RADUCO
FECIT ISTA(M) ECLESIA(M) DE TOTIS
SUIS EXPE(N)SIS TALI MODO ORDI-
NATQ(E) ISTA ECLESIA CO TOT(A)
BONAQ(E) HABUERIT SE(M)P(ER) P(ER) MANE
AT I(N) MANUS P(RO) PI(N)Q-ORI OMIN-
IS DICTE DNE IMIE.

Prijevod glasi:

GODINE GOSPODNJE 1329
MJ'SECA AUGUSTA GOSPODA IMIA KĆI
ĽODKNEZA FILIPA DE RADUCO
SAGRADILA JE OVU CRKVU O PUNOM
SVOM TROŠKU NA TAJ NAČIN OD-
REĐUJE DA OVA CRKVA SA SVIM
ĐOBRIMA KOJE JE IMALA UVIJEK OSTANE
U RUKAMA NAJBLIŽEG MUŠKOG SRODNIKA
POMENUTE GOSPOĐE IMIE
Na koju se crkvu taj natpis odnosi, nije poznato.
Ime senjske obitelji Raduca povezano je s najstarijom povijesti grada. Vjerojatno se prvi puta spominje 1268. g. (Smičiklas: Cod. dipl. V, 474: 940) u dokumentu utanačenja mira izmedu Senja i Raba; »Johannes de Raduc«, zatim 1292. g. (Smičiklas: Cod. dipl. VII, 80-82: 69) kao »Raduchi iudices civitatis eiusdem«, te 1375. g. (Smičiklas: Cod. dipl. XV, 141-142: 104) »possitam Seguie apud cassale heredum condam iudicis Jacobi de Raducho...«
(Čulinović: Statut grada Senja, Beograd 1934, 139, 150, 154, 166, ukazuje:) Ime obitelji Radukića ili Raduka mnogo puta spominje se u senjskom statutu iz 1388. g., među ostalim: prvotno je služba egzaminatora bila privilegij patricijskih porodica Radukića i Mojsa § 156, te u § 162: pokome su u Senju morale biti tri straže za vatru, i to jedna u kući Radukića..., i dr.
[97] Kukuljević: op. cit., 252: 847: U dvoru plovanije, neda stare biskupije na kamenoj ploči:

HVALA TEBI GNE
KI ZDVIGNU OD
17 NIXNE 17
BI OVAS. CRI(KVA) IZ FUNDA
MENTA ZNOVIC PRNA NA
Č(AST) B. D. M. OD UZYA KO
LETO BI VOYSKA TUR

(tekst citiran prema slici)

Szabo: op. cit., 41 dovodi je u vezu s izgradnjom katedrale
Krajač: op. cit., 145: traganjem iza rata pronašao autor tu ploču
– Uz arhitektonski snimak 22: povijesni redoslijed:

1. – 1392. g. – nadgrobni spomenik Cardinalibusa (Kukuljević: 788)
2. – 1497. g. natpis nad vratima sakristije (Kukuljević: 795)
3. – XV – XVI st. – custodia vjerojatno iz katedrale
4. – 1704 – 1712. g. – oltar sv. Ivana Nepomuka (B. Bedeković?)
5. – 1714. g. – natpis: posvećenje katedrale Ratkaja (Kukuljević:845)
6. – –1717. g. – natpis nad uliznim vratima (Kukuljević:846)
7. – 1752. g. – natpis:posvećenje katedrale Čolića (Kukuljević:856)
8. – 1752. g. – krstionica – Čolić
9. – 1757. g. – propovjedaonica Klare Udragović (Kukuljević:859)
10. – 1746–1764. g. – oltar Anđela Čuvara - Čolić
11. – 1746–1764. g? – oltar sv. Ane - Čolić?
12. – 1758. g. – oltar sv. Josipa – A. Vahtar (Kukuljević:860)
13. – 1773. – oltar sv. Franje Ksaverskoga–S. Udragović (Kukuljević:864)
14. – 1798. g. – oltar iz 1754. g. M. B. od 7 žalosti, prenesen iz crkve sv. Nikole (Kukuljević:857)
15. – 1819. g. –natpis sveč. jubileja Ježića (Kukuljeljević:865)
16. – 1850. g. – natpis sveč. jubileja Ožegovića
17. – 1865. g. – natpis o restauraciji katedrale Ožegovića
18. – 1865. g. – u katedralu ugraden reljef sv. Trojstva iz 1491. g. (sv. Duh) – (Kukuljević: 793)
19. – 1866. g. – vratnice s naznakom datuma
20. – biskupski grb
Prilikom poslijeratne restauracije izvedeno:
21. – oltar Srca Isusova (zidna slika I. Tomljanovića) novo uzidano:
22. – 1329. g. natpis Imie de Raduco
23. – custodia
24. – natpis iz 1717. g. (Kukuljević:847)

[98] Čulinović: op. cit., 193: § 23: »... Et dicta proclamatio debet fieri quando pulsatur pro epistola in ecclesia catedrali, et debeat fieri prima proclamatio in cimiterio dicte ecclesie...«
[99] Rogić: Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju, Senjski zbornik I, Senj 1965, 54, navodi u maticama rođenih, župe sv. Jurja, pod godinom 1709, 29. maja: »... Zakopana je na cimeteru pri stolnoj crikvi svete Marije u Senju.«
[100] Klemenc: op. cit., 10

[101] Fajdetić: op. cit., 29; otac Vjenceslavna Novaka, rođenog 1859. g. : »... imao je dućan, a kasnije i pekaru. Kuća i dućan bili su kod velike crkve, kod t. zv. Cimitera.«

[102] Krajč: op. cit., 147

[103] Kukuljević: op. cit., 237–257
Magdić: Topografija..., 19–29
Chvala: Crkva sv. Franje u Senju, Viesti družtva inžinira i arhitekata, Zagreb, XV/1, 1894, 1
Tijan: Senj..., 35–37
Frančišković: Crkva sv. Franje u Senju, Bogosl. smotra XIX, Zagreb 1931, 419 i dr.

[104] Šenoa: Franjevci, Hrvatska, ELU 2, Zagreb 1962, 324

[105] Smičiklas Cod. dipl. V, 622:70

[106] Smičiklas: Cod. dipl. VII, 81–3 : 68. 1292. 18. aprila U Senju. Mihajlo de Vezanello iz Krka dariva samostanu malobraćana u Senju svoju kuću: »... Raduchi iudicem civitatis eiusdem. Ibique dominus Michael de Vezanello de sores dedit, donauit ac tradidt titulo pure et irrevocabi- Vegla sponte et scieter per se suosque heredes et successlis dona tionis que dicitur inter vivos, fratribus minoribus de Segna pro anima sua et pro anima domine Stassie quondam uxoris sue quandam suam domum, que est in Segnia, apud domos domini Leonardi comitis Vegle, Vinodoli et Modrusse, quandam via communis in medio ex uno latere, et apud domos domini Migne via communis in medio ex altero latere, et ex tercio latere adheret vie publice, et si qui alii sunt confines... dicti fratres de Segnia...«

[107] Smičiklas – op. cit., 157–8:137. 1293. 13. oktobra. U Senju. Petar Barte građanin zadarski dariva samostanu malobraćana u Senju neku kuću: »... fratorum minorum de Segnia... ipsius conventus recipienti...«

[108] Smičiklas – op. cit., 212–3:192. 1295. 10. novembra. U Senju.

[109] Sladović: op. cit., 213

[110] Farlati: op. cit., 120: »... Anno 1297. Leonardus et Damianus (Doymus) fratres comites Frangipani, patribus Franciscanis Seniam evocatis, coenobium suburbanum et ecclesiam s. Francisci titulo insignitam aedificarunt...«
Valvasor:op. cit., 91: »... anno 1297. ist das Franciscaner – Kloster samt der Kirchen vor der Stadt gegn Aufgang zu Zeng von den Gebrüdern Herren Leonhard und Duimo Grafen von Frangepan gestiftet und erbaut worden. Weil aber die Türcken nach Eroberung Lika und Corbavia, samt denen Martalosen so sehr in dieser gegend zu streiffen angefagen: als in der Stadt zu bauen angefangen und jenes ausserhalb derselbigen verlassen...«
Ritter – Vitezović: op. cit., 97: »1297. Linard i Dujam Knezi Frangepani, zidasse Klostar s. Ferenca pri Szenyu koga pak Lenkovich porusi.«
Magdić: op. cit., 57
Klaić: Grada.... 4
Frančišković: op. cit., 413, i dr.

[111] Tijan: Grad Senj..., 15

[112] Sladović: op. cit., 243

[113] Frančišković: op. cit., 413
Szabo: op. cit., 42

[114] Smičiklas: op. cit., 303:262. 1298. 1 maja. U Dubrovniku. Petar biskup stonski i korčulanski podjeluje crkvi Malobraćana u Senju oprost prigodom njezinog posvećenja: »... Intellecto, quod uos et fratres ordinis uestri intenditis ecclesiam quam habetis in ciuitate Segna facere consecrari ... qui ad dictam ecclesiam annuatium die ipsius consecracionis et per sepetm dies sequentes causa devotionis acceserint, possitis vice nostra unam annum de iniuncta eis penitentia misericorditer relaxare...«

[115] Smičiklas: Codex diplomaticus VIII, Zagreb 1910, 314–5:445

[116] Smičiklas: op. cit., 544–5:445

[117] Smičiklas: Codex diplomaticus X, Zagreb 1912, 474–6: 334. 1339. 12. jula. U Senju. Tumpa, sin Draškov od plemena Vuković iz Gacke dariva dvije kuće u Senju za uzdržavanje crkve sv. Marije, koju je sam sagradio: »... prope ecclesiam loci fratrum Minorum de Segnia...«

[118] Smičiklas: Cod. dipl. XI, 203–5:156. 1345. 21. juna u Senju. Benvenutu bivšem sucu i njegovoj ženi dozvoljuje se podignuti žrtvenik blažene djevice Marije i sebi grobnicu u crkvi Franjevaca u Senju: »... quod in in ipsorum fratrum ecclesia, in ciuitate Segnia posita, possint facere...«

[119] Smičiklas: op. cit., 584–5:444. 1350. 2. marta. U Senju. Elizabeta, udova pokojnog kneza Dujma dariva samostanu malobraćana u Senju kuću što ju je podigla njezina mati Helena, banica hrvatska: »... atque doauit ecclesie fratrum Minorum de Segnia unam domum... quod reditus dicte domus in utilitate et commodum dicte ecclesie et fratrum residentium in loco fratrum Minorum de Segnia...«

[120] Smičiklas: Cod. dipl. XII, 216–8:162. 1354. 5 januara U Senju. Kneginja Elizabeta, udova krčkog kneza Dujma, daje malobraćanima kuću i vinograd u senjskom kotaru: »... ecclesie et conuentus fratrum sancti Francisci de Segnia...«

[121] Smičiklas: Cod. dipl. XIII, 347–8:255. 1364. 5 marta U Senju. Oporouka Dragulje Diminove iz Baške: »... In primis in ecclesia sancti Francisci de Segnia voluit sepeliri...«

[122] Smičiklas: op. cit. 482–4:350 1365. 10. novembra. U Senju. Franjevački samostan iznajmljuje. Pavlu, sinu Baldovom polovicu neke kuće uz običajne uvjete: »... Actum in ciuitate Segnie, in ecclesia sancti Francisci prope altare sancti Marci... conuentis et monasterii sancti Francisci...«

[123] Smičiklas: Cod. dipl. XV, 60–4:43. 1374. 16. septembra... »...in dicta ecclesia santi Francisci...« 67–9: 48: 1374. 15. oktobra. U Senju ... »... Actum in dicta ciuitate Segnie in ecclesia santi Francisci...«
69–71:49. 1374, 15. oktobra. U Senju... »... Actum in ipsa civitate Segnie, in ecclesia santi Francisci...«

[124] Farlati. op. cit., 123
Sladović: op. cit., 257

[125] Tijan: op. cit., 15

[126] Kukuljević: Njeke gradine..., 4

[127] Kukuljević: Nadpisi..., 237–8: 790
Tijan: bilješke uz slike HSK Senj, (43) 62–3

[127] Magdić: op. cit., 57

[129] Sladović: op. cit., 234: »... ordinis fratrum minorum nobis super exhibita petitio continebat, quod alias cum alia eorum domus quam tunc prope et extra muros Segniae sitam habetant...«

[130] Tijan: Grad Senj..., 26

[131] Ritter Vitezović: op. cit., 151: »1559: Razorisse sratri Klostar S. Ferenca izvan Szenya: i novoga nutri pocesse zidati...«
Valvasor: op. cit., 91, bilj. 110 i dr.

[132] Frančišković: op. cit., 414, 417
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (41), 62

[133] Frančišković: op. cit., 414

[134] Frančišković: op. cit., 520

[135] Kukuljević: op. cit., 244:816:

REGNANTE SERENISSIMO PRINCIPE ET D. DNO. FERDINANDO DIVINA FAVENTE CLEMENTIA ROMANORUM. HUNGARIE BOHEMIE, DALMATIE, CROATIE, ETC. REGE. INFANTE HISPANIE. ARCHIDUCE AUSTRIE. ETC. INVICTISSIMO. TEMPORE CAPITANEATUS DOMINI IONNIS LENCOVICH SVE MAIESTATIS COMMISSARII ET CAPITANEI. MDLVIIII.

[136] Lopašić: Spomenici... I, 18: XI

[137] Lopašić: Spomenci... II, 19: XVIII

[138] Lopašić: op. cit., 23: XXIV

[139] Frančišković op. cit., 417

[140] Omnia ai maiorem Dei gloriam.

[141] Lopašić: Spomenici... III. 331–8: CLXXXVII

[142] Kukuljević: op. cit., 253–4:852

[143] Tijan: 50-godišnjica jedne crkvene restauracije. Uskočka crkva Sv. Franje u Senju, Obzor, 25. XI. 1938.

[144] Tijan: Senj ..., 38
Danas je u njoj općinska skupština Senja.

[145] Kukuljević: Putne uspomene ..., 24

[146] Szabo: op. cit., 42

[147] Chvala: op. cit., 1

Frančišković: op. cit., 415, 420
Tijan: op. cit., 35
Szabo: op. cit., 42, 43

[148] Frančišković: op. cit., 417

[149] Chvala: Preuredba vodovoda u Senju, Viesti družtva inžinira i arhitekata, 5 1894, 63

[150] Chvala: Crkva .. , 1 i 2

[151] Glavičić: Vodič ..., 12–14

[152] Perčić: Rad Konzervatorskog ..., 1951. 190

[153] Perčić: Konzervatorski radovi ... 1949–54 ..., 293

[154] Krajač: op. cit., 147
Glavičić: Kulturno–povijesni vodič po Senju, Senjski zbornik I, Senj 1965, 295–6

[155] Chvala: op. cit., 1

[156] Frančišković: op. cit., 414

[157] Szabo: op. cit., 42

[158] Karaman: Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 8, 37, 38

[159] Senoa: op. cit., 324

[160] Tijan: op .cit., (78), 40–41

[161] Smičiklas: op. cit., 365–371:270. Prothiua dei et apostolice sedis gracia episcopus Seguiensis ... multe sapiente vir frater Johanes de Sibenico, presbiter conunentus ac vicarus ordinis fratrum Predicatorum in partibus Dalmatie et Duracii, simul cum honestis et religiosis viris fratribus eiusdem ordinis, videlicet Thoma antiquiore de Jadra priore conuentus Nonensis, Paulo de Vegla Thema juniore de Jadria et Jacobo de Jadria, die vigesimo quarto mensis instantis may comparuerunt peronaliter coram nostra presentia uice et nomine suo et tocius ordinis fratrum in Dalmatia et Duracio ressideantum, dum essemus cum dicto capitulo congregati in episcopali curia humiliter (de)uote petentes et multipliciter suplicantes nobis et dicto capitulo nostro, quatenus dignaremur sibi in honorem omnipotentis dei et beati Dominici confessoris suique ordinis exaltationem consentire, concedere, donare, tradere et exnunc imperpetum sibi conferre ecclesiam seu capellam notram ancti Nicolai confesoriss et sub eius uocabulo dedicatem et situatem in dicta nostra diocesi juxta ecclesiam apostolorum Phylilippy et Jacobi extra portam ciuitatis Segne uocatam in ydiomate sclauico Rumegna urata idem est porta sancti Jeronimi, quida apud eandem portam est dicta ecclesia sancti Jeronimi, in dictorum fratrum et ordinis sancti Domnici perpetuam ecclesiam ad hedificandum et diuino medante suffragio fundandum ibidem claustrum siue monasterium fratrum ordinis prelibati ... damus, conferimus, tradimus ... predictam capellam siue ecclesiam santi Nicolai ... quod ista donatio et concessio sit ac vertatur in dampnum dicte nostre ecclesie catedralis et capituli nostri ... quod predictus vicarius et prior seu fratres in dicta ecclesia constituti et in futurum permansuri ibidem teneantur et debeant nobis et successoribus nostris dicte nostre ecclesia atque capitulo nostro obedire et facere debitam reuerentiam et honorem ... Quibus sic peractis dictus domiuus episcopus Segniensis vna cum supradictis prelatis, canonicis et capitulo suo ipsorum vicarium cum prenominatis fratribus suis in predictam ecclesiam introduxerunt ...«

Rogić: Prilog terapiji ..., 271–3.

[162] Tijan: Dominikanci u Senju i senjskoj biskupiji, Kalendar Gospine krunice, Zagreb, 1937, 67–8

Šenoa: Domnikanci, Hrvatska, ELU 2, Zagreb 1962, 72: 1380. g. je formirana i dalmatinska provincija kojoj su podložni dominkanski samostani od Senja do Drača u Albaniji (prije toga dominikanski samostani u Hrvatskoj spadaju pod ugarsku provinciju u Kalosci). Nekoliko datuma osnivanja dominikanskih samostana: Zagreb 1241, Zadar 1228, Split 1245, Dubrovnik 1245, Pag oko 1250, Trogir 1265, Hvar 1326, Šibenik 1346, Krk 1380, Rab 1380.

[163] Tijan: op. cit., 68
Tijan: Grad Senj ..., 19
Szabo: op. cit., 38

[164] Kukuljević: op. cit., 240: 801, 802, 241: 803, 804. 247: 823

[165] Tijan: Senj ..., 41
Tijan: sudbina ...
Szabo: op. cit., 38

[166] Lopašić: Spomenici ... I, 18: XI

[167] Lopašić: Spomenici ... II, 19: XVIII, 23: XXIV
Magdić: Senj u XVII vijeku ..., 58–9

[168] Tijan: Dominikanci u Senju ..., 70

[169] Sladović op. cit., 175, 232: «... ipsum claustrum extremam minari ruinam ...«
Magdić: Topografija ..., 59
Tijan: Senj ..., 41
Tijan: Grad Senj ..., 32
Szabo: op. cit., 38

[170] Valvasor: op. cit., 79
Magdić: op. cit., 31
Szabo: op. cit., 37 i dr.

[171] A–A: postojeći tok bujice, B–B: projekat regulirane bujice

[172] Tijan: op. cit., 32

[173] Tijan: Senj ..., 41

[174] Magdić: op. cit., 31
Tijan: op. cit., 41
Tijan: Sudbina senjskih starina
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (23), 60
Szabo: op. cit., 38, i dr.

[175] 1–Das aufgeschobene Pauliner Kloster und Kirche

[176] e–Das Pauliner Thürl

[177] A bis B der Lauf des Schädlichen Wildbach Torrente genannt

[178] Ex Pauliner Kloster

[179] Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (23), 60

[180] Tijan: op. cit., (24), 60
Krajač: op. cit., 144

[181] Kukuljević: Putne uspomene ..., 21

[182] Valvasor: op. cit., 79: »... Die Haupt–Kirche ist Unserer Lieben Frauen die andere dem S. Georg als Stadt–Patron die dritte der H. Annae, die vierdte S. Innocentio die fünffte der H. Magdalene die sechste S. Johanni dem Taufer die siebende dem H. Geist die achte dem H. Rocho die neundte abermal der Mutter Gottes die zehende S. Antonio dem Abt die eilffte dem S. Veit die zwolffte wiederum Unsrer Lieben Frauen gewidmet. Worüber annochzwey Klöster das eine ein Fraenciscaner und S. Francisci Ordens, das andre S. Nicolai : dass also in allem vierzehen Kirchen gezehlet werden.«

[183] Sladović: op. cit., 168

[184] Farlati: op. cit., 123: »... Cupientes igitur, ut ecclesia et hospitalis sancti spiritus de civitate Segnen ...« Sladović: op. cit., 256–7
Frančišković: Crkva sv. Franje ..., 411 i dr.

[185] Sladović: op. cit., 257–8: «... Cupientes igitur, ut ecclesia hospitalis sancti spiritus segniensis ...«

[186] Sladović: op. cit., 258–9

[187] Farlati: op .cit., 131; »... Actum in loco capitanei extra civitatem apud ecclesiam S. Spiritus Segniae« Klaić: Grada ..., 5

[188] Kukuljević: Nadpisi ..., 238: 793:
TEMPORE NOBOLIVM GHASPARIS DE PONTE
ET LODOVICI PEROVICH CASTALDOR (vm) EIVSDEM ECCLESIE FACTVM FVIT PER EOS HOC OPVS 1491.

[189] Kukuljević: op. cit., 238–9: 794

[190] Sladović: op. cit., 234–5: »... et deinde idem capitaneus in recompensam praedictae domus dirutae praefatis ministre et fratribus quandam ecclesiam capellam s. spiritus ...«

[191] Ritter-Vitezović: op. cit., 151: 1559. Razorisse fratri Klostar S. Ferenza izvan Szenya i novoga nutri poccesse zidatti: tako ravno i Cirkvu Duha Szvetoga.
Sladović: op. cit., 236: Krčelić de regnia dalmatiae itd. 467: »... Anno sequente 1559 in civitate extructum est templum ss. Spiritus et conventus pro Franciscanis ...«
Magdić: op. cit., 13–14

[192] Lopašić: Spomenici ... I, 18: XI

[193] Lopašić: Spomenici ... II, 19: XVIII, 23: XXIV
Magdić: Senj u XV vijeku ... 58–59

[194] Lopašić: Spomenici ... III, 331–8: CLXXXVII

[195] Magdić: Topografija ..., 13–14

[196] Sladović: op. cit., 237

[197] Magdić: op. cit., 13–14
Szabo: op. cit., 38
Tijan: op. cit., (75), 69

[198] Rogić: Naseljenost ..., 54

[199] Szabo: op. cit., 38 doduše misli: Ovdje su još sačuvane grobnice, pa bi se tlocrt mogao lako načiniti.

[200] Magdić: op. cit., 72, i dr.

[201] Magdić: Statut kralja Ferdinanda ..., 88
Čulinović: op. cit., 173–4: Pod kaznom od 24 libre nije se smelo trgovati ispred crkve Sv. Ivana Krstitelja.

[202] Lopašić: op. cit., 335

[203] Magdić: Topografija ..., 31

[204] Tijan: Senj ..., 38

[205] Szabo: op. cit., 38

[206] Glavičić: Vodič, 10–15
Glavičić: Kulturno–povijesni ..., 294

[207] Mohorovičić: Problem tipološke klasifikacije objekta srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, JA, Zagreb 1957, 520
Mohorovičić: Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinju i Cresu, Ljet. JA 59, Zagreb 1954, 225–6

[208] Sladović: op. cit., 184

[209] Magdić: Prilozi za poviest starih plemićkih porodica senjskih, Starine XVII, Zagreb 1885, 71

[210] Lopašić: op. cit., 331–338

[211] Sladović: op. cit., 364–6

[212] Magdić Topografija ..., 150

[213] Magdić: op. cit., 31

[214] Szabo: op. cit., 38

[215] Krajač: op. cit., 162

[216] Moguš: Sakupljanje toponomastičke građe u Senju, Ljet. JA 63, Zagreb 1959, 452

[217] Prof. Ante Glavičić istražio 1964. g.

[218] Glavičić: op. cit., 293

[219] Mohorovičić: Problem ... 519–520
Mohorovičić: Prikaz primjene ..., 5133–4

[220] Kukuljević: op .cit., 241: 806

[221] Lopašić: op. cit., 115–6: LIV

[222] Magdić: Statut kralja Ferdinanda ..., 79

[223] Kukuljević: Putne uspomene, 21

[224] Tijan: op. cit., 28–9
Szabo :op. cit., 38
Glavičić: op. cit., 286

[225] Tijan u svom Vodiču (28–9) navodi da se crkvica nalazila pred Kranjčevićevom rodnom kućom, a u bilješkama uz slike (73, str. 69) HKS Senj, navodi da je stajala pred župnim dvorom: i uz sl.22 Valvasorove vedute (str. 59), ponovno da je pred župnim dvorom, što je u očitoj kontradikciji.

[226] Za koju Szabo, op. cit., (38) kaže: »Ali ni tradicija ne zna gdje je bila crkva sv. Ane i sv. Inocencija.«

[227] Sladović: op. cit., 175

[228] Magdić: Topografija ..., 31: »sada kuća ... Gašpara Biankina (na Potoku) ...«

[229] Tijan: op. cit., 40
Szabo: op. cit., 38
Glavičić: op. cit., 292–3

[230] Magdić op. cit., 31: »sada magazin Jove Petrovića (na rtu) ...«

[231] Tijan: bilješke uz slike HKS Senj, (66) 67

[232] Krajač: op. cit., 148, 15

233 Smičiklas: Cod. dipl. X, 474: 334

[234] Smičiklas: Cod dipl. XV, 365–371 (citirano uz bilj. 161)
Rogić: Prilog topografiji, 271–3,

[235] Sladović: op. cit., 186

[236] dokument citiran uz: fortifikaciona arhitektura, bilj. 61

[237] Magdić: op. cit., 31
Tijan: Senj ..., 46
Glavičić: Vodič ..., 12

[238] Klemene: op. cit., 4

[239] Fučić: Glagoljska epigrafika grada Senja, VDMKR NRH, V/6, Zagreb 1956, 182, 183
Kukuljević: Nadpisi ..., 235: 783 (pročitano pogrešno –1307. g.)
Sladović: op. cit., 16 (pročitano pogrešno 1303 .g. Vodič po Senju i okolici, 4 (1303. g.)
Brunšmid: Kameni spomenici hrv. nar. muzeja u Zagrebu, II. Zagreb 1912., 30: 859
Frančišković: op. cit., 411 (1303. g.)
Szabo: op. cit., 43 (307. g.)
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj, (100), 75
Glavičić: op. cit., 24

[240] Kukuljević: op. cit., 235: 783
Brunšmid: op. cit., 31: 860
Tijan: op. cit., (99), 75
Fučić: op. cit., 183

[241] Szabo: op. cit., 43

[242] Mohorovičić: Problem ..., 517

[243] Frančišković: op. cit., 411

[244] Brunšmid: op. cit., 54–5: 893

[245] Tijan: Senj ..., 43

[246] tekst citiran uz: fortifikaciona arhitektura, bilj. 34

[247] u bilješci 233

[248] Magdić: op. cit., 31

[249] Tijan: op. cit., 33
Szabo: op. cit., 38
Glavičić: Kulturno–povijesni ..., 311–312

[250] Vodič po Senju i okolici, 4
Tijan: op. cit., 39
Szabo: op. cit., 39

[251] Kukuljević: op. cit., 253: 849 (navedeno pogrešno: 1724. g.)
Krajač: op. cit., 152–3

[252] Iz dnevnika o važnijim događajima Senja, što ga vodi senjski penzioner Ivan Glavičić, koj ga je ljubezno stavio na uvid.

[253] Tijan: op. cit., 43–4

[254] Kukuljević: Cod. dipl. II,
Smičiklas: Cod. dipl. II, Zagreb 1904, 191: 188
Klaić: darovnica ..., 269
djelomično citirano uz: urbanistički razvoj, bilj. 13

[255] Smičiklas: Cod. dipl. III, 85–6: 74. Andrija, kralj ugarski i hrvatski uzima u svoju zaštitu templare po Dalmaciji i Hrvatskoj i nalaže da niti ban niti nitko drugi ne smje zahtijevati od njih nikakovih daća. 1209: »... Civitas vero Scev, quam eis illustris B(ela) rex pie recordacionis in puran contulit elemosinam cum omnibus appendiciis suis, silvis et pascius ceterisque ad ius regale spectantibus, ipsis fratribus semper firma permaneat et iure perpetuo inconcussa cum ecclesia beati Georgii in eiusdem civitatis territorio sita, quam eis Petrus archiepiscopus Salone dedit, consistat ...

[256] Smičiklas: op. cit., 174: 150. 1219. Andrija, kralj ugarski i hrvatski daruje meštru templarskomu Ponciju de Cruce neke zemlje u Hrvatskoj.

[257] Tijan: Grad Senj u povijesti ..., 14

[258] Smičiklas: op. cit., 459–460: 6. 1233. 17. juna. U Senju: »... Actum Signie coram Templi ecclesia in presentia ...«

[259] Ljubić: Listine I, 76: XCVIII
Klaić: Grada ..., 4
Smičiklas: Cod. dipl. IV 350–1: 314 (bilješka uz urb. razvoj 15)

[260] bilješka uz: urbanistički razvoj, 18

[261] Smičiklas: Cod. dipl. X 363–4: 272, 369–70: 274
Tijan: op. cit., 19

[262] Prelog: Benediktinci, ELU I, Zagreb 1959, 322–6
[263] Frančišković: Stolna crkva..., 418
[264] Magdić: op. cit., 80–90
Magdić: Regesta..., 142
[265] Tijan: op. cit., 26
[266] Frančišković: Gdje je bila opatija sv. Jurja? Bogosl. smotra XV, Zagreb 1927, 489–92
Glavičić: Kulturno–povijesni..., 310 navodi: Prema pričanju Slave Gržine, već je punih 150 godina njihovo pleme živi na Fortici... (zemlju)... su otkupili od nekog popa Erma Abata...«
[267] Magdić: Topografija..., 50
Klaić: op. cit., 4
[268] Lopašić: Spomenici... II, 211: CXXXI
[269] Frančišković: Stolna crkva..., 417
[270] Sladović: op. cit., 246
[271] Tijan: op. cit., 14
[272] Čulinović: op. cit., 155: »Item, quod nobiles ciuitatis Segnie habent ius patronatus in ecclesia sancte Crucis de ualle Senie in elligendo plebanum seu abbatem illiu ecclesie.«
[273] Magdić: Regesta..., 152: 1726. Viennae, 14 Martii »...abbatiam sanctae Crucis de Valle Segniensi...«
[274] Tijan: op. cit., 19
[275] Smičiklas: Cod. dipl. XIII, 399–401: 291
[276] Smičiklas: Cod. dipl. XV, 141–3: 104.
[277] Kukuljević: Acta cr. I, 42: VIII, 47: XVII, 48: XVIII, 50: XX, 53: XXIV, 54: XXVI, 74: LIII, 78: LIX, 98: LXXX, 99: LXXXI
Šurmin: op. cit., 87: 24, 114: 47, 116–7: 49, 118–9: 51, 125–6: 61, 182–2: 104, 249–52: 154, 282: 181:51, 125–6: 61, 182–3: 104, 249–52: 154, 282: 181
[278] Kukuljević: op. cit., 43: IX, 45: XI, 159: CXLVII
Šurmin: op. cit., 88–9: 25, 93, 384–7: 256
Klaić: op. cit., 5
[279] Šurmin: op. cit., 247–9: 153
[280] Lopašić: op. cit., 211: CXXXI
[281] Kukuljević: op. cit., 63: XL
Šurmin: op. cit., 156: 87
[282] Kukuljević: op. cit., 90: LXX
Šurmin: op. cit., 227–8: 135
[283] Kukuljević: op. cit., 151: CXXXIX, 152: CXL
Šurmina: op. cit., 368–70: 246, 371–4: 247
Klaić: op. cit., 5
[284] Kukuljević: Putne uspomene..., 24, navodi: Put u Novi... »Prvi znamenitiji predmet, koj pada u oči, bijahu ruševine pavlinskoga samostana sv. Jelene, koj pol ure od Senja udaljen na jednom brdašcu leži... Crkvica sv. Jelene je pokraj njekoliko kuća sačuvana, a ne daleko od nje stoji klanac sv. Josipa, možebit na tužnu uspomenu Josipa cara, koji je pokraj mnogih inih i taj samostan digo. Red pavlinski imao je uobće u Hrvatskoj, a napose u senjsko-modruškoj biskupiji znameniti broj samostana... Ovi samostani čuvahu mnogu hrvatsku starinu, ponapose glagolske rukopisa i listine...«
[285] *Kukuljević: Acta cr.* I, 65: XLIII, 68: XLVII, 98: LXXX, 113: XCVII.
Šurmin: op. cit., 160: 90, 169-70: 97, 247-9: 153, 275-6: 175, 282: 181.

IV. PROFANA ARHITEKTURA

Prema djelomično sačuvanim sakralnim objektima i prema dokumentaciji može se stvoriti sumarna slika o njihovu arhitektonskom karakteru – reprezentativni sakralni objekti: katedrala, crkve sv. Franje i sv. Nikole održavale su opće arhitektonske karakteristike sakralne arhitekture zapadne Evrope u doba njihove izgradnje: katedrala u duhu romanike, franjevačka crkva i možda ona sv. Nikole u duhu rane gotike, a manje se crkve nadovezuju na tip pučke sakralne arhitekture svoje šire okolice. O profanoj arhitekturi najranijeg razdoblja Senja postoje u dokumentima rijetki usputni opisi koji indirektno mogu pružiti samo vrlo nejasnu predodžbu, a grad sačinjava – uz sakralne objekte što mu daju svoju notu – bezbroj anonimnih kuća svojim volumenom, visinama, materijalom, detaljima, smještajem, dužinom putova

Senj je danas grad mora i zaleđa (sl. 165, 166), no iako pomorsko-trgovački grad, već je u svojoj najranijoj srednjovjekovnoj povijesti bio iz obrambenih razloga opasan prema moru zidinama i kulama i na more se otvara tek od XVIII st. Ni u rimsko doba nije bio ratna,[1] nego očito trgovačka luka – portus Senia – pod kojim nazivom je ucrtan u Peutingerovu kartu.

Kako je već spomenuto, u urbanističkom smislu nije vidljiv kontinuitet od rimskih vremena do srednjovjekonog Senja, koji je očit u mnogim drugim našim jadranskim gradovima, i rimska prošlost u Senju prisutna je samo u ponekim uzidanim fragmentima (sl. 167, 168).

Kada se struktura rimskog svijeta srušila, srednjovjekovni se urbanizam rađa na novim – opisanim – principima. Gradovi nastaju spontano kao rezultat razvoja obrta i trgovine, čija aktivnost traži zaklon *utvrđen zidinama*. Razvijaju se pod okriljem svjetovnih ili vjerskih zaštitnika, a međusobni odnosi reguliraju se statutima. Krčki knezovi postali su zaštitnici Senja 1271. g., a stoljeće kasnije, 5. maja 1388. g. daju Senju statut koji fiksira, uglavnom, zatečeno pravno stanje. Pisan stoljeće kasnije od vinodolskoga (1280. g., dubrovački 1272. g., zadarski 1305. g., piranski 1307. g., trogirski 1322. g., labinski 1341. g., porečki 1363. g.) a istovremeno sa krčkim, razlikuje se od njih i *po tome što je pisan (iskvarenim)* latinskim jezikom, ne narodnim, a to svjedoči o njegovu m dunarodnom trgovačkom značenju.[2] Već je 1275. g. ustanovljen mletački konzul u Senju,[3] koji se spominje i u kasnijim ispravama, 1363. i 1374. g.[4] kada mu se dozvoljava izlaganje mletačke zastave. Senj u to doba svog prvog i najvećeg cvata za knezova Frankopana nije samo trgovačko nego i važno tranzitno mjesto. U njega dolaze kraljevi poslanici 1346. g.,[5] kroz njega prolaze kraljevi 1333., 1343., 1350. g.,[6] a poslanici se preko njega vraćaju iz Mletaka u Ugarsku 1356. g.[7] Iz njega se kraljica Marija zahvaljuje Mlečanima što je njihovom pomoću oslobođena g. 1387.[8] Sve to, uz urbano nasljeđe koje do danas – usprkos znatnim oštećenjima naročito tokom posljednjih stoljeća i ovog rata – pruža sliku srednjovjekovnog grada, govori

o tome da je Senj već u to doba morao biti oblikovan u svojim glavnim linijama, u svojoj spontanoj organskoj strukturi rastera srednjovjekovnog grada, spletu uskih ulica, s glavnim centrima obrambenog i vjerskog života, s njihovim trgovima: Starim pred katedralom i zborištem pred kaštelom, s nizom ostalih crkava, opasan zidinama i kulama.

Već su spomenuti paragrafi statuta u kojima se fiksiraju građevno pravni odnosi o zabrani prodaje gradnje nekretnina koje bi nekome mogle nanijeti štete (§ 95), o uplati sucima za novo učinjena vrata i prozor (§ 71), o kaznama za onečišćavanje grada (§ 55), o stražama vatre (§ 16).[9] Zatim, tu su paragrafi koji reguliraju postupak kupoprodaje nekretnina (§ 23) i (§ 90) koji se kažnjava nehatni požar u vlastitoj kući, jer se time izvrgava opasnosti od požara cijeli grad i neki drugi što govore općenito o nekretninama.[10]

Da je Senj trgovački grad, provijava kroz cijeli statut. Najvažniji gradski namet je »tergovina« (§§ 3, 4, 7, 16, 99, 100, 104, 107, 117, 120. 121 i dr.) porez, neke vrsti carine što se plaća na vratima grada.[11]

Od sakralnih objekata u statutu se spominje, dakako uzgred, katedrala i crkva sv. Ivana Krstitelja, dok su neki drugi sakralni objekti spominjani u ranijim dokumentima.

Od profanih, javnih objekata statut spominje u § 27: Svaki utorak, četvrtak i subotu bijahu dužni rektori senjski na glas zvona pod ložom Kampuzia ili blizu magazina soli otvoriti sudbenu sjednicu.[12]

Građani, taj novi stalež što nastanjuje gradove, lično su slobodni i imaju svoje sudove, kao i svoju upravu.[13] Gradske lože su mjesta gdje su se održavale javne sudbene rasprave (i javne općinske sjedice). Da je takva loža postojala u Senju već ranije, i u XIII st., prije statuta, govori dokumenat što ju spominje 1302. g.,[14] gdje stoji da su se prema običaju, dakle još prije tog datuma, vršila savjetovanja u njoj.

Tu ložu spominje i statut Ferdinanda III iz 1640. g. koji dodaje starom statutu od 168 paragrafa 21 novi član i unosi neke manje izmjene, u čl. XXVII, u istom tekstu: »Item statuerunt, quod rectores Segniae teneantur et debeant audito sono campanae venire ad locum iudicum, uidelicet sub logia campusij, aut iuxta magazenum salis, ubi ius redditur tribus diebus qualibet septimana videlicet: diebus martis, jouis et sabbati horis debitis . . .«[15]

To znači da je vjerojatno isti objekt na istom mjestu služio kroz sva ta stoljeća.

Kao arhitektonski tip, loža je više–manje otvoreni, s krovom što ga nose stupovi, natkriti prizemni objekt, i sastajemo ga iz raznih vremenskih razdoblja sačuvanog u nizu naših jadranskih mjesta (Omišalj na Krku, Rab, Hvar, Trogir itd). Da li u objektu na »Maloj placi« (Trg žrtava fašizma 8), što je u prizemlju obuhvatio vjerojatno na tri fronte otvoren objekt sa šest stupova, možemo nazrijeti staru srednjovjekovnu ložu?[16] Bio bi to svakako najstariji javni objekt Senja (sl. 169).

Ona se poslije 1640. g., čini se, više ne spominje, jer se u novo nastalim prilikama, kada iza uskoka u Senj ulazi njemačka vojska pa uloga i vlast kapetana raste – što je dovelo do čestih sukoba između Senjana i njihovih kapetana koji nisu uvijek postupali prema statutima – sud sastaje i u gradskom kaštelu,[17] kako to ilustrira i isprava iz 1680. g.[18]

Srednjovjekovnim gradovima upravljalo je gradsko vijeće, tako i Senjom. Na čelu su bila dva rektora. Oni se u pretfrankopansko vrijeme spominju kao gradski pročelnici; kao vicecomesi i vicariusi spominju se u nekim paragrafima statuta iz 1388. g., a statutom iz 1640. g. i »capitaneus« postaje vrhovni šef uprave kao i sudstva.[19]

Prema citiranom paragrafu statuta, rektorima je prvotno pripadala i sudska vlast. No, prvenstveno su oni glavni organi upravne vlasti, vijeća, koje se sastajalo redovno dva puta godišnje, o sv. Mihajlu i sv. Jurju. Vijeće je biralo, među ostalim, i gradskog kancelara koji je jedini imao pravo sastavljanja spisa što imaju pravnu važnost.[20] Na izvanredni saziv vijećnici su bili pozivani glasom zvona o čemu govori i čl. 136. statuta iz 1640. g., a i povelja porodice Homolić iz 1625. g.„[21] gdje stoji da su pozivani »in cancellaria communis ad sonum campane ecclesie sante Marie Mandallene, ut moris est . . .« zvonom crkve sv. Marije Magdalene, kako je to običaj u »cancellariu communis«. Drugi jedan dokument navodi da su u XVIII st. bili pozivani zvonom crkve sv. Jurja.[22]

Gdje je bila ta vijećnica koju kasniji dokumenti spominju pod nazivom kancelarije? Ona je bitan element srednjovjekovne arhitekture i arhitektonski redovno jednako tako naglašena kao katedrala i kaštel, jer su to tri središnje tačke života srednjovjekovnog grada: upravnog, vjerskog i obrambenog.

Kada je poslije madridskog mira, novim statutom kapetan postao vrhovni šef uprave Senja, očito i vijećnica kao objekt gubi svoje puno značenje.

Kao najvažniji objekt profane arhitekture, kao naglašeni objekt, pojavljuje se istovremeno sa gradskim zidinama već početkom XII st. u zapadnoj Evropi.[23] Senjsku vijećnicu dokumenti posredno spominju i poslije statuta iz 1388. g. Tako je u iskazu o razdiobi prihoda senjske mitnice 1612. g. naveden utrošak od 12 forinti za gradsku uru,[24] a gradske ure redovno su atributi vijećnice. Prema statutu iz 1640. g. birači bi s novoizabranim pučkim sucem krenuli u gradsku vijećnicu, gdje bi ga uveli u sudačku čast i vlast,[25] a navodi se[26] da su u drugoj polovini XVII st. senjski građani prenijeli svoje spise iz katedrale u gradsku vijećnicu i tada osnovali poseban gradski arhiv.

Da je kao arhitektonski naglašeni objekt postojala, svjedoči još 1689. g. Valvasor,[27] no vjerojatno je ubrzo iza toga srušena, i vijećnica, kancelarija, zatim se privremeno nalazi u stambenoj kući »Mioffcicha«, pa Vukasovića, pa uz »Malu placu«, kako se to vidi iz slijedećih dokumenata. Ali kao srednjovjekovni značajni profani objekt ona već

koncem XVII st. ne postoji, i čini se, ne izgrađuje se nova, reprezentativna u uvjetima u kojima kapetan drži upravnu vlast u svojim rukama.

U dokumentu iz 1698.g.,[28] gdje Senjani razlažu velikom kapetanu grofu Edlingu da je njihova obrana protiv nove solne daće zakonita i da su se Vukasovići ogriješili o sloboštine grada, stoji: »... A da pak otagnia vichia u kuchi Giuana Mioffcicha cinimo, to ni pravichno na pervo dano, nego gistina je, da mi nasa vichia u rechenoga Mioffcichia kuchi chinimo za uzrok, da osoboine nase kuchie cancillerigie nimamo, buduchi nam gur davnih lett tla pala: a da u kuchi vise gimenovanoga Mioffcichia chinimo, to ie kako u nasega od privilegou i sloboschine vicze comesa, ali u nasega cancillera priseznoga, y to ne otagno, nego nagpervo oglasenem v. excellencie pod glas zvognienia zvona nasega canfaluna crique svetoga Jurja po nasoy staroga uzanczi y navadi; v ta takova tako dugo, dokle ove nase privilegie budemo uzivali, nemore nam se pripovidati ...«

U dokumentu iz 1720. g. gdje Vuk Homolić opisuje dalji tok senjske bune protiv porodice Vukasović, stoji:[29] »... derxechi oprez ali ti straxu suproti kuchi gosp. bogmesstra de Vukassovichia ... iesu nosili u kancileryu pisstole ... potle pak toga cuh ... sa svimi vechi del od puka smutlyvczi navalisse na kuchiu gosp. bogm. Filipa de Vukasovicha ku derximo za komunsku cancilleriu ... S tim iesu smutlyvczi zdigli puk i vrata od kuchie ali ti cancilerye sikirami poczeli sich, govorechi on Lalich: udrite i razbite vrata verh mene. I tako niki Miho Barbich iz Briny, kako cuh, sikirom sikal vrata. I oprivssi iesu uzeli silnim naczinom skrinyu cesarskimi i kraljevskimi privilegi i takovu odnili u sakristy crikve stolne svete Marie ...«

Ponovno se spominje gradska vijećnica, ili kancelarija, u dokumentu iz 1751. g.:[30] »... Buduchi se u Cancilleriu nassu skupno Gospodom Vlastelli, Vlastellsko Vichie polak zakona i obicaya sakupili ... bi na ovi Priviley postavljen Veliki ove Plemenite Communitadi Grada Segna Pecat. Dano u Segnu u Cancilleriyi dan, i letto kako zgora .. «

Na planu Senja iz 1785-ih godina (sl. 26, 27, 32),[31] u legendi – pod g – piše: vijećnica, uz objekt kod »Male place« (u kojem je pod »s« ispod vijećnice bio magazin soli).

Vijećnica je, zatim, bila u objektu koji je 1825. g. izgorio. Dio gradskog arhiva bio je spašen i ponovno pohranjen u katedrali iza glavnog oltara, u riznici pokraj kaptolskog arhiva, do 1872. g. kada je ponovno prenešen u gradsku vijećnicu[32] koja je pod imenom magistrata urisana već na planu iz 1839. g. (sl. 36) (uz objekt koji je na planu iz 1785. g. naznačen kao vijećnica).

Prema svemu iznesenom očito je da gradska vijećnica kao srednjovjekovni arhitektonski objekt nije u Senju već davno sačuvana.

Od javnih profanih zgrada, Senj je već vrlo rano imao, kako je to već spomenuto, i bolnicu-hospicij. U zapadnoj Evropi osnivaju se oni već u VI i VII st. i redovno su povezani s institucijom crkve. U Hrvatskoj se prvi spominje onaj templarskog reda kod sv. Petra na Bojišću u ninskoj biskupiji 1186. g., a zanimljivo je da se u Zagrebu spominje prvi puta 1357. g.[33] svega tri decenija prije senjskoga.

On se uz crkvu sv. Duha spominje, kako je to navedeno,[34] 1389. g., 1400. g., 1476. g., gdje se daje oprost grijeha onome tko posjeti crkvu gostinjca: »... Cupientus igitur, ut ecclesia hospitalis sancti spiritus segniensis ...«

G. 1554. i 1604. moli se godišnji prihod od tridesetnice za uzdržavanje bolnice kod sv. Duha, što se potvrđuje 1612. g.,[35] kako bi se poboljšalo siromašno stanje bolnice – i samostana franjevaca i dominikanaca.

Hospicij se, prema tome, spominje u preduskočko doba[36] kao i u doba uskoka, a čini se da se posljednji put spominje 1612. g., pet godina prije madridskog mira prema čijim su zaključcima uskoci morali napustiti Senj.

Ta ustanova, što ima začetak u srednjovjekovnom prenočištu, skloništu za putnike i hodočasnike, domove staraca i sirotište, sastojala bi se redovno od nekoliko većih i manjih prostorija, a stajala bi pod upravom crkve. U Senju bi to možda mogao biti stari objekt s boltama u prizemlju što se naslanja na nekadanju crkvu sv. Duha, odnosno dio samog tog objekta situiranog na trgu kaštela, danas trgu Marka Balena[37] (Velika placa, Cilnica).

Od objekta profanog karaktera – a koji nisu stambeni – u statutima iz 1388. g. i 1640. g. spominju se taberne, krčme u raznim tekstovima, šta igraju također važnu ulogu u gradu onda vinorodnog kraja. Pri tome se kneginjina krčma – »thaberna knegynya« – spominje i u tekstovima iz 1495. i 1544. g.[38] Vino je za Senj bio važan artikl trgovine, iako je najvažnije drvo, vesla, pa sol.

Uz trgovinu kojoj je pogodovalo što Senj leži i na putovima koji ga povezuju sa zaleđem, razvijali su se obrti. To su te dvije aktivnosti koje su oblikovale srednjovjekovne gradove. I dok se tržišta formiraju uz gradska vrata, pojedine trgovine namirnica ili obrti koncentrirani su u pojedinim kvartovima ili ulicama – kao i u rimskim gradovima – i po njima dobivaju nazive. U Senju su se još do ovog stoljeća sačuvali nazivi dviju ulica očito prema obrtu koji je tu bio skoncentriran: Brijačka ulica (danas Vlatkovićeva) i Mesarska ulica (danas Daničićeva). Mesari su bili jedna od najhomogenijih srednjovjekovnih korporacija, pa nije čudo što se upravo ime njihove ulice – jedne od najvažnijih ulica Senja – najdulje sačuvalo.

Osim imena tih ulica što dolaze iz daleke prošlosti, u Senju su se još danas sačuvali nazivi nekih kvartova iz davnine. Nije doduše poznato na koji predio se može odnositi u vezi lože spomenuti naziv Campusi što se prvi put spominje 1302. g., a dokumenti iz 1353. i 1354. g. taj predio jasnije označuju, kao prostor prema moru: »... versus mare est spacium Campusii ...«,[39] što bi možda potvrdilo lokaciju lože na mjestu na kojem se danas pretpostavlja da se nalazi.

Dokument iz 1360. g. i 1372. g. spominje kuću koja je »... in pothoco ...«.[40] Pod tim nazivom podrazumijevao se predio što spaja trg pred ka-

štelom s morem kuda je prije regulacije bujice, današnjeg Kolana, tekao potok, »torrente« – kako je to spominjano u prije citiranim zapisima i kako je vidljivo iz navedenih grafičkih dokumenata počam od Stiera u XVII st. Danas se tako naziva ulica što spaja spomenuti trg s obalom.

Uz predio »potoka« prema zidinama sačuvani su u zbijenoj izgradnji vrlo stari stambeni objekti Senja, u predjelu još danas poznatom pod nazivom »križ« – danas Trg oslobođenja. I taj naziv »križ« nalazimo već u dokumentu iz 1602. g.[41] Smatra se da su upravo objekti Križa, kao i Gorice na suprotnoj strani grada uz zidine prema papinskoj kuli, najstariji u Senju. U tim su se predjelima još ponegdje sačuvali oblici ruralne stambene arhitekture koja se razvija horizontalno i potječe iz vremena, ili potsjeća na njih, kada još prvobitnu grupnu izgradnju nije zamijenila zatvorena izgradnja katnicama, kada zgušćavanje nastaje zbog ozidavanja grada. Za njih su karakteristične »balature« vanjsko stepenište. Takav tip kuća spominje dokument iz 1365. g.:[42] ... unius domus cum balladurio exteriori ...« I druge su senjske karakteristike, kao uopće srednjovjekovne izgradnje, kako je to opisano, presvođeni prostori, javni i privatni. I takav oblik izgradnje spominje dokument iz 1359. g.[43] »... Actum Segnie in volta Francisci Paonis ...« Presvođeni prolazi još su danas karakteristika Senja.

Upravo taj prelaz iz grupne izgradnje u zgusnuoblikovao je ulice što neplanski, ali organski povezuju cijeli grad. Ulice su bile meko oblikovane samo dužinom vrtova, i kad se izgradnja zgušćuje vlasništvo djeluje na nepravilnost tlocrta i cijelih blokova, pa uglovi kuća zadiru u liniju ionako uskih ulica. Da se u Senju već rano javlja tip stambene kuće i na dva kata, potvrđuje dokument iz 1243. g.[44] kojim se dariva palača na dva kata »... palacium cum duobus stachucis ...«

Karakteristika stambene kuće srednjeg vijeka je u tome da svaka obitelj živi unutar svoje stambene kuće, a crkva je jedino mjesto sakupljanja, što joj povećava značenje, kao i trg pred njom sa svojim stablom. Kuća je redovito tlocrtno jednostavna počtvorina sa strmim stepenicama uza zid, i ono što daje čar tim skromnim građevinama je jednostavnost i iskrenost konstrukcije. One su siromašne ukrasima, u XII i XIII st., ako i postoji reljefni ukras naglašena mu je linearnost, a cijelo prostorno shvaćanje mijenja se općenito tek u XV st., dovodi do razvijenog tlocrta i do dekorativnosti fasade. Na posve plošno tretiranim pročeljima tih skromnih građevina – kako se to još danas vidi u Senju – jedinu živost daje igra prozora koji nisu postavljeni simetrično na fasadu i ne dolaze jedan nad drugim, nego su postavljeni da najbolje osvijetle pojedini prostor, a to im diktira i dimenzije.

Materijal izgradnje kod Slavena bilo je drvo. Tokom srednjeg vijeka arhitektura Slavena postepeno se transformira u pogledu materijala. I u Senju je u XIV st. bilo drvenih kuća, kako svjedoči dokument o kupoprodaji iz 1343. g.:[45] »... vnam domum lignaminis cum tereno positam in ciuitate Segnie ...«

Obično materijal izgradnje i nije naznačen, izrijekom je spomenut samo u nekim spisima, npr. 1350. g. spominje se zidana kuća[46] »... vnam domum muratam ...«, također 1354. g.[47] »... vnam domum muratam in Segnia ...«, ili još detaljnije[48] »... unam domum lapideam et muratam«, 1353. g.

Kako je u Senju 1239. g.[49] požar počinio velike štete, možda se uglavnom onda prešlo na zidanu izgradnju, a pogotovo nakon ponovnog požara 1380. g.[50] kada se iza toga popravljaju zidine i vatrom oštećene kuće.

U velikom nizu darovnica i drugih dokumenata koji spominju stambene kuće u XIII[51] i XIV[52] st. može se samo vidjeti da izgradnja još nije zgusnuta. Kuće su označene opisom položaja s obzirom na kuće susjeda i javne putove.

Iz XV st. sačuvani su u Senju, bar djelomično, neki stambeni objekti s natpisima.

Najstariji natpis glagoljicom iz 1477. g.[53] sačuvan je nad ulaznim vratima ogradnog zida kuće (sl. 170) što je unutar dvorišta djelomično porušena, na Gorici 24. Natpis glasi: Č. U. N. Ž. OVO E ARMA G (ospo) D (i) NA MARTINA ARHIPR (va) DA SENSKOGA VNUKA SPAROŽIĆ (A)[54] Taj najstariji datirani sačuvani profani objekt Senja (arh. snimci 34–39) prikazuje uglavnom stambeni objekt opisanog tipa, kome je u razizemlju bila konoba. Ona nema direktne veze sa stanom iznad, koji se povezan s dosta strmim stepeništem, razvija kroz tri kata, da bi u najvišem, u potkrovlju sudeći prema još sada sačuvanom otvorenom ložištu, imao prostoriju za kuhanje, kako je to često u romaničkih kuća.[55]

U to doba postoji u Senju štamparija (1494–1508. g.), koja je 27. VIII 1507. g. bila »v hiži ... arhižakna Silvestra Bedričića«,[56] pa se pretpostavlja da je ona mogla biti u objektu koji se nadovezuje na ovaj s najstarijom oznakom datuma.[57] O tome za sada nema nikakvih indicija, no i taj objekt, kao i neki susjedni s boltanim razizemnim prostorijama, vjerojatno je već bio izgrađen u to vrijeme.

Na kući u Hreljanovićevoj ul. 4 je natpis glagoljicom iz 1483. g. (sl. 171. 172). On glasi: Č. U. O. V. POP' GRŽAN' BIŠE PRAVADN (i) K'.[58] G. 1863. bio je to »natpis na jednoj porušenoj kući.[59] Poslije ovog rata kuća je također djelomično obnovljena[60] tako da se u prizemlju i I katu proširila i na susjednu kuću. Osim toga je u prizemlju, na mjestu ulaza u konobu što je stajao pokraj glavnog ulaza, postavljen prozor. Stan se i ovdje razvijao prvim i drugim katom (arh. snimci 40–44). U drugom, najvišem katu vjerojatno je također bilo ognjište za kuhanje. Iako je kuća bila porušena u XIX st., vrlo je vjerojatno da je bila obnovljena prema svom izvornom obliku jednostavne tlocrtne počtvorine sa stubištem uza zid, jednostavnog pročelja, kakva je uglavnom i danas.

Mnogo reprezentativniji oblik ima dvokatnica s natpisom – u prizemnom hodniku stubišta – iz 1487. g., situirana nasuprot katedrali. Kuće uglednijih bogatijih građana svuda su u to vrijeme izgrađivane na istaknutijim urbanim prostorima. Dok su prve dvije kuće bile vlasništvo kanonika (arhiprvada–arhipresbitera, odnosno pravadnika–kanonika ekonoma), dotle je to bila kuća zlatara Martina Živkovića, brata kasnijeg senjskog biskupa. Natpis glasi: DOMVS MI. MARTINI XIFCHOVICH AVRIFABERI DE SEGNA. MCCCCLXXXVII. DIE VIII GVNI (sl. 173, 174)[61] I ta je kuća tokom vremena pregrađivana i žbukana.

Tom se stoljeću pripisuje izgradnja (1902. g. porušenog) zanimljivog objekta zvanog dvorac, »azil«, koji je prema tradiciji bio utočište zločinaca, ukoliko su se u njega pravovremeno zaklonili (sl. 175, 176). Bio je situiran na još danas vidljivom mjestu trga »Dvorac«.[62]

U ovom ratu porušena je na »Širokoj kuntradi« kuća Blagaića na kojoj je stajao natpis iz 1522. g. i od koje je ostao sačuvan samo fragment kamenog nadvratnika s natpisom (sl. 177) latinicom i glagoljicom: MCCCCCXXII ZORZI BLAGAICH

Č. F. I. B. JURAJ BLAGAIĆ"[63]

Iz tog istog, XVI st. je i dvorišni portal sa sklopom starih, zanimljivih objekata. Portal (sl. 178) je profiliran tipičnim gotičkim motivima bastonata i dijamantnog reza s natpisom: ANNO DNI 1541. DIE 5. APPRILS NON NOBIS DOMINE SED NOMINI TVO DA GLORIAM. FRANCISCVS SVBRANICH PROPRIIS IMPENSIS.[64]

Petnaesto i šesnaesto stoljeće je vrijeme, kako je to već spominjano, kome su uskoci dali svoj biljeg. U to vrijeme u Senj dolaze u velikom broju izbjeglice pred Turcima, izgradnja se zgušćava do maksimuma. Uz veliki broj skromnih stambenih kuća u to doba izgrađuju se i kuće uglednika i obitelji iz kojih su potekle najuglednije vojvode uskoka. I te su kuće samo fragmentarno sačuvane, prezidavane, preoblikovane, žbukane tokom vremena.

Obitelj Daničića, opjevanu u narodnim pjesmama, osnovao je Juraj Daničić što je 1463. g. iz Jajca preko Dalmacije prebjegao u Senj. Njegov unuk Juraj (–1599. g.) bio je vojvoda, kao i praunuk mu Juraj (–1683. g.). Obitelj je dala Senju i mnoge druge uglednike, a izumrla je 1800. g.[65] Senjski dokumenti često ju spominju.[66]

Stambena dvokatnica te obitelji situirana na »Maloj placi« (danas Trg Žrtava fašizma 10) ima –pregrađenu– gotičku triforu u II katu kao jedini zanimljivi ostatak nekadanje palače (sl. 179, 180). Kasnije je pripadala također uglednoj senjskoj porodici Homolića.[67]

Na istom trgu, na njegovu uglu (sl. 181) srušena je u ovom ratu kuća obitelji Bassani–Sacchi s natpisom iz XVI st.[68] Kuća je bila obnovljena početkom ovog stoljeća kada joj je dodan treći kat.[69]

Jednako tako ugledna obitelj Senja bila je ona knezova Posedarića.[70] Porijeklom Dalmatinci iz Posedarja igrali su naročitu ulogu u životu uskoka na prijelazu iz XVII u XVIII st.

Kuća njihove obitelji vrlo je grubo pregrađena 1935. g. (sl. 182–184).[72] Pročelje od kamena tesanca prekriveno je žbukom, a od otvora su sačuvani ostali samo oni I kata na oba pročelja (na trg i na Ul. Jurише Orolovića) s prozorskim klupčicama djelomično gotičke profilacije i konzolama u obliku lavljih glava, djelomično renesansnih profilacija prozorskih klupčica i konzola, te sa renesansnim pleterom natprozornika.

Vjerojatno je iz XV ili XVI st. i palača obitelji Vukasović[73] – koju također često spominju senjski dokumenti – situirana na trgu katedrale (M. Ogrizovića 7), s nizom ugrađenih fragmenata prozora i vratiju, baroknim balkonom (sl. 185–189). Pregrađivana u više navrata, prilikom posljeratne restauracije,[74] kada se uređuje za mjesni muzej, obnovljena su oba gotička doprozornika I kata, kao i oni niskog prizemlja s profilacijom dijamantnog reza. Sa sličnom je profilacijom i današnji kameni dovratnik glavnog ulaza, a obnovljeno je i pročelje dvorišta s arkadurama u prizemlju i I katu.

Pojedinačno ugrađenih raznih detalja i fragmenata (gotičkih portala: Ul. J. Orlovića 2, Stara cesta uz papinsku kulu, Vlatkovićeva 6, Gregovića 3, itd) nalazi se na mnogim objektima (sl. 190–198).

Dok su u svim spomenutim reprezentativnim objektima profane arhitekture sačuvani samo fragmenti stilske oznake, dotle je jedino objekt »lavljeg dvorišta«, ne samo u detaljima nego i prostorno, zadržao karakteristike renesanse, stila u kome je izgrađen. To je jedina renesansna prostorna kreacija Senja koja u stambeni objekt integrira oblikovani unutarnji otvoreni prostor, cortile, u želji za zrakom, otvorenim nebom, prirodom – elementima koje renesansa uklapa u stambene objekte (sl. 199–206). Jednostavnog, otmjenog pročelja –naknadno pregrađenog u prizemlju– dobio je ime po konzolama u obliku lavljih glava što pridržavaju terasu I kata, koja sa tri strane okružuje nutarnje dvorište, što se u prizemlju otvara prema objektu sa dva bogato profilirana luka podprta stupovima s kapitelima. Četvrtu stranu dvorišta tvori stepenište do susjednog objekta –s djelomično gotičkom profilacijom otvora–koji je vjerojatno s ovim objektom bio povezan, sudeći po zajedničkoj terasi I kata, koja je očito kasnijom pregradnjom dobila željeznu ogradu. Izgradnja tog objekta što u dvorištu ima bunar sa grbom (porodice vojvode od Zweibruckena?), stavlja s u XV st.[75] (arh. snimci 45–46).

Renesansnog je karaktera i izvanredan reljef Madone, jedan od rijetkih ostataka likovnih umjetnina grada, uzidan na podestu stubišta I kata stambene kuće u Vlatkovićevoj ul. 20 (sl. 207)).

Renesansnog su karaktera i portali na raznim mjestima grada, što na zaglavnom kamenu lučnog dovratnika nose »uskočke« glave (sl. 208–213), kako se to prema tradiciji drži (arh. snimci 47–50). Prema tome bi vrijeme njihove izgradnje dopiralo do početka XVII st. kada uskoci napuštaju Senj.

Izgradnja profane arhitekture nakon toga neko vrijeme stagnira. Statut Ferdinanda[76] iz 1640. g. ne unaša u izgradnju novih momenata. Jedino je vidljivo u čl. CLXXIX da je još uvijek zabranjena izgradnja uz zidine. G. 1647. bujica je razorila više od 50 kuća[77] – što je činilo oko 10% cjelokupne izgradnje.

U novonastaloj situaciji, kada su Senj napustili uskoci, kralj Ferdinand uvrštava Senj 1652. g. u kraljevske slobodne gradove.[78]

Stierova i Valvasorova veduta (sl. 12 i 14) prikazuju tip opće izgradnje u tom stoljeću.

Od natpisa na objektima što su bili sačuvani još u XIX st.,[79] preostali su samo oni do sada ovdje spomenuti. Međutim, danas se na objektima iz tih vremena pod žbukom otkrivaju novi natpisi: na obnovljenoj kući u dvorištu Hreljanovićeve ul. nasuprot br. 4 na nadvoju nad vratima piše:

DOMVS PBRI GEORGII BOGVTICH
REPARATA AN. DN. MDLXXXVII (sl. 214).

Na Trgu oslobođenja br. 3 na nadvratniku uz stubište unutar kuće u prizemlju piše: PETAR STIPANOVICH 1652 (sl. 215). Prezime Stipanović često spominju senjske isprave.[80] Nad jednim vratima dvorišne zgrade na »Malim vratima« br. 4. stoji: 1668 (sl. 216).

U XVIII st. trgovina se u Senju ponovno sve više razvija. U tu svrhu izgrađuju se objekti magazina. To su ili novi, manji jednokatni objekti (sl. 19–22) ili se stambene zgrade u njih pregrađuju, kako to navodi legenda planova iz 1785–ih g.,[81] da se zatim gradu, unutar već djelomično porušenih zidina, dodaju neki novi objekti od kojih je do danas ostala sačuvana – djelomično – palača obitelji Carina[82] svojom frontom prema katedrali i palači Vukasović. Na planovima iz 1785–ih g. (sl. 26, 27, 32), na prostoru na kojem je ona kasnije izgrađena, još je smješten objekt manjih dimenzija, a u legendi –pod w– stoji: kuća Petra Daničića u kojoj je magazin soli zapremine 4500 Cabala. Sudeći prema »jozefinskim« detaljima oko prozora I kata na spomenutom pročeljima, ona se izgrađivala u doba Josipa II podkraj stoljeća. Oštećena u ovom ratu, sačuvala je svoj reprezentativni ulaz (sl. 217), dok joj je u poslijeratnoj restauraciji obnovljen interijer i dodano pročelje[83] (sl. 245) prema bivšoj »Maloj placi«. Već krajem prošlog stoljeća pripadala je kaptolu, a danas je sijelo biskupije.

Od objekata profane arhitekture što se podižu izvan zidina potkraj XVIII st. ostala je sačuvana kuća Domazetovića iz 1744. g.[84] i zgrada poznata pod imenom »Verein« (sl. 218),[85] koju je također podigla ista obitelj. Bila je to jedna od najraskošnijih senjskih palača, skladnog baroknog pročelja, koja je u XIX st. služila u društvene svrhe (čitaonica i dr.), u I svjetskom ratu bila je u njoj bolnica Crvenog križa, a danas su u njoj uredi.

S kraja stoljeća je i veliki objekt na obali, palača ex-Ježić,[86] magazin (danas restauracija, sl. 222, 223) na čijem je mjestu do 1785–ih g., kako to prikazuju planovi u legendi pod o – bio stan vrhovnog preuzimatelja soli, bankovnog činovnika. Pročelje tog objekta govori o blagostanju grada koji počinje podizati prema luci koja se u to doba izgrađuje, na mjestu porušenih zidina prema moru cijeli niz visokih objekata stambenog i trgovačkog karaktera.

U produžetku linije zidina podižu se prema luci, kao obrana od bure, veliki objekti »carskih magazina« (sl. 221), čija je izgradnja projektirana već 1785. g., a koji su u ovom stoljeću, 1933. i 1935. g. gorili, u ratu bombardiranjem bili porušeni, a 1963. bili srušeni i posljednji njihovi dijelovi da se na tom mjestu izgrade nove zgrade.[87]

U XIX st. grad se još više širi izvan starih okvira zidina – kako je to prikazano u urbanističkom razvoju – gradi se biskupska palača 1839. g.,[88] srušena u ovom ratu, a obala koja je od davnine bila branjena s morske strane gradskim zidinama i kulama nakon njihova rušenja potpuno se izgrađuje u znaku trgovačkog prosperiteta grada. I s još tada neporušenom crkvom sv. Nikole i samostanom tvori prema moru frontu novog izgleda (sl. 219–223), koja svojim mjerilom ne odgovara unutarnjem sadržaju, tkivu grada s objektima znatno manjeg mjerila i srednjovjekovne strukture. I pojedini objekti unutar grada – iz opisanih pobuda tog vremena[89] – grade se izvan osnovnog senjskog mjerila. Tako objekt gimnazije što je nastao adaptacijom dviju kuća obitelji Čolić 1850. g.,[90] sada stambena zgrada,[91] i u ovom ratu porušeni objekti magistrata, odnosno policije i katastra[92] uz »Malu placu«.

Pod konac stoljeća i početkom XX st. ne ruše se samo pojedine zgrade da bi se proširile ulice i trgovi nego se mnoge obnavljaju, većinom vrlo grubo bez poštovanja prema realnim vrednotama koje predstavljaju.

U ovom su ratu – osim spomenutih srušenih objekata – porušeni i pojedini blokovi, ulice. Među njima mnoge slikovite, ambijentalno vrijedne skupine, kao npr. objekti na Širokoj kuntradi (sl. 224, 225). Mnogi nesrušeni objekti potpuno su razdrmani, prema tome nestabilni (sl. 227), a mnogi oštećeni i u derutnom stanju (sl. 226).

Karakter starog Senja ostao je najviše sačuvan, osim u opisanim objektima i detaljima, u još uvijek znatnom broju sačuvanih pojedinačnih objekata, skupina objekata (sl. 228–231), ulica (sl. 232–234, arh. snimak 51), te u cijelom nizu presvođenja preko ulica (sl. 235–244), koji, iako mnogi pregrađivani, još uvijek evociraju sliku srednjovjekovnog grada, srednjovjekovnih objekata, ambijente izuzetne vrijednosti i originalne.

Poslije rata obnavlja se ono djelomično porušeno i izgrađuju se novi objekti, kao što je opisano u urbanističkom prikazu (sl. 245–250).[93]

Kako se iz cijelog prikaza vidi, Senj ne obiluje arhitektonskim spomenicima izuzetne estetske vrijednosti mada su ostali sačuvani izvanredni primjeri pojedinih tipova arhitekture – fortifikacione: Nehaj, sakralne: pročelje katedrale, profane: uz kuće s natpisima počam od XV stoljeća, pojedini detalji, fragmenti, renesansno »lavlje dvorište«. Glavna vrijednost Senja je u njegovu povijesnom značenju kao grada koji jedini na našem jadran-

skom području nije nikad potpao ni pod Turke ni pod Mlečane – a što se tako očito odrazuje u arhitekturi. »Pored Dubrovnika nema kod nas grada, kojega bi prošlost, spomenici i kulturne tradicije bile tako važne za povijest hrvatskog naroda, kao što je to grad Senj.«[94]

Zbog toga u njemu nema takvih arhitektonskih spomenika koji zadivljuju svojom arhitektonskom vrijednošću kakvih ima duž našeg Jadrana, što su ih podizali najviše naši majstori, ali pod direktnim utjecajem Mletaka, Italije. Za Senj je karakteristično da su se u njemu vrlo brzo asimilirali i strani državljani kao i došljaci što su ga uz domaći živalj nastanjivali. Stalno povezan s našim životom, sa zaleđem, on je takav i po svom arhitektonskom karakteru.

Zato njegova vrijednost nije toliko u pojedinim objektima – bilo sačuvanim, bilo rušenim uporno hotice ili nehotice najviše tokom posljednja dva stoljeća – koliko u urbanističko-ambijentalnim vrednotama, još djelomično opasan zidinama i kulama, sa skromnim, nenametljivim objektima, s neuglednim, starolikim, uskim i visokim kućama što nalikuju na utvrđenja, s presvođenjima preko ulica, sa spletom ulica i trgovima što su im organska proširenja, s vrtlogom slijepih uličica čije završne fronte, tek nešto bogatije arhitektonski tretirane, nakon niza posve skromnih objekata u odnosu na njih djeluju snažno, kao i otvoreni prostori pred njima. Sve je tu u mjerilu, u sitnim varijacijama, gradacijama, ali ne zato manje vrijedno doživljajima. To je arhitektura bogata slikovitošću postignuta skromnim sredstvima. Štura, teška – nakon prvog srednjovjekovnog oblikovanja dopunjena u ratnim, uskočkim danima – pučka, naša. Nenametljiva, čedna, daje fizionomiju čitavu gradu, s izuzetkom objekata profane arhitekture većeg mjerila iz posljednje faze prosperiteta, iz XVIII–XIX stoljeća, većinom na obali, i tek sa, tu i tamo, objektima i detaljima, cezurama, što je povezuju s istovremenom arhitekturom Zapada. Kao takva, ona doista odrazuje život, i društvene prilike toga grada tokom dugih stoljeća, čija su uskočki borbena i kulturna tradicija dijelovi naše povijesti. I kao takav on je izuzetne vrijednosti, i ono što je od cijelog blaga preostalo trebalo bi znati sačuvati. »Najviše spomenika ima iz kasnijeg srednjeg vijeka i iz onog doba (XVI i XVII vijek), kada je Senj kao predstraža kršćanstva u borbi Hrvata protiv polumjeseca igrao najvažniju ulogu u svojem životu. Nema nijednog grada u Hrvatskoj koji bi imao toliko zanimljivih spomenika kao Senj, te bi Senjanima trebalo preporučiti da to svoje blago, koje im služi na diku, što brižnije sačuvaju budućim generacijama. (Ti spomenici će se valjda u ovom časopisu priopćiti s nacrtima, a takvu su publikaciju već davno zaslužili – 1898. g.)«[95]

Trebalo bi njegove preostale urbano–arhitektonske vrednote znati sačuvati kao dokumentaciju naše kulturne baštine, onog samoniklog u njoj, i kao dio naše povijesti koja povezana s očuvanjem Evrope od Turaka, svojom neponovljivošću, može biti interesantna i izvan naših nacionalnih granica.

Tim više što je »danas suviše usko shvatanje, da jedan objekt zaslužuje da se čuva u muzeju ili na terenu . . . samo zato što znači izvjesno umjetničko ostvarenje . . . ili čak samo zato što predstavlja nekakvu starinu ili rijetkost . . . Treba otkriti ulogu koju je trebalo da on odigra u društvu i vremenu . . .«.[96]

Senj završuje da se taj kriterij na njega primijeni, jer samo s pomoću sačuvanih urbanističko -ahitektonskih tvorevina ovako izuzetne vrijednosti održavamo vidljivi kontinuitet povijesti naše zemlje.

Zato bi trebalo stanovite objekte istražiti, konzervirati, cijele sklopove preostalih objekata unutar zidina grada asanirati, što može dati zanimljiva i izvanredno vrijedna prostorna rješenja, a nove objekte suvremenog arhitektonskog izraza uklopiti vrlo pažljivo volumenom, gabaritom, materijalom, mjerilom, bojom, detaljima u grad koji nakon opisanih rušenja tokom povijesti ipak nije bitno promijenio karakter, kako bi se sačuvalo ono pozitivno, karakteristično u njemu: ambijente koje je stvorila opora klima što obiluje burom, tradicija, i mnoge stranice naše povijesti što su specifično povezane s njim, po čemu se razlikuje od bilo kojeg drugog mjesta i u čemu je njegova individualna vrijednost.

BILJEŠKE

[1] Klemenc: op. cit., 10.
[2] Čulinović: op. cit., 119-120, 128, 132.
[3] Ljubić: Listine III, 414; XLII.
[4] Ljubić: Listine IV, 59; CVII, 106; CCVIII.
[5] Ljubić: Listine II, Zagreb 1870, 327; DXLI, 403; DCXLVII.
[6] tekst uz urbanistički razvoj, bilj. 38-40.
[7] Ljubić: Listine III, 316; CCCCLXXI.
[8] Ljubić: Listine IV, 242; CCCXLVII.
[9] Magdić: Topografija . . . , 64-79.
[10] Čulinović: op. cit., 189, 192-3.
[11] Čulinović: op. cit., 141, 167.
[12] Magdić: op. cit., 67.
Čulinović: op. cit., 176.
[13] Hist. naroda Jugosl. I, 841.
[14] Ljubić: Listine I, 198-200: istovremeno opisuje se i pečat: CCCI: Senjani dozvolom kneza Dujma imenuju punomoćenike da im traže 6000 libara zajam: ». . . et sigillo cereo pendenti cum cordula canapi sigillati, habentis ymaginem beati Georgii ad caballum super draconem, more solito sculptam in medio, et in circulo sigilli has litteras: »S(igillum) communis civitatis de Senia ». . . anno nativitatis eiusdem millesimo trecentesimo secundo, indictione quintadecima, mensis ianuarii die tercio exeunte, vacante sede regni Hungarici, temporibusque venerabilis patris domini N(icolai) dei gratia episcopi Segnieusis, virique egregii domini Duymi comitis Vegle, Vinodoli, Modruxe atque Segnie, sucundum morem solitum ad sonum campane ipsius civitatis Segniensis consilio super campusium more solito solempniter congregato . . .«

[15] Magdić: Statut kralja Ferdinanda..., 84, i dr.
[16] Krajač: Popločavanje Senja, 85.
Glavičić: Vodič..., 22.
Glavičić: Kulturno-povijesni..., 292.
[17] Čulinović: op. cit., 179.
[18] Lopašić: Spomenici... II, 369: CCXXX.
[19] Čulinović: op. cit., 160.
[20] Čulinović: op. cit., 165.
[21] Magdić: Prilozi za poviest starih plemićkih porodica senjskih, Starine XVII, 71.
[22] Lopašić: Spomenici... III, 115-6: LIV.
[23] Frankl. op. cit., 286.
[24] Lopašić: Spomenici... II, 28: XXVIII.
[25] Magdić: Statut..., 78.
[26] Magdić: Regesta..., 139.
[27] Valvasor: op. cit., 79: »Es ist auch ein feines Rahthaus allhiere
[28] Lopašić: Spomenici... III, 115-6: LIV.
[29] Lopašić: op. cit., 331-8: CLXXXVII.
[30] Magdić: Prilozi..., 74-5 (Plemićka povelja) 2. Porodice Daničića god. 1751.
[31] legenda citirana u bilj. 83 uz urbanistički razvoj.
[32] Magdić: Regesta..., 139.
[33] Thaller: Zagrebački hospitali u Srednjem vijeku. Šišićev Zbornik, Zagreb, 1929, 315-320.
[34] uz sakralna arhitektura, bilj. 184-186.
[35] Lopašić: Spomenici... I, 18: XI. U Beču 1554. aprila 19. Kralj Ferdinand I određuje 200 for. iz dohodka senjske tridesetnice za svećenike ‚samostane i bolnicu u Senju: »Wier Ferdinandt etc. bekhenen, alss vnss vnsser getreuer lieber Hannss Lengkhowitsch zum Freyenthurn an der Khulp, vnser radt, leitenant an der Crabatischen vnd Windischen granizen, haubtman zu Zeng vnd über Vasgoggen, vndertheniglich bericht, wass massen die prüesterschafft, clöster vnd spital daselbst zu Zeng dermassen mit armudt beladen sein, dass vntern ander der gottes dienst dardurch nicht statttlich verricht mag werden, vnd, vns derhalben begöttten, gedachte prüesterschafft, clöster, vnd spitall zur souil mehrern inrer vndterhaltung vnd förderung des gottsdienst gnedigst zu bedenkhen, darauf wir inen die zway hundert gulden reinisch, die wir ime dem Lenkhouitsch auss den gefällen des trentes zu Zenng järlich als eine prouison sein lebelang hievor verschriben gehabt,... dem spitall bey dem heylligen Geist vier vnd zwainzig gulden...«
Lopašić: Spomenici... II, 19: XVIII. U Senju 1612. januara 3. Kapetan senjski S. Gusić moli nadvojvodu Ferdinanda za novčanu podporu iz dohodaka tridesetnice... »...wasmassen mer hochseligisten gedechtnuss kaiser vnd khönig auff des gewesten obristen leitenandt vnd haubtman zue Zenug, herrn Hansen Lenkhouitschen, sälliger gedechtnuss, gegebnen information vnd bericht, dem pischoff, der ganzen pristerschafft, beiden clostern vnd dem spital zue Zeng...«
23: XXIV. U Senju, 1612, februara. Angelo, prior samostana Dominikanaca u Senju, moli 24. fr. prihoda iz tridesetnice senjske za svoj samosan: »Durchleuchtigister erczherzog! Gnedigister herr vnd landsfürst. Was ir Röm. khay. Mt. Ferdinandt-euer fürstl. Dhl. anhör noch anno ainthauset fünfhundert vier und fünfzig, dan e. f. D. selbst anno 1604. durch ire löbl. kriegsrath abgagnen erczh. resolution so wol ainen bischoff, corherrn, Franciscanern, den spital beim heyligen Geist...«
[36] Tijan u: Grad Senj..., 26, kad govori o 15. i 16. st. kaže: »...Podignuti su još gostinjac i bolnica uz crkvu sv. Duha, jer su to ratne prilike zahtijevale...« što bi ovime bilo ispravljeno.
[37] završni tekst uz: sakralna arhitektura – Sv. Duh.
[38] Magdić: Petnaest izprava, koje se čuvaju u arkivu senjskoga kaptola, VZA III, 1901, 48.
[39] Smičiklas: Cod .dipl. XII. 198-200: 147, 216-8: 162.
[40] Smičiklas: Cod. dipl. XIII, 38-41: 27. 1360. 7. jula i 1372. 2. marta. U Senju: »... et tercium in pothoco propr domum, que fuit Jachimii de Besca et prope casale heredum condam Jacobi Descignich et prope uiam publicam... et pensio domus tercie in pothoco est quator ducatorum auri...«
[41] tekst citiran uz: sakralna arhitektura, uz bilj. 227.
[42] Smičiklas: op. cit., 482-4: 350.
[43] Smičiklas: Cod. dipl. XII, 649-50: 489.
[44] Smičiklas: Cod. dipl. IV, 181-2: 162. 1243, mjeseca februara. Senjani se mire s plemenom Babonića.
Klaić: Darovnica..., 271.
Smičiklas: Cod. dipl. XI, 42: 31, 1343! g. navodi isti tekst.
[45] Smičiklas: op. cit., 108-9: 81.
[46] Smičiklas: op. cit., 579-81: 440.
[47] Smičiklas: Cod, dipl. XII, 216-8: 162.
[48] Smičiklas: op. cit., 198-200: 147.
[49] Ljubić: Listine I, 76: XCVIII. God. 1248, 25. travnja u Mletcih: Glede škode, što su Templari nanieli Mletčanom u vrieme tatarske navale i senjskoga požara: »...in civitate Sennie, quando capta et combusta fuit tempore fratris Rambaldi de Carono, magistri Hungarie, currente anno domini millesimo ducentesimo trigesimo nono, mense decembri...« 78: XCIX
Smičiklas: Cod. dipl. IV, 350: 314.
[50] fortifikacija arh., bilj. 8.
[51] Smičiklas: Cod. dipl. V, 617: 64, iz 1271. g.
Smičiklas: Cod. dipl. VII, 81-3: 68, iz 1292. g.
[52] Smičiklas: Cod. dipl. VIII, 314-5: 260, iz 1312. g.
Smičiklas: Cod. dipl. X, 474-6: 334, iz 1339. g.
Smičiklas: Cod. dipl. XI, 584-5: 444, iz 1350. g.
Smičiklas: Cod. dipl. XV, 60-64: 43, iz 1374. g. i dr.
[53] Fučić: op. cit., 183.
Glavičić: Vodič
Glavičić-Kulturno-povijesni..., 286.
[54] Kukuljević: Natipisi..., 237: 789 datira 1425. g. po njemu iz:
Magdić: Topografija..., 31-32.
Tijan: Senj..., (41 a), 28.
Szabo: op. cit., 45.
Krajač: Konzervatorska..., 167-8.
[55] Fisković: Romaničke kuće u Splitu i Trogiru. Starohrvatska prosvjeta, s. III, sv. 2, 156.
[56] Breyer: op. cit., 55.
Krajač: Stara glagoljska štamparija... 20-26.
[57] Glavičić: Kulturno-povijesni..., 286.
[58] Kukuljević: Putne uspomene..., 21.
Kukuljević: Natpisi..., 238: 791.
Magdić: op. cit., 32.
Tijan: op. cit., (43), 29.
Szabo: op. cit., 45.
Fučić: op. cit., 183, i dr.
[59] Kukuljević: Acta cr. I, 119: CVI.
Šurmin: op. cit., 291: 192.
[60] prema izjavi vlasnika (1963. g.) kuća je obnovljena 1954. g.
[61] Kukuljević: Putne uspomene, 21.
Magdić: op. cit., 32.
Kukuljević: Natpis..., 238, 792.
Brunšmid: op. cit., 40: 872.
Tijan: op. cit. (34), 22.
Szabo: op. cit., 45.
Glavičić: Vodič, 20.
[62] Magdić: op. cit., 32.
Tijan: op. cit., (66 a), 39.
Glavičić: Kulturno-povijesni..., 297.
[63] Tijan: op. cit., (46), 29.
Szabo: op. cit., 45.
Fučić: op. cit.,..., 183-prvi je publicirao natpis.
[64] Kukuljević: op. cit., 241: 807.
Tijan: op. cit., (115), 47.
Szabo: op. cit., 45.
Glavičić: op. cit., 267.
[65] Magdić: Prilozi za poviest starih plemićkih obitelji senjskih, Starine XII, Zagreb 1880, 228-9.
[66] Magdić: Prilozi za poviest starih plemićkih porodica senjskih, Starine XV, Zagreb 1883, 155.
Lopašić: Spomenici... I, 94: LXII, 95: LXIV, 97: LXVI, 118: LXXX.
Lopašić: Spomenici... II, 27: XXVII.
Magdić: Popis patricijskih i građanskih porodica senjskih od godine 1758, Starine XVII, Zagreb 1885, 51.
[67] Magdić: Topografija..., 32.
Magdić: Popis... od godine 1758, 50.
Tijan: op. cit., (69), 39.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (76), 70.
Szabo: op. cit., 45.
Glavičić: Vodič, 24.
Glavičić: Kulturno-povijesni..., 292.

[68] Kukuljević: Nadpisi . . ., 240: 800.
Magdić: Topografija . . ., 32,
Tijan: Senj . . ., (70) 39
Szabo: op. cit., 45.

[69] *Prema pričanju Senjanina N. Smetane, koji je također ljubezno ustupio fotokopije starog senjskog fotografa Kratohvila.*

[70]: Lopašić: Spomenici . . . I, 300-302: CCXIII. U Senju *1602. marta.* Tužba i osvada vojske i građana i ostalih Uskoka u Senju proti umorenom komesaru Josipu Rabati radi počinjenih bezdjela i krvoločtva: ». . . Zum zechenten mehr hat er ohne recht vnd ohne wissentliche vrsach bey der nacht strangulierth vnd vber die mauhr gehenkht den edlen vnd gestrengen ritter Marthin Posedarski, allias Torkuatus von Rom, seine eltern heer khomen graffen zu Posedaria . . .«

369-70: CCLXX. U Senju. 1609. junija. Franjo knez Posedarski moli nadvojvodu Ferdinanda, da ga zaštiti od progonstva generala Karlovačkoga Vida Kisela i kapetana Senjskoga Sigmunda Gusića: »Durchleichtigster erczherczog zu Osterreich, gnedigister fürst vnd herr. Nachdem meine liebe voreltern allezeit ritterlichen namen vnd stamen vor etlich hundert jaren jederzeit des königs Bella, der von dem erbfeindt auss dem Hungerischen khünigreich damalss vertriben gewest vnd in die Adriatische insel, Veglia genant, geflogen, sambt denen wolgeborenen herrn grafen Frankhenpänen von Tersacz, von Rom dem vorgemelten khunig Bella zu hilf ankhomen, vnd ime von den gemelten erbfeindt mit ritterlicher handt erledigt vnd widerumb in sein khünigreich auf Ofen auf iren aignen vncosten vnd zerung gebracht, darowegen vnss vnd an weegen vnnserm ritterlichen tatten derselbige khönig graffschafften geschenkt, von welchen meine eltern und ich vnss mit solchen titl schreiben als nemblich Torquati, graffen von Corbauia vnd Posedariae, wie ich dan meine alten privilegien aufzuweisen habe, vnd wen gleich von dem erbfeindt ein theil verloren oder eingenomen worden, so habe ich danoch einen taill in meiner gewalt vnd handen, das ich darauf mein wonung vnd ehrliche wohnung habe . . .«

[71] Magdić, op. cit., 32.
Tijan op. cit., (119), 47.
Glavičić: Vodič, 24.
Glavičić: Kulturno-povijesni . . ., 266.

[72] Tijan: Sudbina . . .

[73] Magdić: op. cit., 33.
Tijan: Senj (36), 23.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (64), 67.
Szabo: op. cit., 45.
uz sakralnu arhitekturu, tekst uz bilj . 210-212.

[74] uz: urbanistički razvoj, bilj. 101.

[75] Magdić: op. cit., 32.
Tijan: Senj (65), 38.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (63), 67.
Szabo: op. cit., 46.
Glavičić: Vodič, 16, 18.
Glavičić: Kulturno-povijesni 293,

[76] Magdić: Statut . . ., 78-96.

[77] Ritter-Vitezović: op. cit., 191.

[78] Magdić: Povelja, kojom je kralj Ferdinand III. dne 23. veljače 1652. uvrstio grad Senj u broj kraljevskih i slobodnih gradova. VZA II, Zagreb 1900, 123.

[79] Kukuljević: op. cit., 240: 798, 242: 808, 245: 820, 246: 824, 251: 844, 253: 850.

[80] Lopašić: op. cit., 54: XXXII iz 1578. g., 268: CLXXXI iz 1598. g., 295: CCVIII iz 1601. g.

[81] legenda citirana u bilj. 83 uz: urbanistički razvoj.

[82] Magdić: Prilozi . . ., St. XII, 224: Ottavio Carina doselio se u Senj 1630. g.
Tijan: Senj (37), 23.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (65), 67.
Glavičić. op. cit., 291.

[83] bilj 100 uz: urbanistički razvoj.

[84] Kukuljević: op. cit., 254: 853.
Magdić: Prilozi . . ., Starine XV, 165: Porodica Domazetović doselila se iz Bosne u Senj 1463. g.
Tijan: Senj (20), 20.
Szabo: op. cit., 46.

[85] Tijan: op. cit. (22) 20-21.
Szabo: op. cit., 46.
Glavičić: Vodič, 20.
Glavičić: Kulturno-povijesni . . ., 283.

[86] Sladović: op. cit., 127: . . . biskup Ježić (1746-1833) ostavio svoju kuću . . . kano i ona u Senju . . .
Tijan: op cit., (86), 41.
Tijan: op. cit., (86), 41.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (66), 67.
Krajač: Konzervatorska . . ., 150.

[87] Tijan: Senj (13), 17.
GLavičić: op. cit., 282-3.
Iz spomenutog dnevnika Ivana Glavičića.

[88] Tijan: op. cit., (19), 19-20.
Szabo: op. cit., 47.
Glavičić: op. cit., 282.

[89] tekst uz urbanistički razvoj bilj. 88-91.

[90] Sladović: op. cit., 127.
Tijan: op. cit. (62), 34.
Tijan: bilješke uz slike HKS Senj (77), 70.
Rivoseki: Kronika senjske gimnazije (1839-1939), 29: . . . »1881. g. . . . otkrivena je spomen ploča pokojnomu biskupu (Ožegoviću, utemeljitelju gimnazije). Ta se ploča nalazi odmah pri glavnom ulazu na desno . . .:

EXCELLMO, ILLMO ET RMO
DNO DNO
EMERICO L. B. OŽEGOVIĆ
DE BARLABAŠEVEC
EPPO SEGN. ET MODRUSS. SEU CORBAV.
VIRO PATRIAE AMANTISSIMO
RESTITUTORI GIMNASII
MAECENATIQUE BENIGNISSIMO
PRIMI RESUSCITATAE PALAESTRAE
PROFESSORES SACERDOTES
PIAE MEMORIAE MONUMENTUM
GRATI POSUERE
XI. CAL. FEBR. MDCCCLXXXI.«

Ni ta ploča nije više sačuvana.

[91] projektant arh. Felice Ada. dipl. ing., Građ. proj. zavod Rijeka

[92] Tijan: Senj (71), 39-40: »Kod stuba se nalazi ploča s latinskim natpisom koji u hrvatskom prijevodu glasi: Dana 18. svibnja 156. (oko g. 1560.) Krepost, marljivost i istina . . .«
Ni ta ploča nije sačuvana. U toj zgradi bio je pohranjen arhiv grada.
Tekst uz bilj. 32, profane arhitekture.

[93] tekst uz: urbanistički razvoj bilj. 94-111.

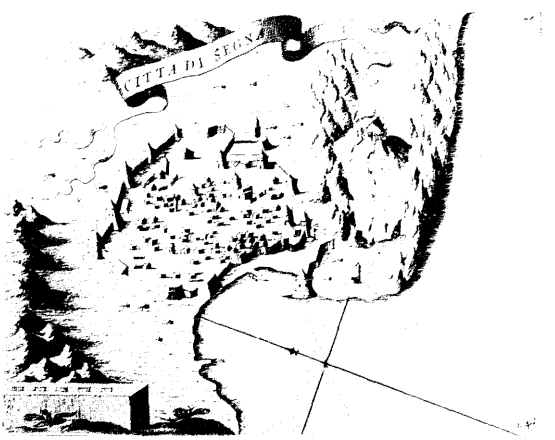
[94] Tijan: op. cit., 5.

[95] Brunšmid: Arheološke bilješke . . ., 172.

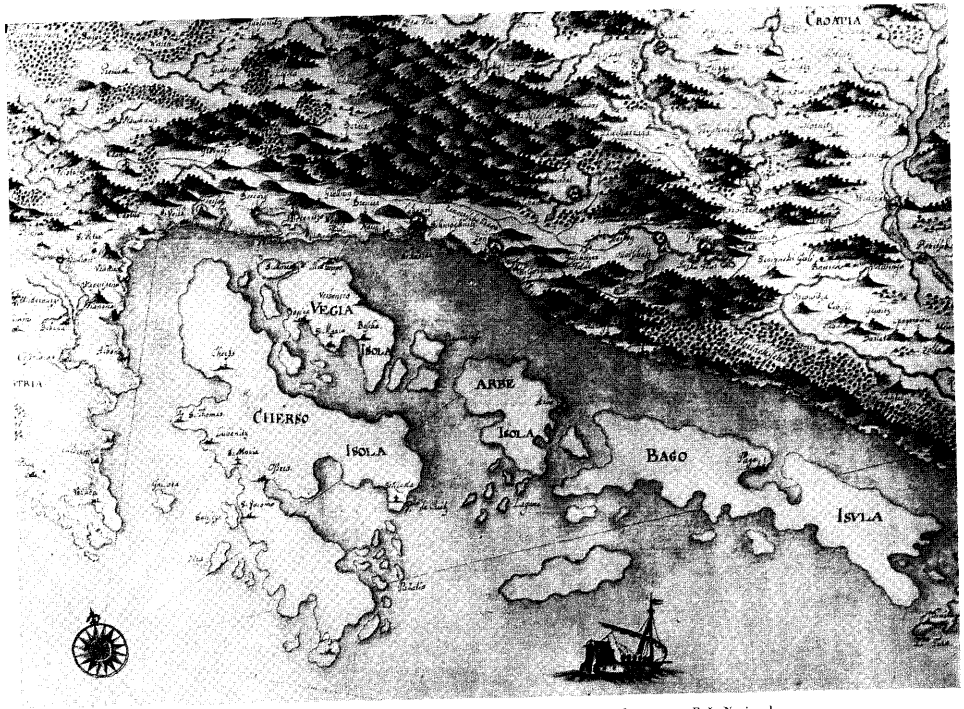
[96] Madarić: Problemi valorizacije spomenika kulture, Zbornik zaštite spomenika kulture, X, Beograd 1959, 1-2.

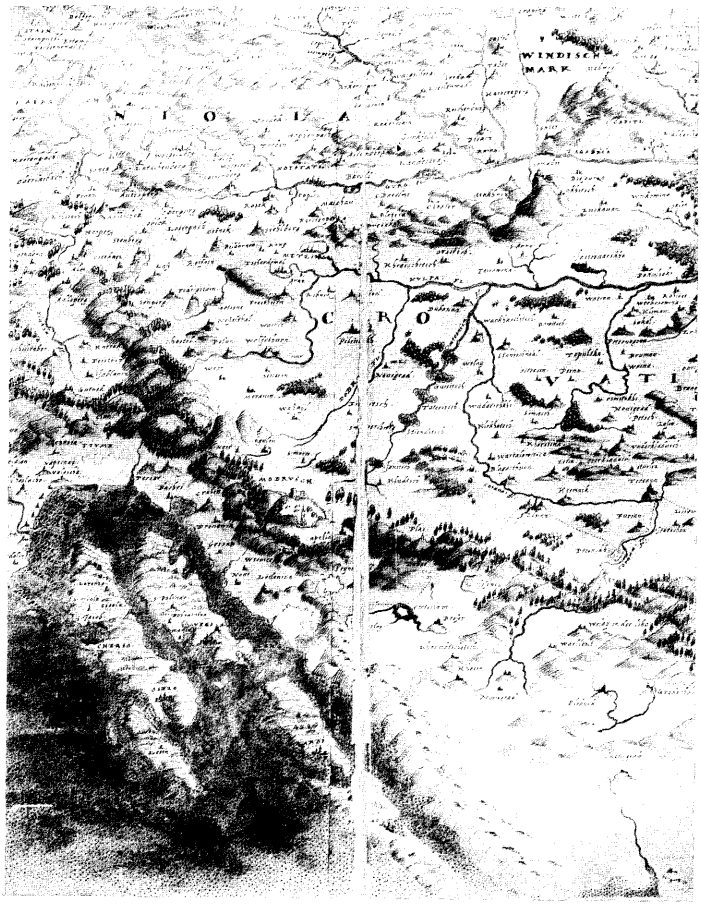
Sl. 1 – 1617. g. Veduta Senja Georga Kellera – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka karata: I. XXIII A 3

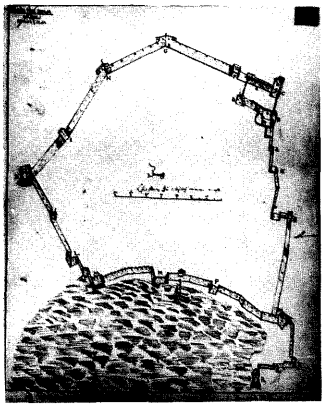
Sl. 2 – 1688. g. Veduta Senja V. M. Coronelli-a – Hrvatski kulturni spomenici: Senj. Zagreb

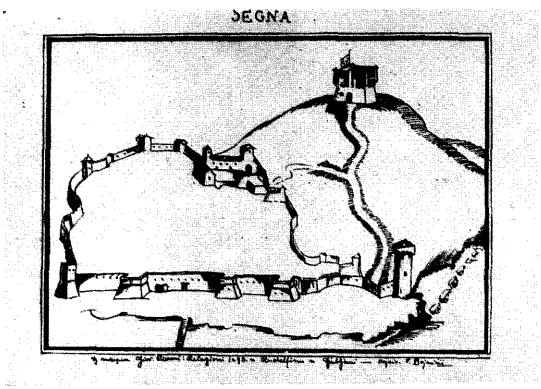
Sl. 3 – 1660. g. Martin Stier: dio zemljopisne karte uz Jadransko more – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/62

Sl. 4 – 1660. g. Martin Stier: dio zemljopisne karte: Hrvatska i Slavonija – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8609/1

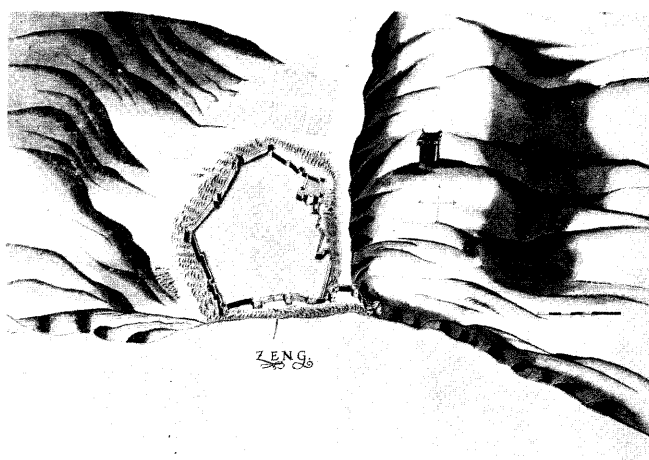
Sl. 5 – Vjera Bojničić, kopija 1926 iz Ljubljanskog muzeja »Rudolfinum« – *Zengg* – XVI st.

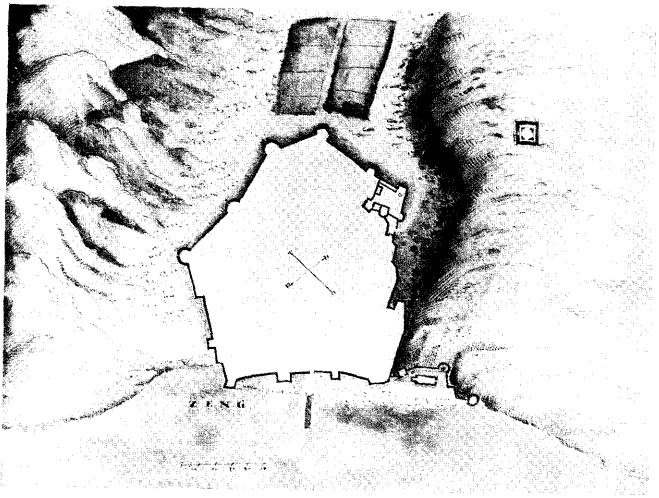
Sl. 6 – 1639. g. Zidine Senja Giov. Pieroni-a – Zagreb, Državni arhiv NRH: 1790., kopija
Original: Ljubljana, Državni arhiv: Relazzioni di anno 1639.

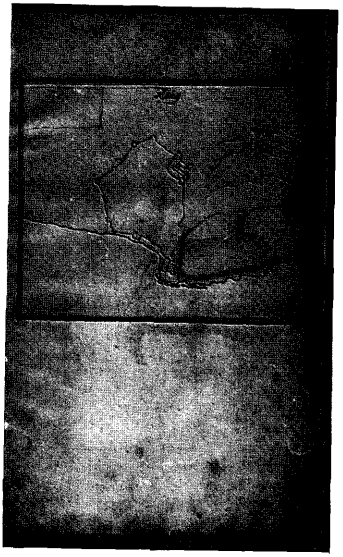
Sl. 7 – 1639. g. Plan senjskih zidina Giov. Pieroni-a – Zagreb, Državni arhiv NRH: 503., kopija – Original: Ljubljana, Državni arhiv, Relazzioni di anno 1639.

Sl. 8 – XVII. st. Plan Senja nepoznata autora – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8607/5

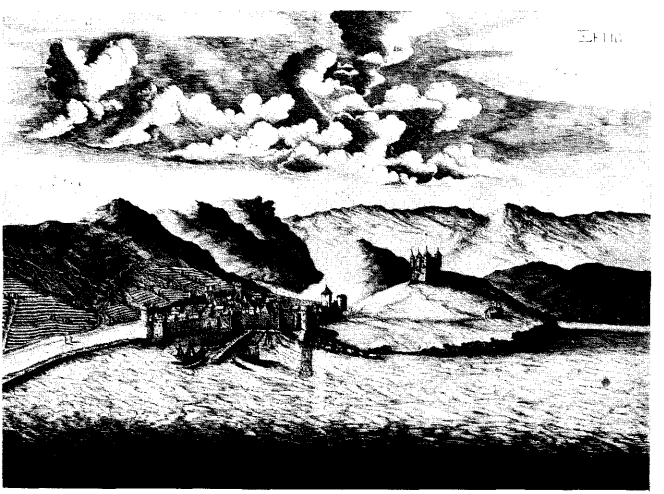
Sl. 9 – 1660. g. Martin Stier: Plan gradskih zidina Senja – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8609/12

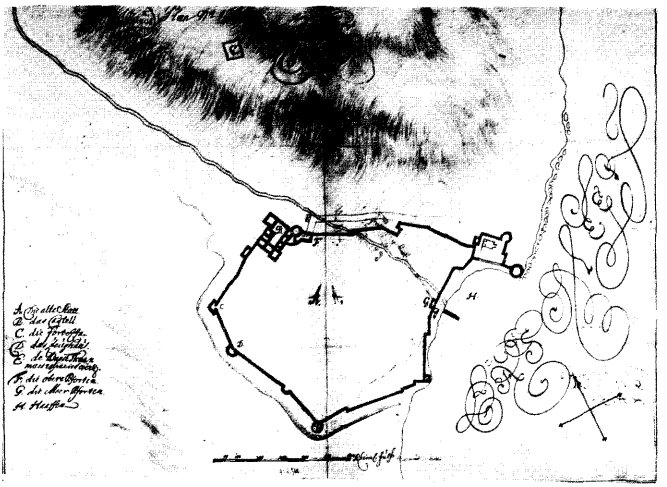
Sl. 10 – 1660–4. g. Martin Stier: plan Senja – kopija – Beč, Ratni arhiv: G I a β – 1 β/13

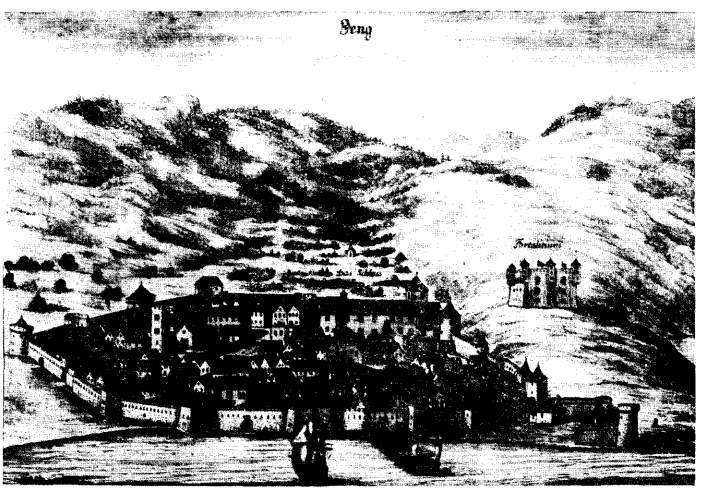
Sl. 11 – 1660. g. Martin Stier: Plan Senja – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/103

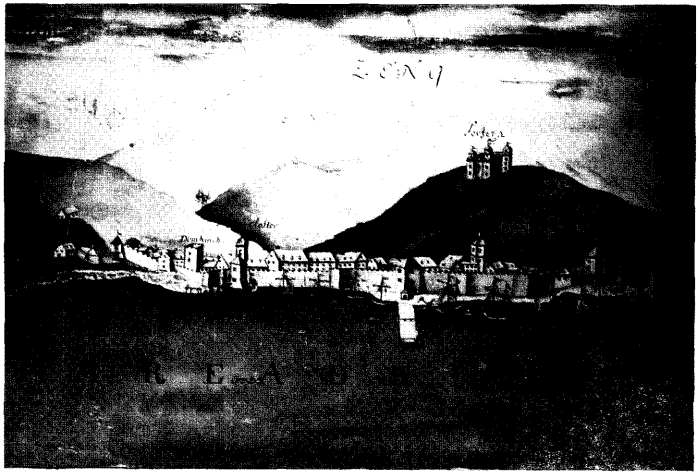
Sl. 12 – 1660. g. Martin Stier: Panorama Senja – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/102

Sl. 13 – 1640–1740. g. Plan Senja, snimak ing. Breitstaller-a, Hollstein-a i Weiss-a – Beč. Ratni arhiv: G I a 2, k. 13

Sl. 14 – 1689. g. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach, 72 – Zagreb, Državni arhiv NRH: 1712

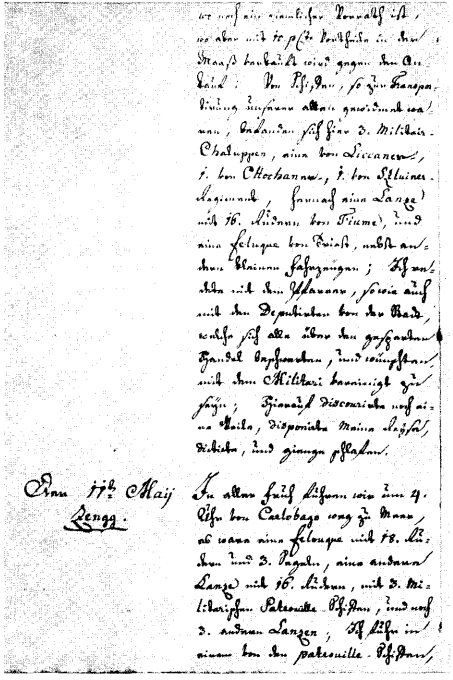

Sl. 15 – 1749. g. Veduta Senja – crtao A. Waldgehitz – Beč, Ratni arhiv: B IX c 359

Sl. 17 – 1763. g. Plan Senja – Beč, Arhiv dvorske komore: O-162

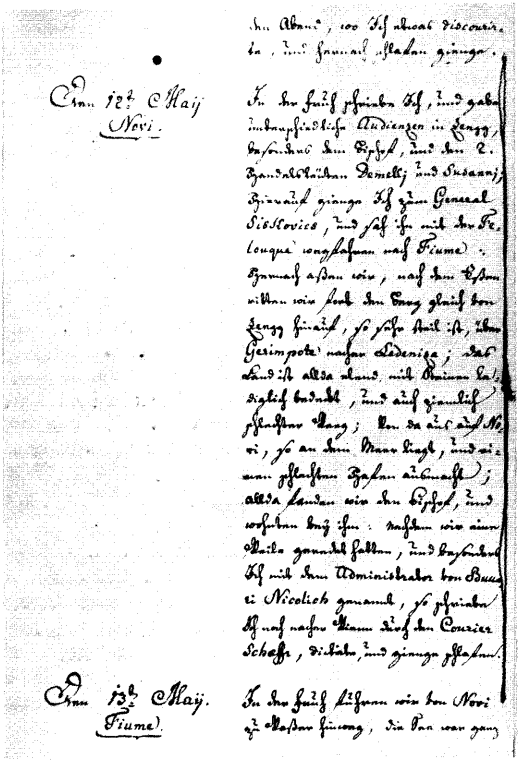

Dnu 11ᵗᵉ Maij
Zengg.

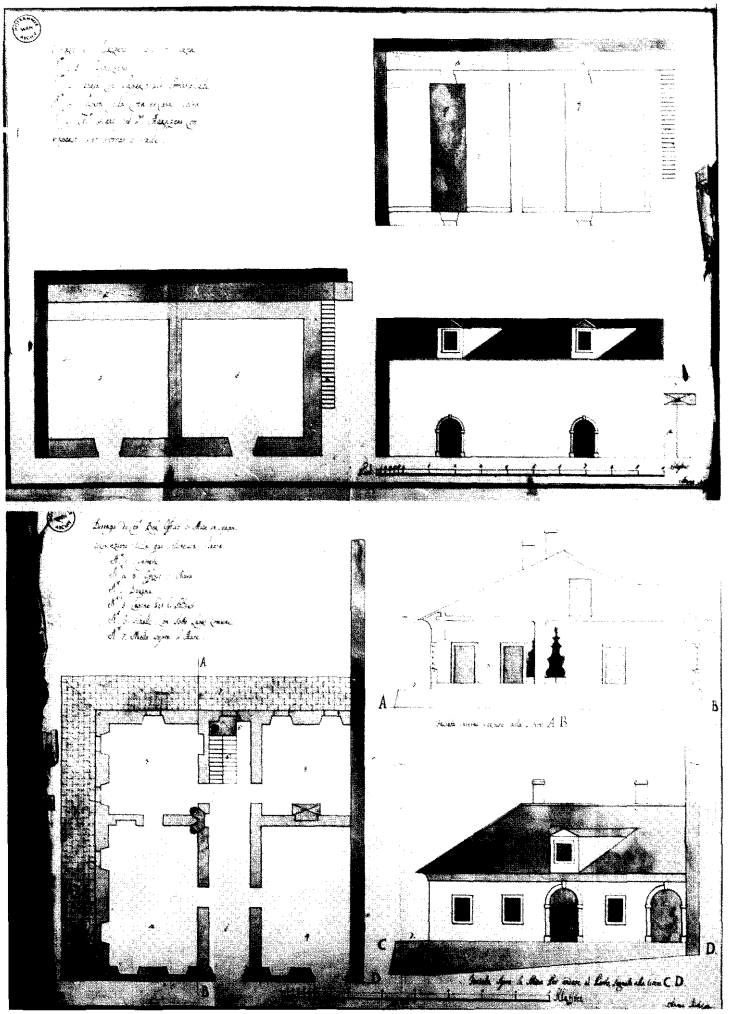
№ 35.

18a – 1775. g. Dnevnik Josipa II. sa putovanja – Senj, 11. maj – Beč. Državni arhiv: putovanja dvora – obiteljski arhiv: 8

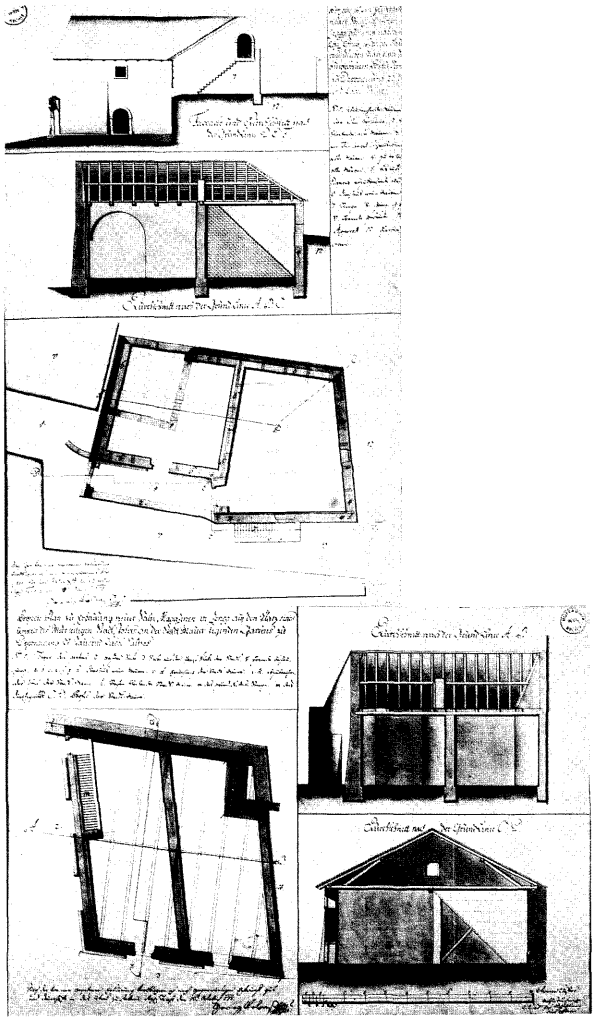
18b – 1775. g. Dnevnik Josipa II. sa putovanja – Senj, 11. maj – Beč. Državni arhiv: putovanja dvora – obiteljski arhiv: 8

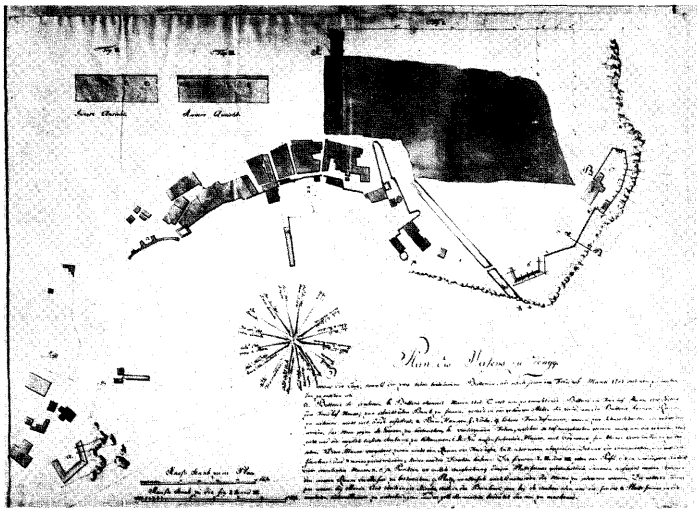
Sl. 18c – 1775. g. Dnevnik Josipa II. sa putovanja – Senj, 11. maj – Beč, Državni arhiv: putovanja dvora – obiteljski arhiv: 8

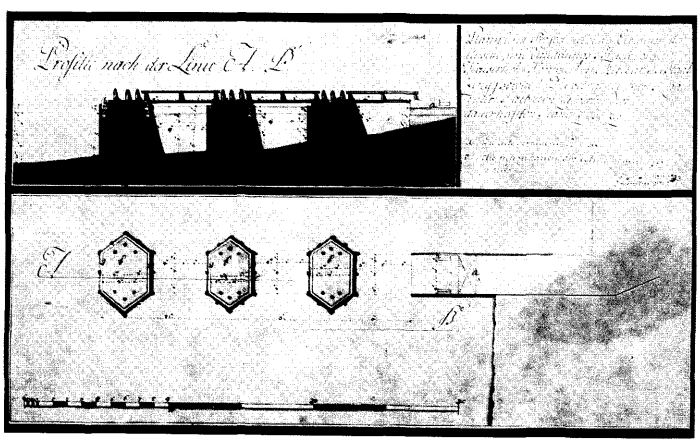
Sl. 19 i 20 – 1776. g. Nacrti magazina soli u Senju – Beč, Arhiv dvorske komore: 724/ 4 i 5

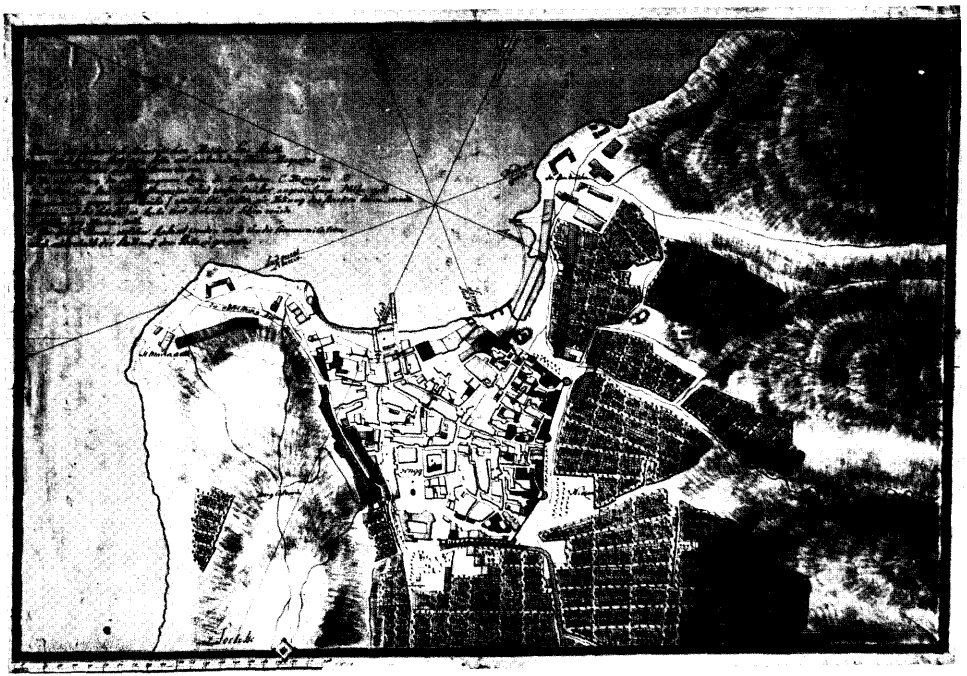
Sl. 21 i 22 – 1776. g. Nacrti magazina soli u Senju – Beč, Arhiv dvorske komore: 724/7 i 8

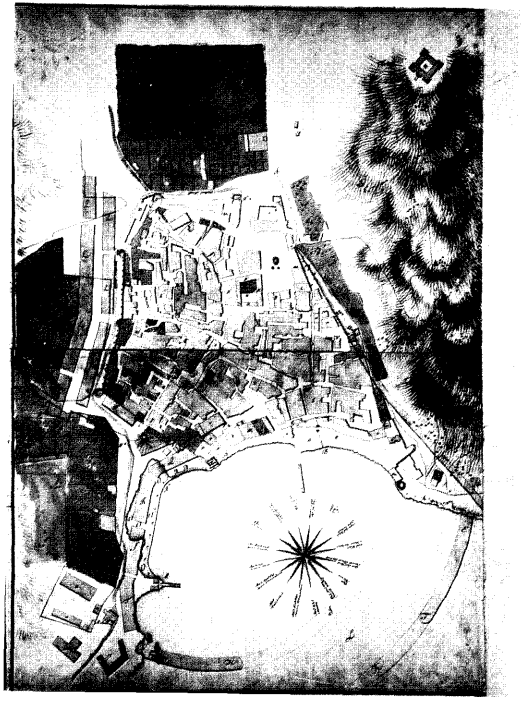
Sl. 23 – 1778. g. Plan obrane senjske luke – Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 2

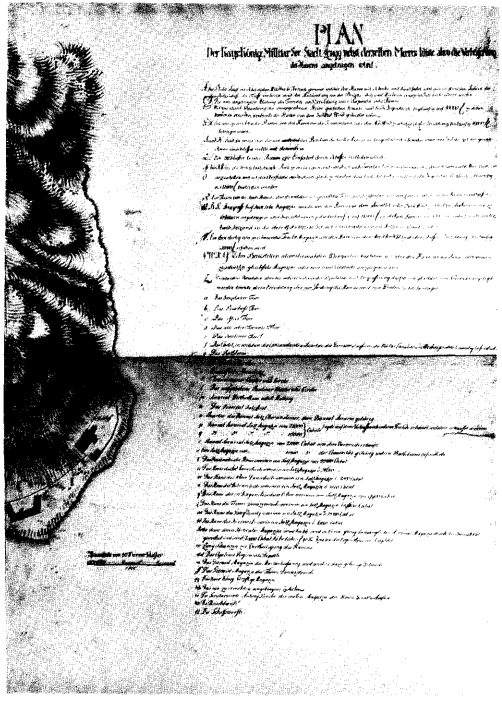
Sl. 24 – 1779. g. Plan senjskog pristaništa – Beč, Arhiv dvorske komore: G-86

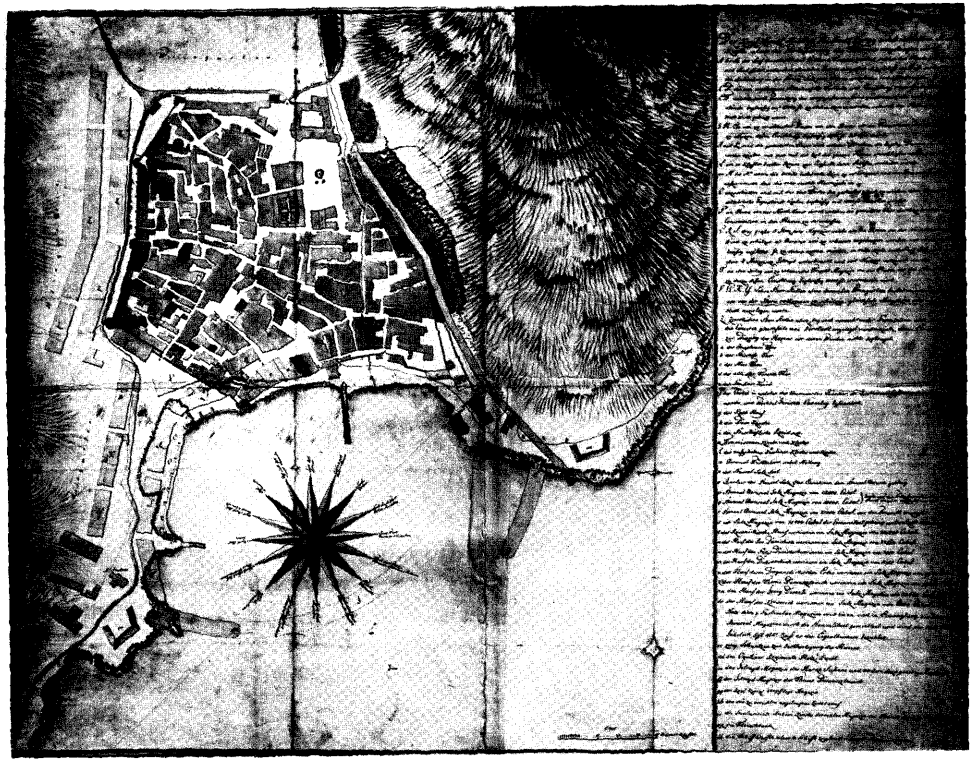
Sl. 25 – 1779. g. Plan Senja – Beč, Ratni arhiv: G I b 1501

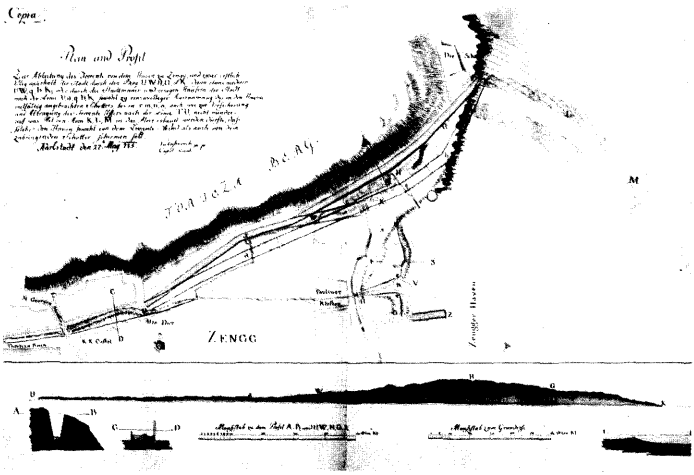
Sl. 26a – 1785. g. Plan Senja – Beč, Ratni arhiv: G I h 1505

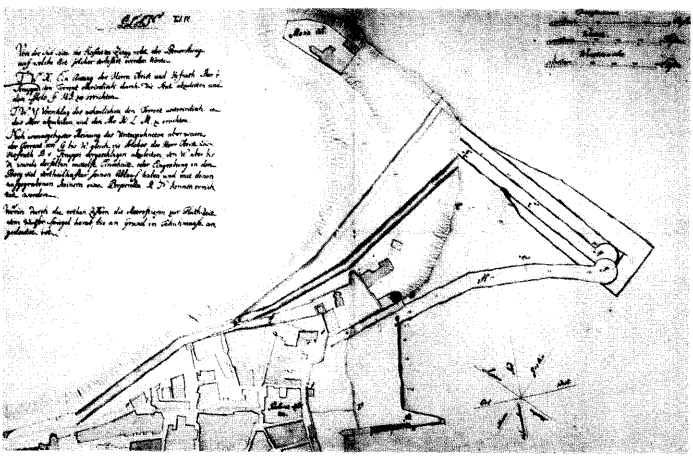
Sl. 26b – 1785. g. Plan Senja – Beč, Ratni arhiv: G I h 1505

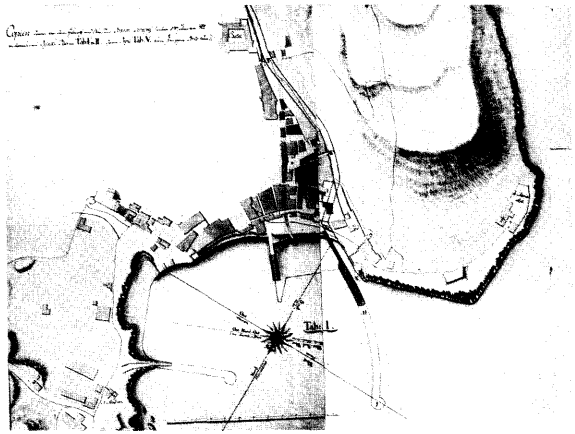
Sl. 27 – 1785. g. *Plan Senja* – Beč, Ratni arhiv G I h 1505 – dijelom kopija

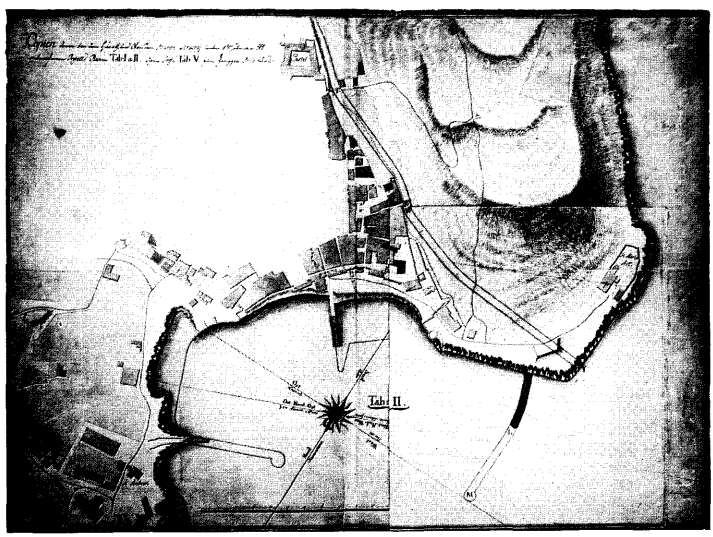
Sl. 28 – 1785. g. Kapetan Vukasović: Plan i presjek odvoda bujice – Beč, Ratni arhiv: K VII 1 215/2

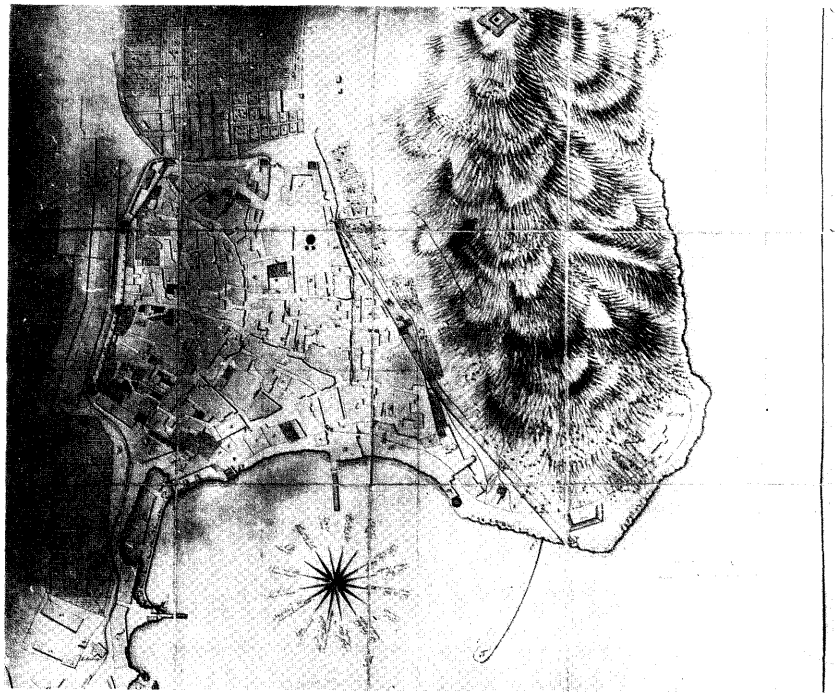
Sl. 29 – Ob. Struppi: Plan južne strane senjske luke – Beč, Ratni arhiv: K VII 1 215/3

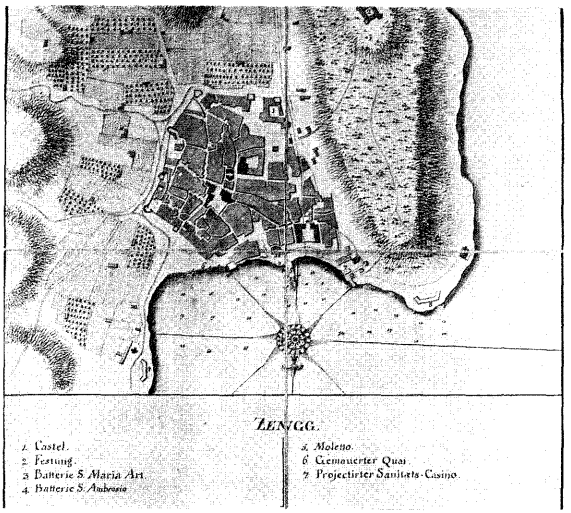
Sl. 30 – 1785. g. (kopija 1788. g.) Struppi: Projekt odvoda bujice – Beč, Ratni arhiv: K VII 1 215/1–t. I.

Sl. 31 – 1785. g. (kopija 1788. g.) Struppi: Alternativni projekt odvoda bujice – Beč, Ratni arhiv: K VII 1 215/1–t. II.

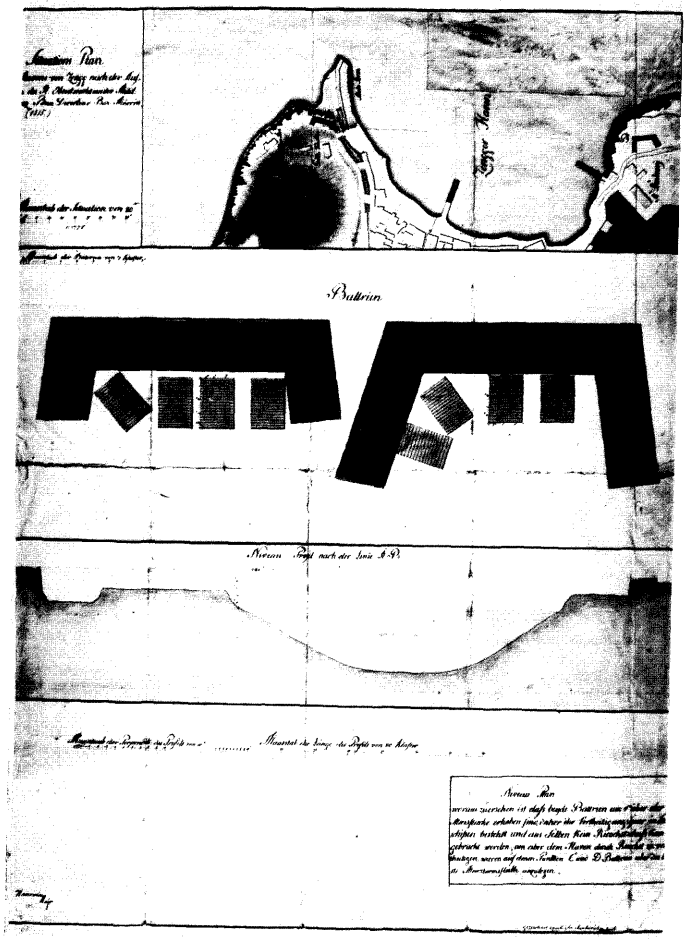
Sl. 32 – 1788. g. (?) Simbschen: Plan Senja – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka karata: AA XXX 12

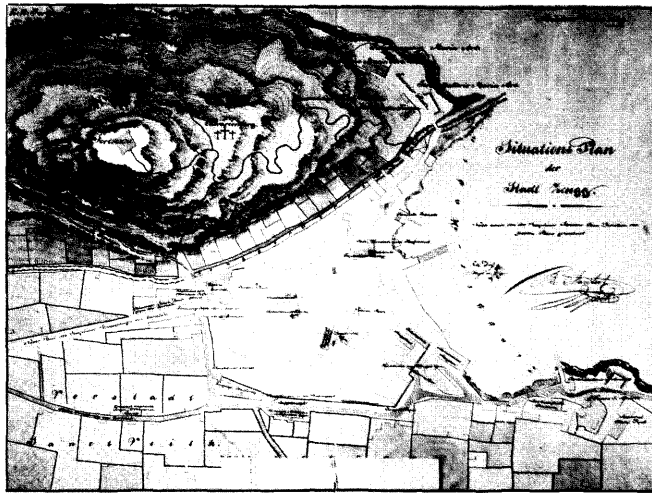
Sl. 33 – Prije 1800. g. Plan Senja – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka karata: AA XVII 3

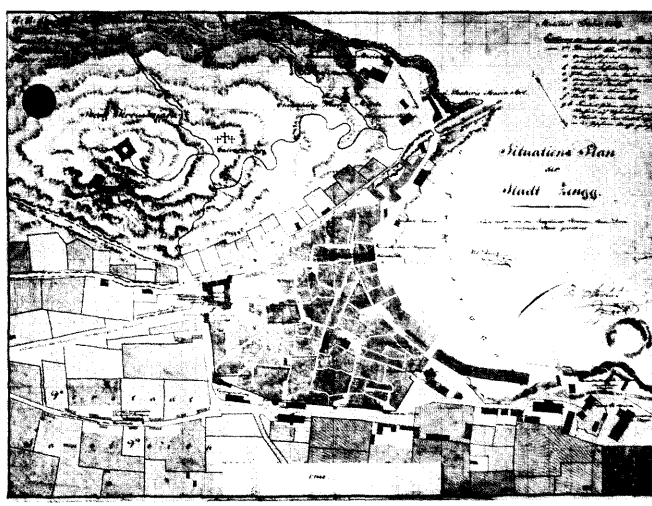
Sl. 34 – 1815. g. Situacioni plan senjske fortece – Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 9

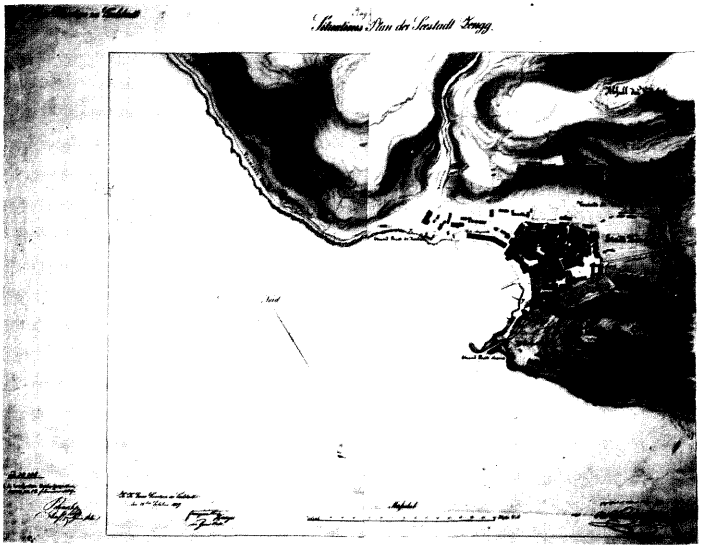
Sl. 35. – 1815. g. Situacioni plan senjske luke – Beč, Ratni arhiv: K VII 1 216

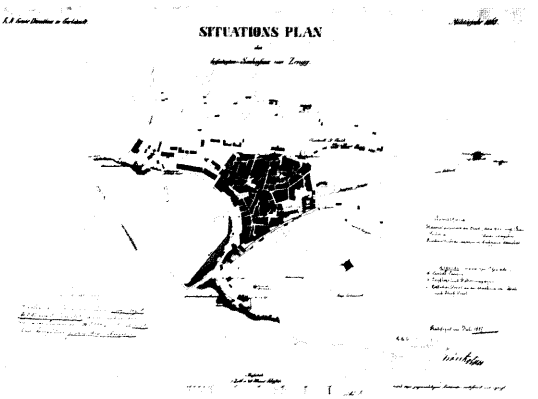
Sl. 36 – 1839. g. Situacioni plan grada Senja (Maretić) – Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 12

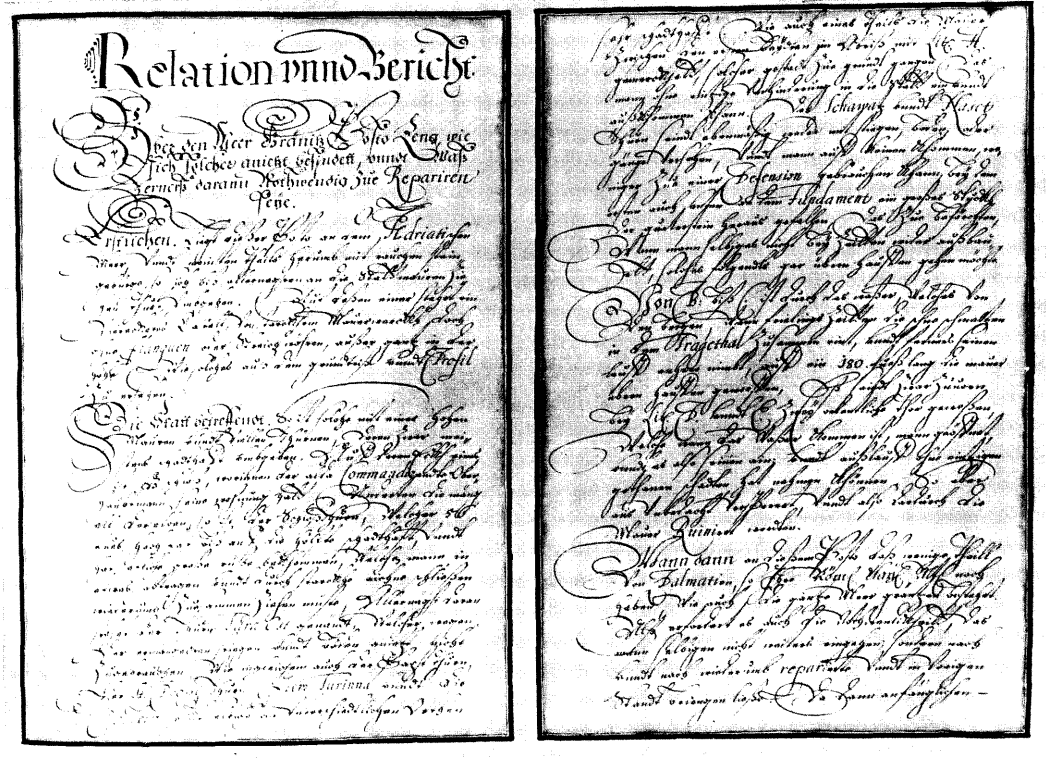
Sl. 37 – 1857. g. Situacioni plan grada Senja (Maretić) – Beč, Ratni arhiv: G I h 1508

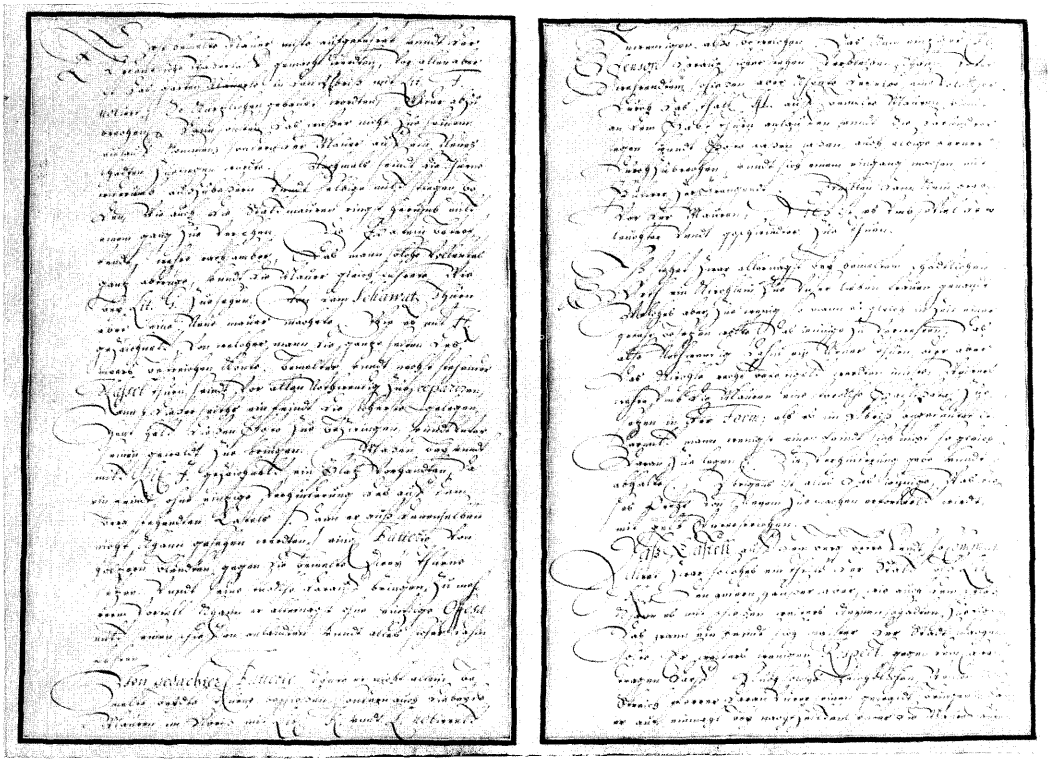
Sl. 38 – 1859. g. Situacioni plan primorskog grada Senja – Beč, Ratni arhiv: G I h 1510

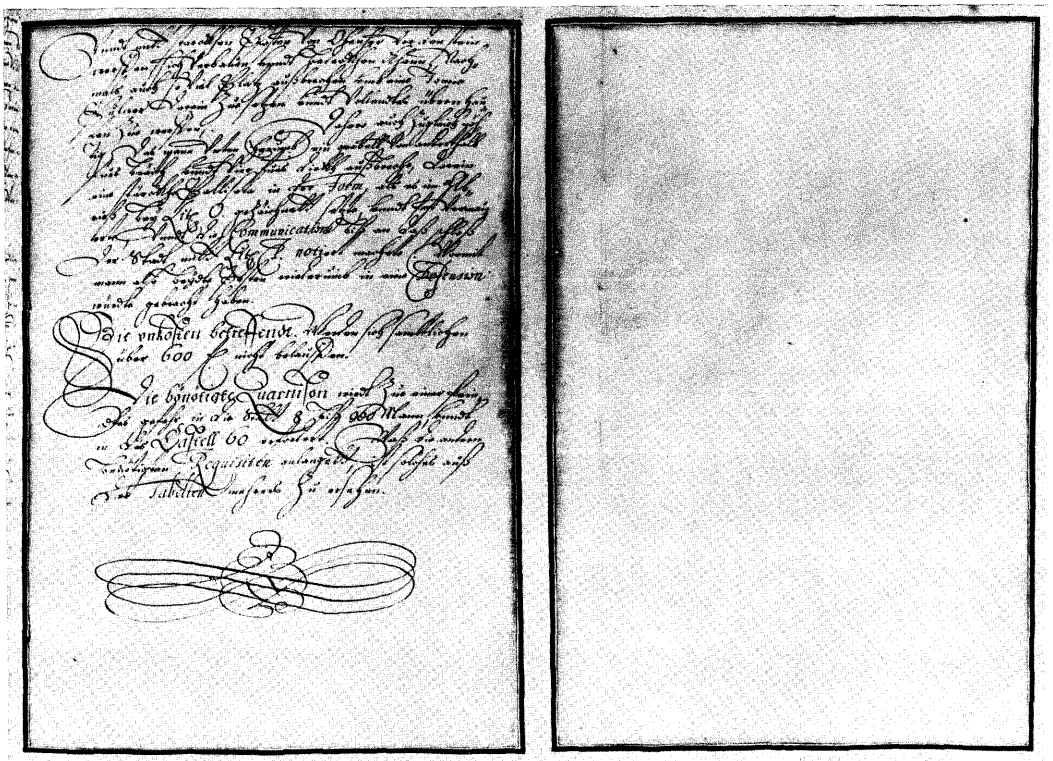
Sl. 39 – 1863. g. (bilješka iz 1892. g.) Plan Senja – Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 8.

Sl. 40a – 1660. g. Izvještaj Martina Stiera – Beč. Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/100–101/1

Sl. 40b – 1660. g. Izvještaj Martina Stiera – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608:100–101/2

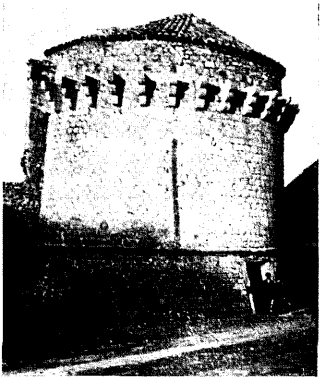

Sl. 40c – 1660. g. Izvještaj Martina Stiera – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/100–101/3

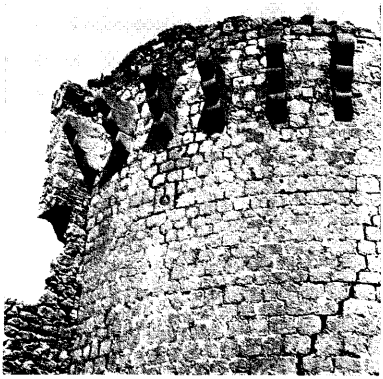

Sl. 41 – Senj prije 1896. g. – Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka karata: 2336

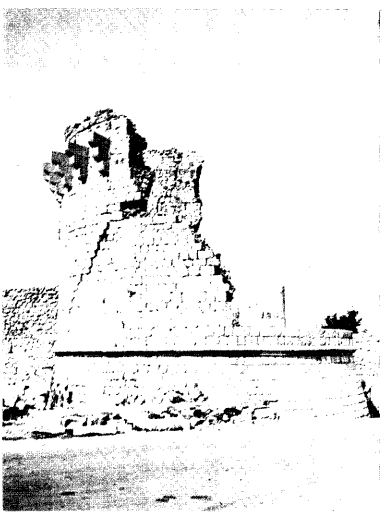
Sl. 43 – Kula Lipica prije bombardiranja u II. svjetskom ratu, Hrvatski kulturni spomenici: Senj, Zagreb 1940, sl. 61.

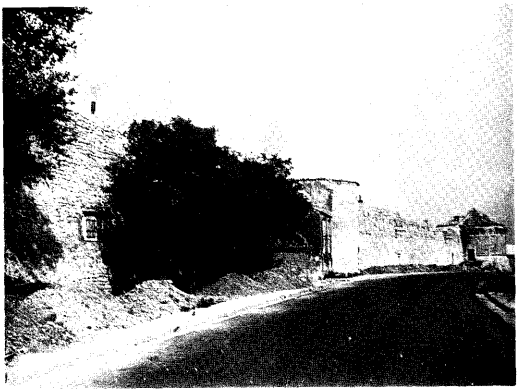
Sl. 44 i 45 – Kula Lipica nakon bombardiranja (snimak 1963. g.)

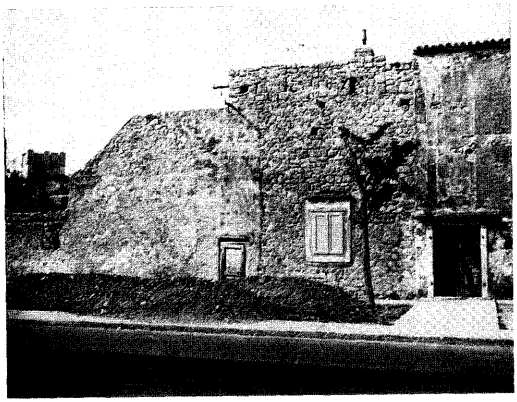
Sl. 44

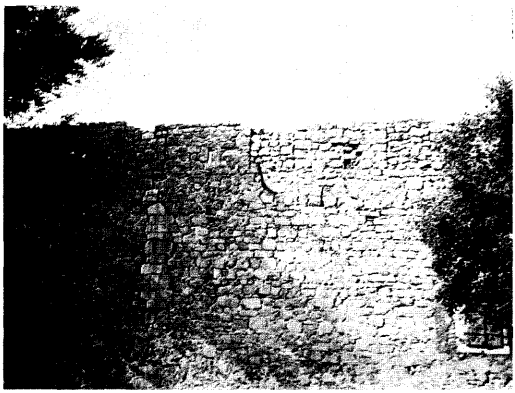
Sl. 46 – Kula Lipica nakon početka restauriranja (snimak 1964. g.)

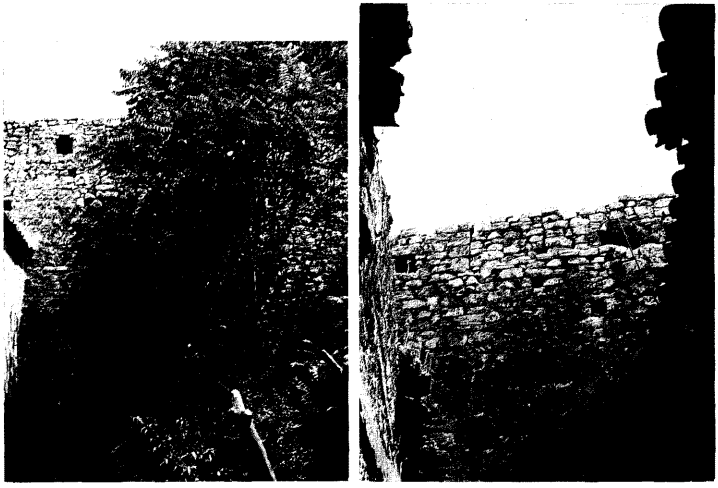
Sl. 47 – Gradske zidine na potezu: Lipica–rondel–Papinska kula

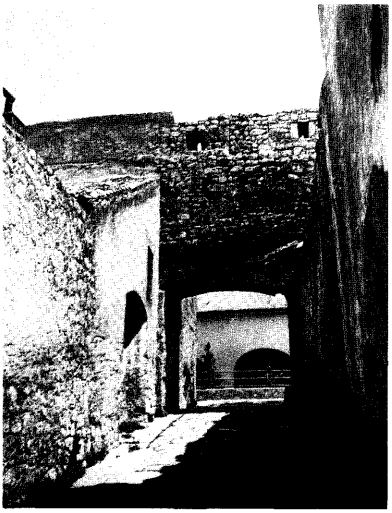
Sl. 48 i 49 – Gradske zidine na potezu: Lipica – rondel sa prsobranima i strijelnicama, sa vanjske strane

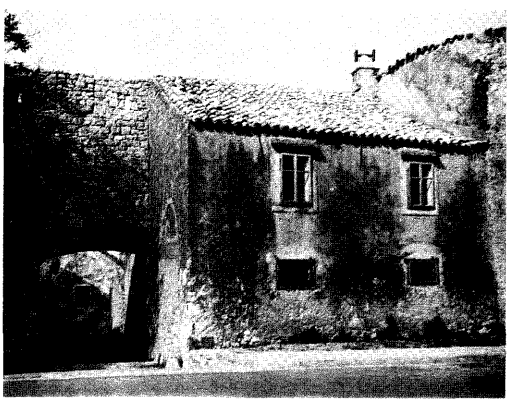

Sl. 49

Sl. 50 i 51 – Gradske zidine na potezu: Lipica – rondel sa unutarnje strane (Branka Jurčića 12 i Vitezovića 28)

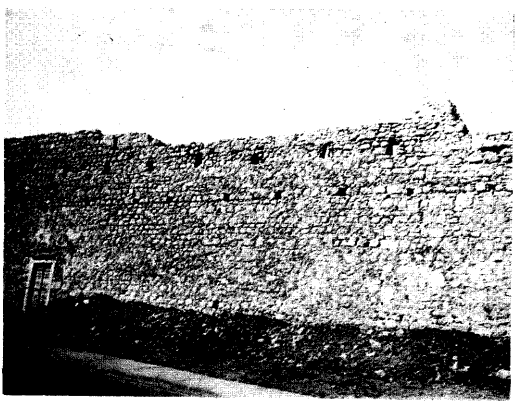
Sl. 52 i 53 – Gradske zidine na potezu: Lipica – rondel sa prsobranima i strijelnicama (u blizini rondela probijen prolaz) sa unutarnje i sa vanjske strane (uz rondel pri-

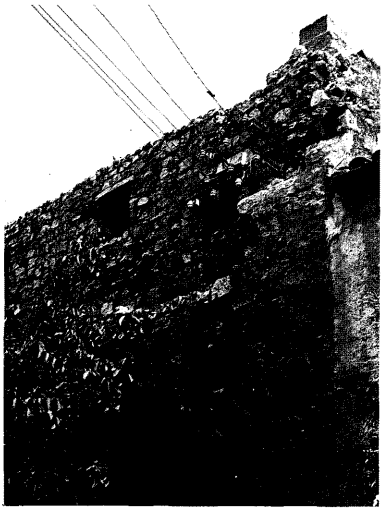

Sl. 54 i 55 – Gradske zidine od rondela do Papinske kule

Sl. 56 i 57 – Gradske zidine na potezu: rondel – Papinska kula sa vanjske strane

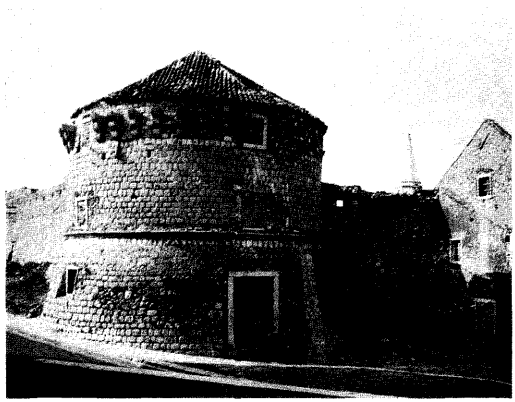

Sl. 58 i 59 – Gradske zidine na potezu: rondel – Papinska kula sa unutarnje strane (uz rondel i Gorica 6)

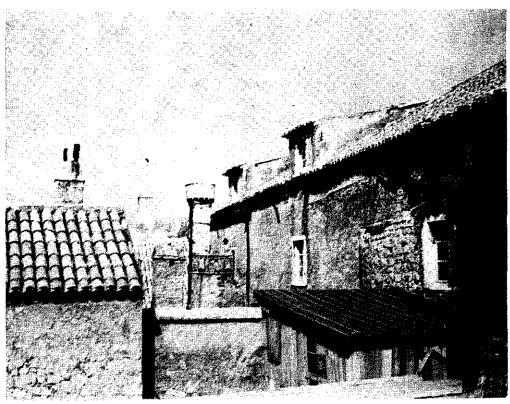

Sl. 60 – Papinska kula i magazin prigrađen uz zidine (snimak 1963. g.)

Sl. 61 – Papinska kula i gradske zidine (snimak 1964. g.)

Sl. 62 i 63 – Gradske zidine s puškarnicom uz Papinsku kulu sa nutarnje strane (prigradeni magazin)

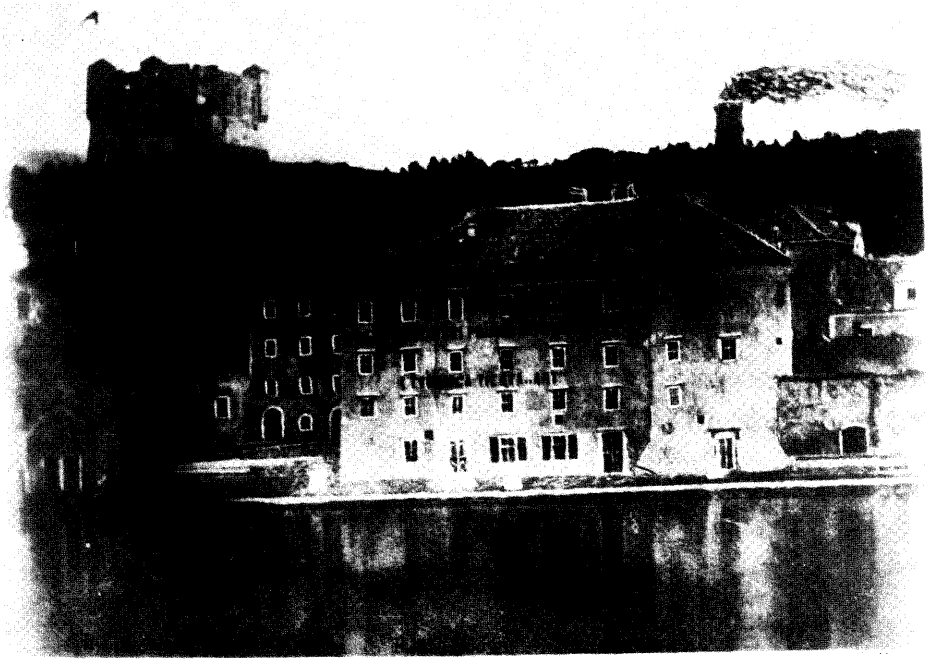

Sl. 64 – Površinska iskapanja tragom gradskih zidina u smjeru: Papinska kula – obala, kod »Malih vrata«

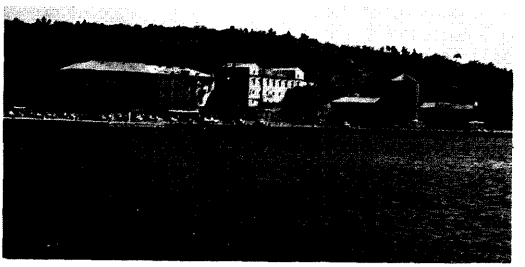

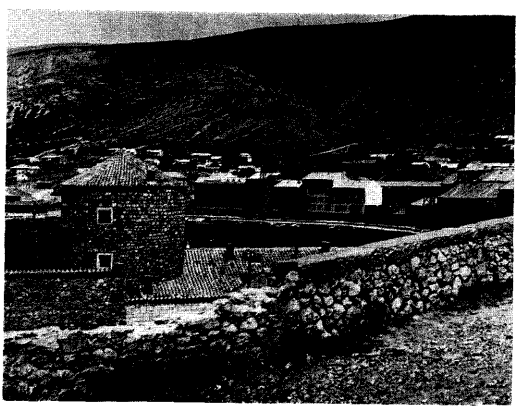

Sl. 65 i 66 – Površinska iskapanja tragom gradskih zidina u smjeru: Papinska kula – obala (prema gimnaziji i lom zidina, snimak 1964. g.)

Sl. 67 – Šabac kula na morskoj obali, još ugrađena u paromlin, prema staroj fotografiji

Sl. 68 i 69 – Šabac kula nakon poslijeratne obnove

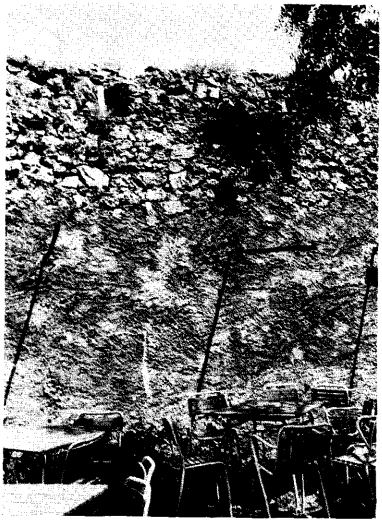

Sl. 70 – Šabac kula – uz jadransku magistralu

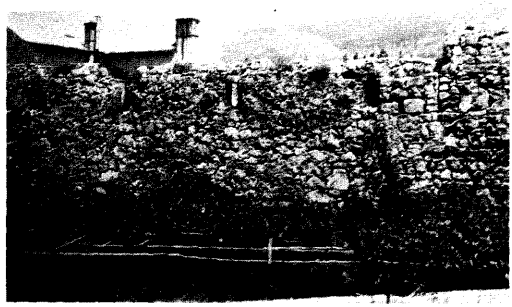

Sl. 71 – Tragom gradskih zidina uz Kolan

Sl. 72 i 73 – Gradske zidine sa puškarnicama uz Kolan (na »Žižuli«) sa vanjske strane

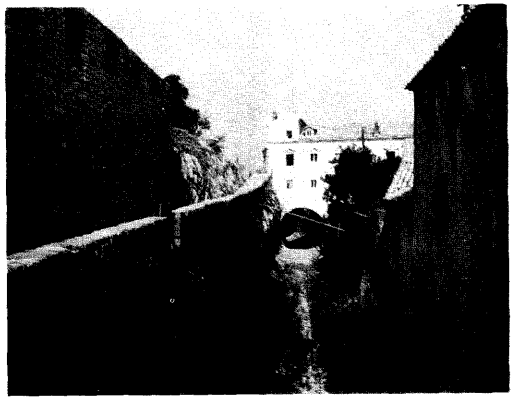

Sl. 74 i 75 – Gradske zidine sa puškarnicama uz Kolan (na „Žižuli") sa vanjske strane

Sl. 76 i 77 – Gradske zidine sa puškarnicama uz Kolan (na »Žižuli«) sa nutarnje strane, uz trg Oslobođenja br. 3 i 12

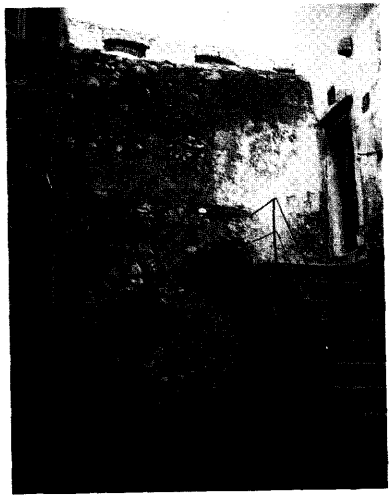

Sl. 78 – Kolan, djelomično uz stare gradske zidine

Sl. 79 – Zidine uz Kolan – prema ljetnoj pozornici – na mjestu starih gradskih zidina

Sl. 80 i 81 – Fragmenti gradskih zidina uz Kolan, sa vanjske i unutarnje strane (ulica Jurše Orlovića)

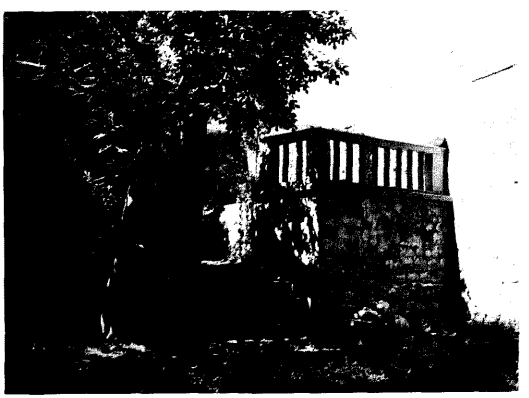

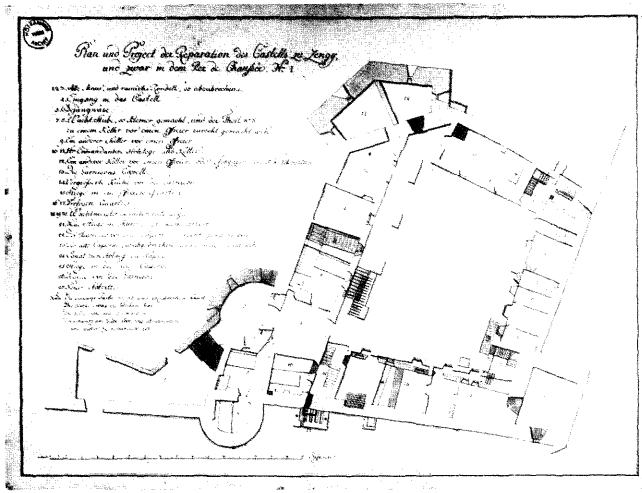
Sl. 82 i 83 – Puškarnica u gradskim zidinama nad ulazom »Potoka« – sa unutarnje i vanjske strane

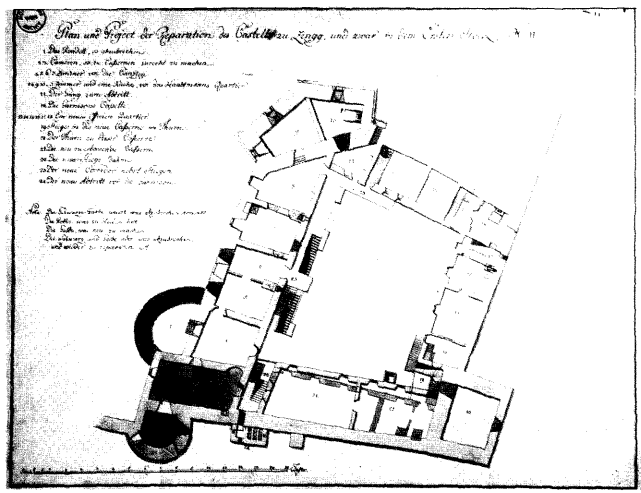
Sl. 84 – Ostatak vanjske strane zidina uz »Potok« – prema kaštelu

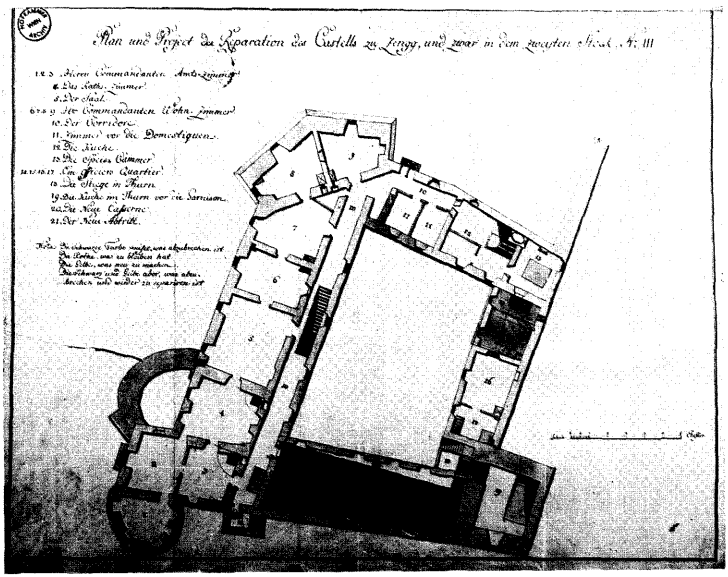
Sl. 85 – Ulaz u vrt uz kaštel, na mjestu starih zidina i možda – tlocrtno – na mjestu starog ulaza u grad uz kaštel

Sl. 86 – 1763. g., Beč, Arhiv dvorske komore: M 37/1. Plan pregradnje kaštela u Senju, prizemlje

Sl. 87 – 1763. g., Beč, Arhiv dvorske komore: M 37/2. Plan pregradnje kaštela u Senju, I kat

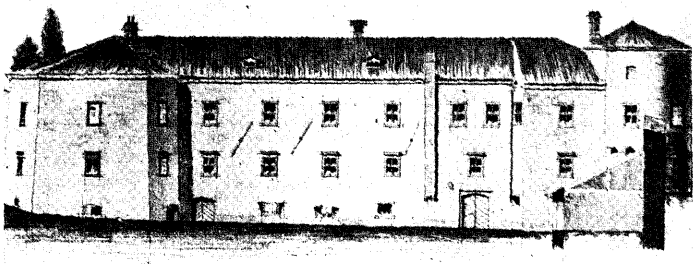

Sl. 88 – 1763. g., Beč. Arhiv dvorske komore: M 37/3. Plan pregradnje kaštela u Senju. II. kat

Sl. 89 i 90 – Kaštel prije pregradnje 1896. g. Hrvatski kulturni spomenici: Senj. Zagreb 1940. sl. 57 i 58

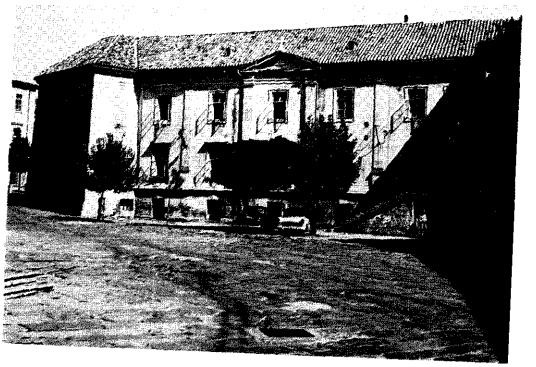
Sl. 91 – Kaštel prije pregradnje 1896. g. Vodič po Senju i okolici (1902.), str. 10

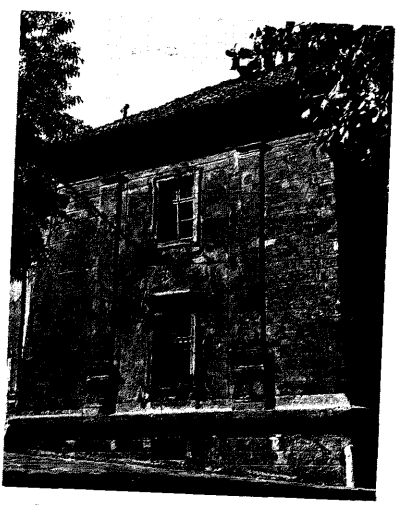

Sl. 92 – Pogled na kaštel sa podnožja Nehaja

Sl. 93 – Kaštel i pogled na Nehaj – prema staroj *fotografiji*

Sl. 94 i 95 – Pročelja kaštela unutar gradskih zidina

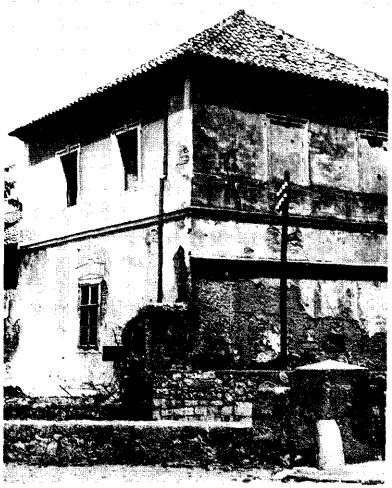

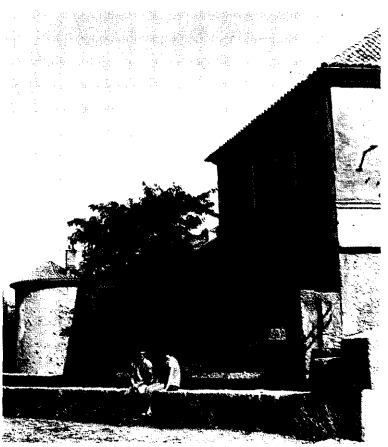

Sl. 96 i 97 – Pročelja kaštela unutar gradskih zidina

Sl. 98 – Vanjsko pročelje kaštela uz Velika vrata

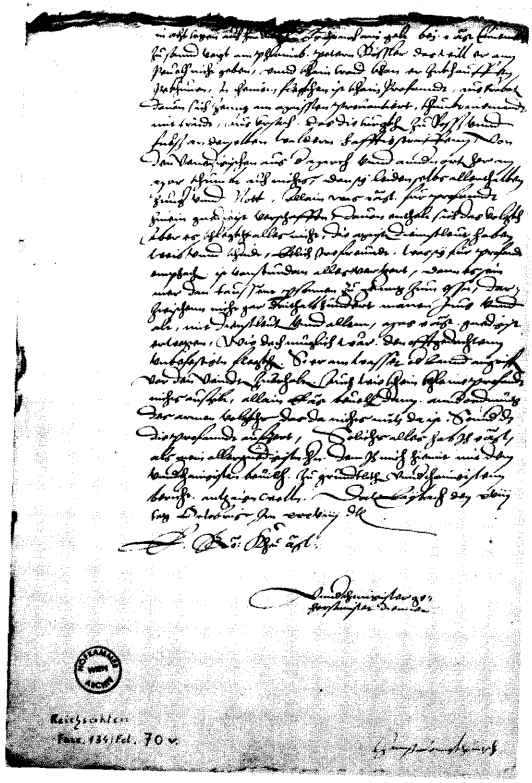

Sl. 99 i 100 – Pročelje kaštela izvan gradskih zidina

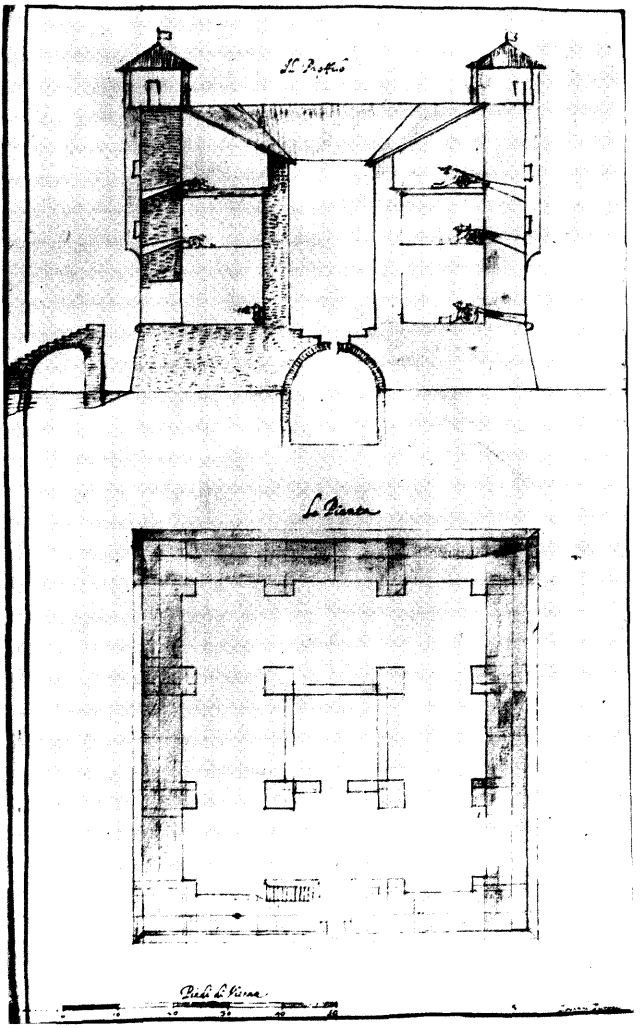
Sl. 101 i 102 – Rabatina: kula kaštela
(Stier: Filipova kula)

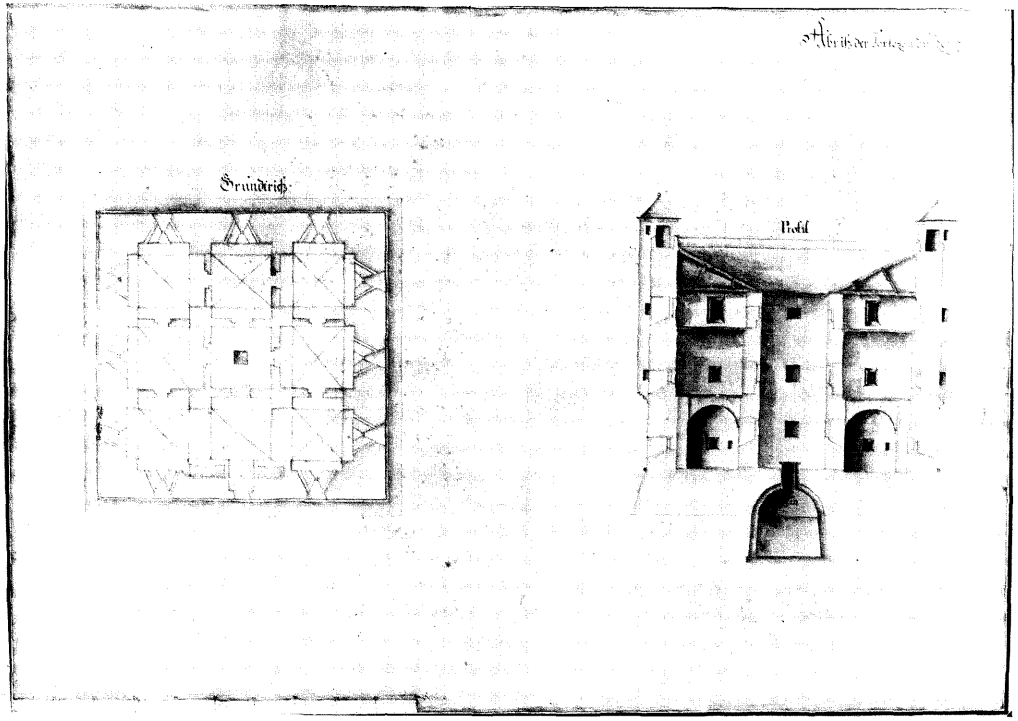
Sl. 103 – Izvještaj Lenkovića iz 1539. godine – Beč, Arhiv dvorske komore: državni akti, fasc. 134.

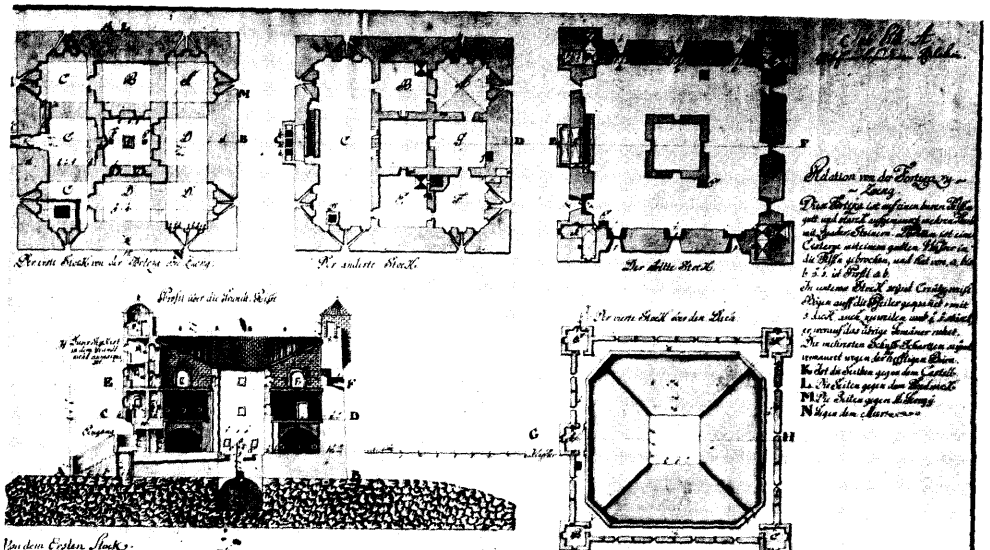
Sl. 104 - Nehaj: ugraden stariji fragment nadvoja nad prozorom II. kata

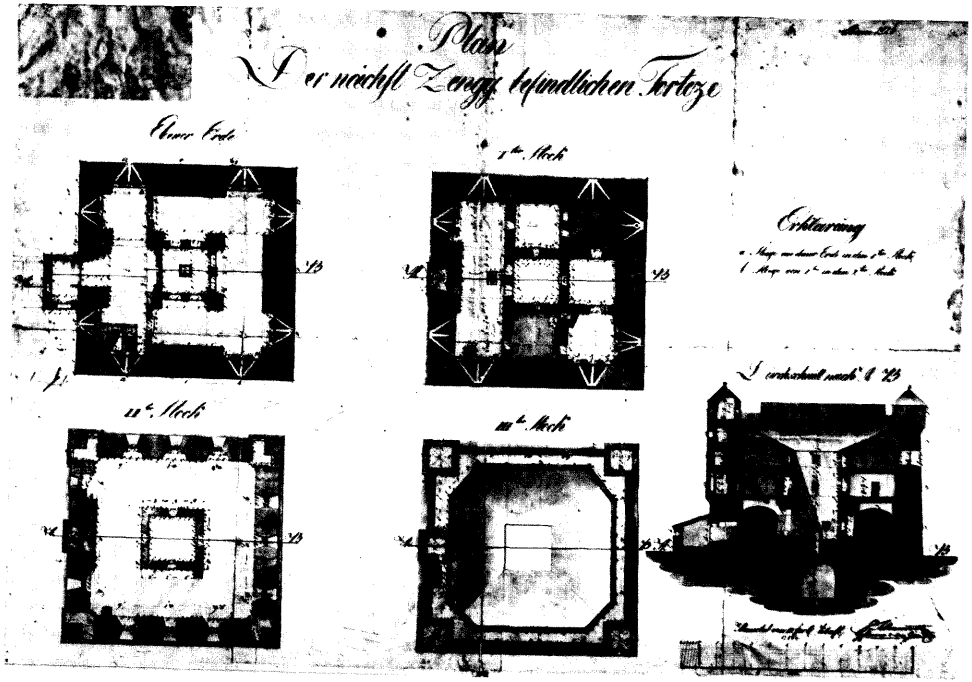
Sl. 105 – 1639. g. Plan Pieronija: presjek i tlocrt Nehaja. Ljubljana. Državni arhiv

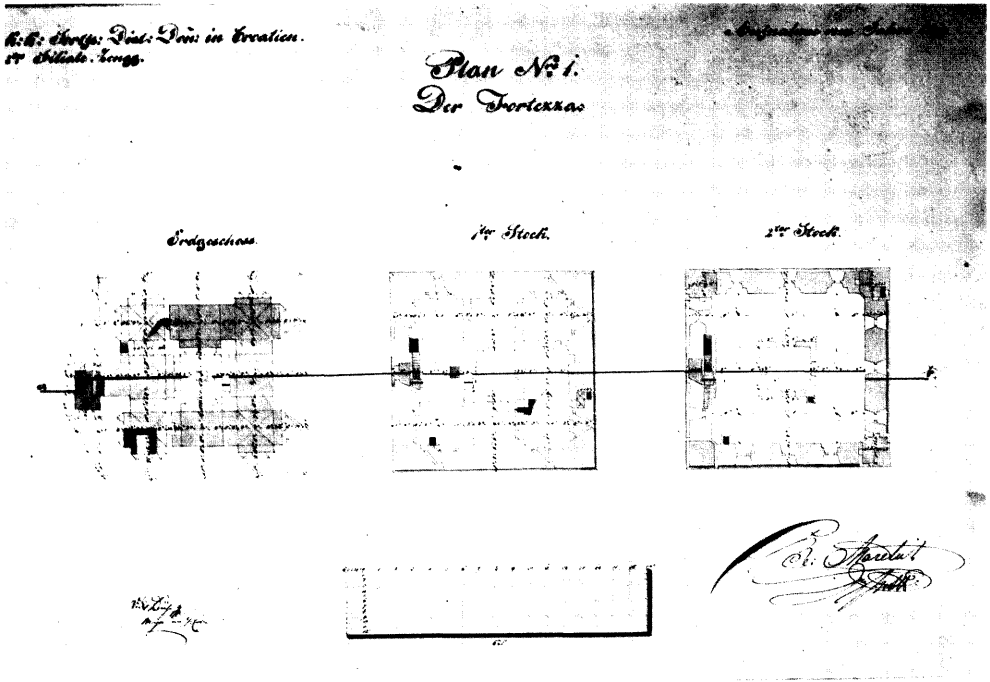
Sl. 106 – 1660. g. Plan Martina Stiera: Tloert i presjek Nehaja. Beč, Nacionalna biblioteka, zbirka rukopisa: 8608/104

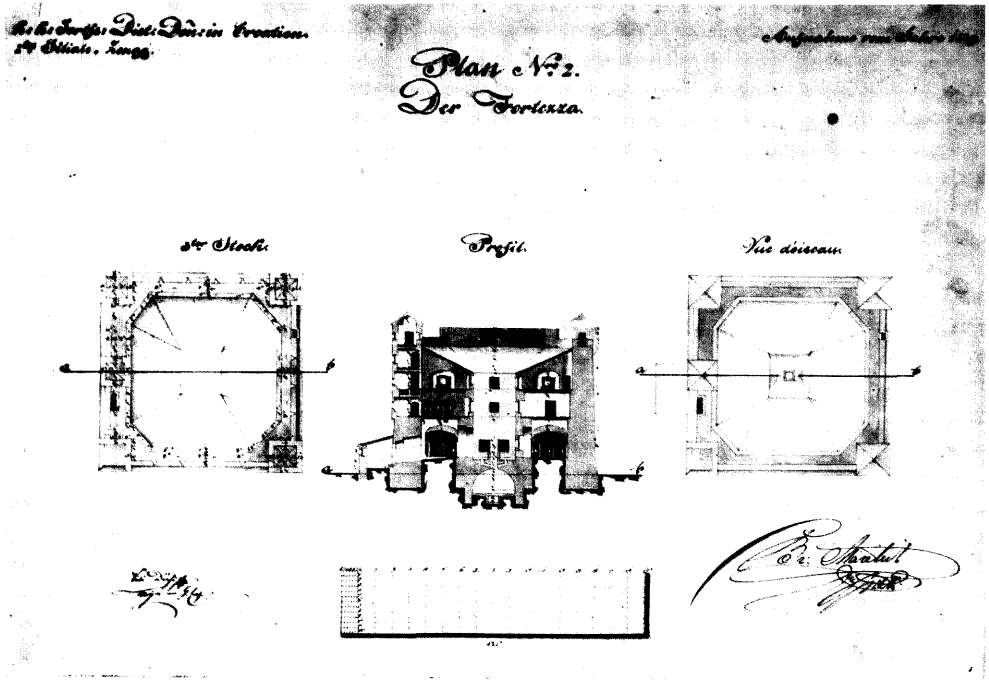
Sl. 107 – 1749. g. Plan sa opisom Schillingera: Tloerti i presjek Nehaja – Beč, Ratni achiv: Inl C VII No 6/2

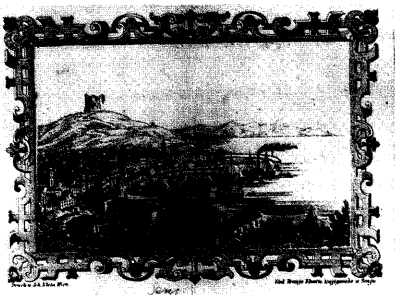
Sl. 108 – 1826. g. Plan Schaurotha: Tlocrti i presjek Nehaja. Beč, Ratni arhiv: K VII 1 217

Sl. 109 – 1839. g. Plan Mareticha: 3 tlocrta Nehaja – Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 13/1

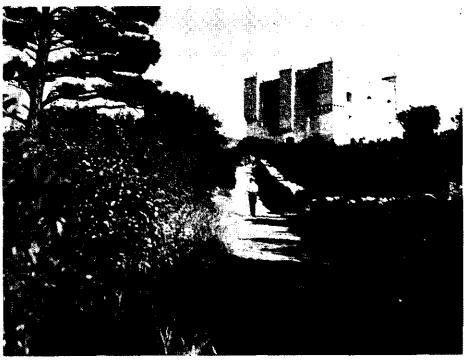
Sl. 110 – 1839. g. Plan Marcicha: 2 tloerta i presjek Nehaja. Beč, Ratni arhiv: Inl C VII No 13/2

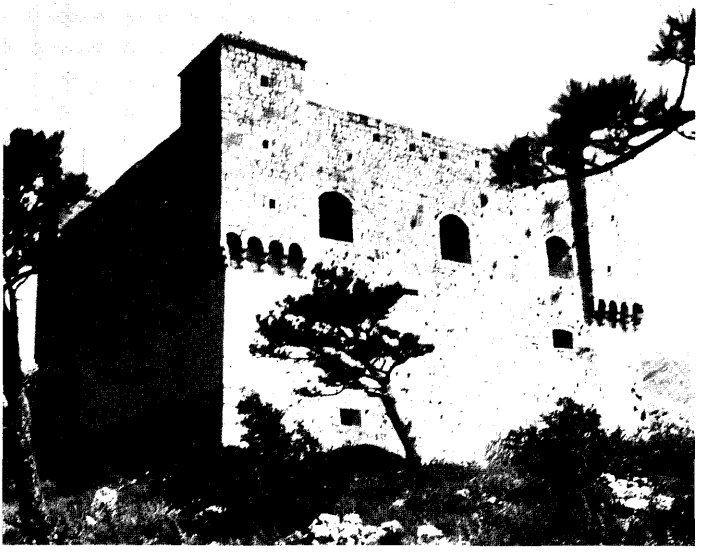
Sl. 111 – Oko polovice XIX. stoljeća: Nehaj i Senj. Litografija. Zagreb, Državni arhiv SRH: 1610

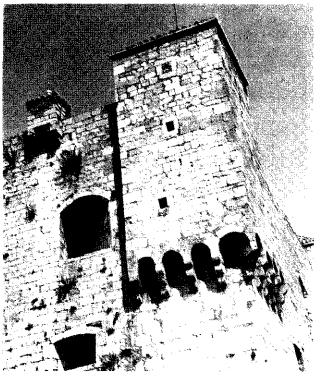
Sl. 112 – Pogled na Nehaj – uz Kalvariju iz 1740. g.

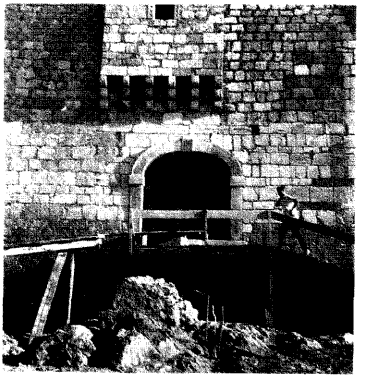

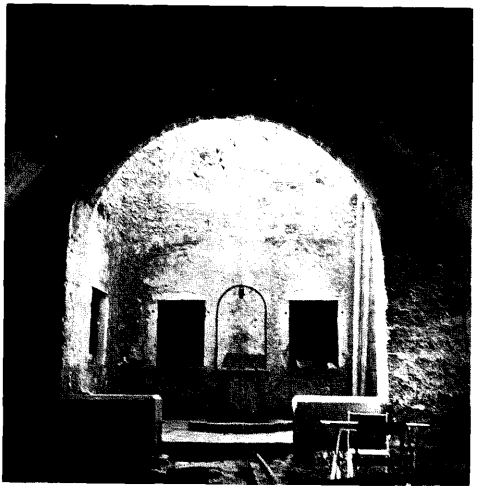
Sl. 113 – Pročelje Nehaja prema Senju

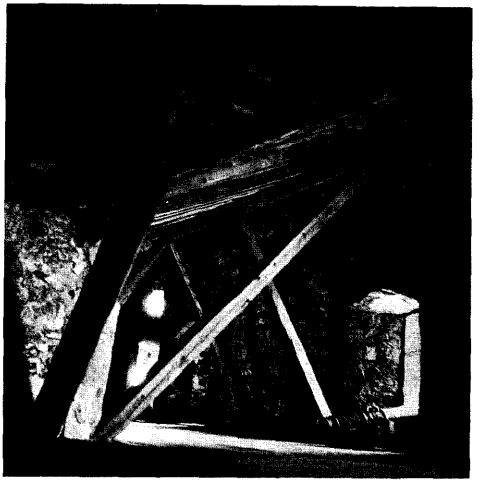
Sl. 114 – Nehaj

Sl. 117 – Nehaj – nutarnje dvorište

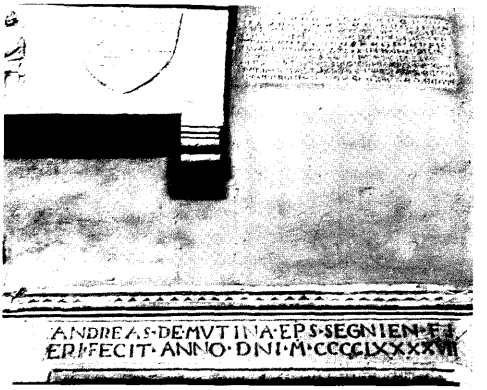
Sl. 118 – Nehaj – interieur II. kata

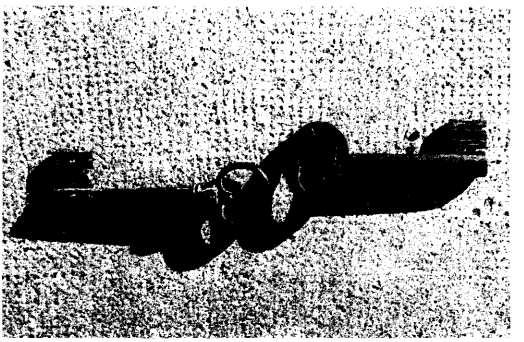
Sl. 119 – Pogled na Senj iz Nehaja

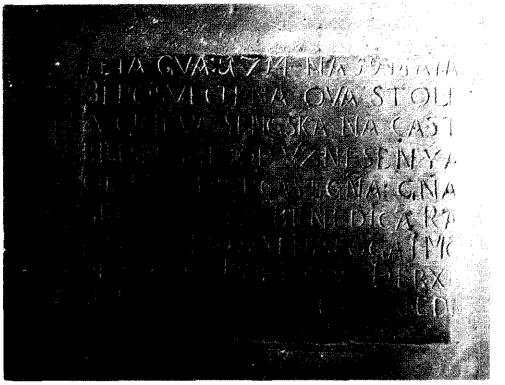
Sl. 120 – *Staro zvono katedrale* iz 1372. g.

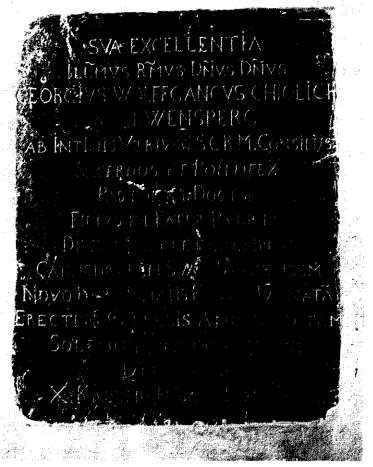
Sl. 121 – *Nadgrobna ploča biskupa Cardinalibusa* iz 1392. g. (uz nadgrobni spomenik) i natpis nad vratima iz 1479. g.

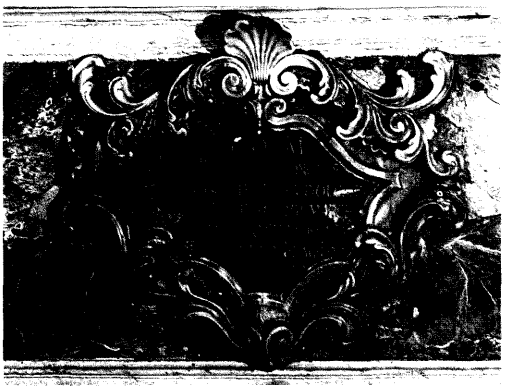

Sl. 122 – Kljunčevi Klisa iz 1596. g.

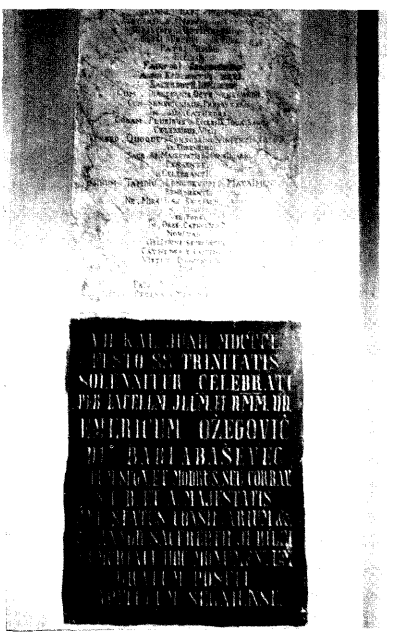

Sl. 123 – Natpis iz 1711. g.

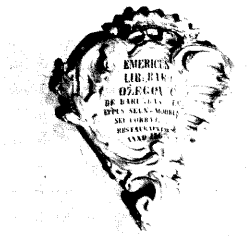

Sl. 125 – Natpis iz 1754. g. (iz Sv. Nikole 1798. g.)

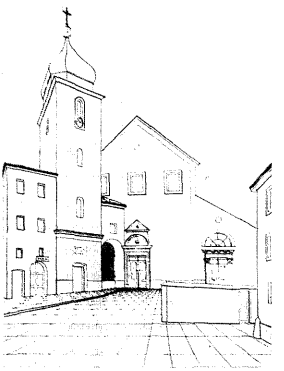
Sl. 126 – Natpisi iz 1819. i 1850. g.

Sl. 127 – Natpis iz 1865. g.

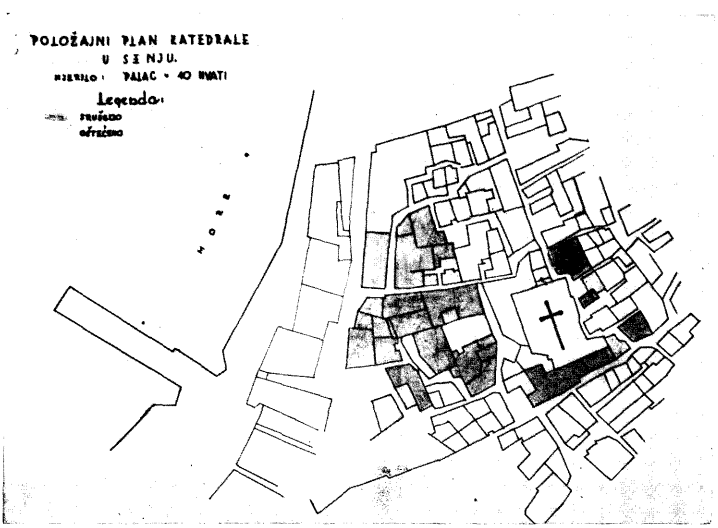
Sl. 128 – Reljef sv. Trojstva iz 1491. g. (Originalno iz crkve Sv. Duha) prenesen sa zida groblja sv. Petra 1865. g.

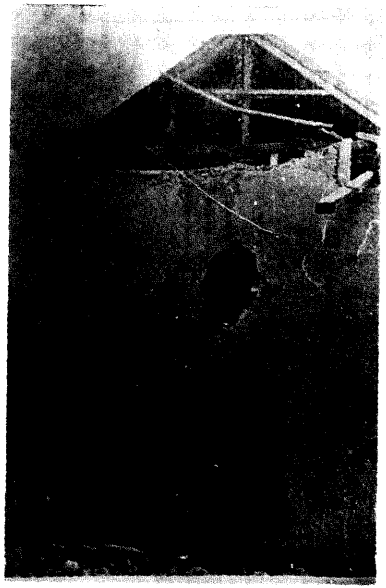
Sl. 129 – Katedrala sa starim porušenim zvonikom po crtežu arh. J. Vancaša

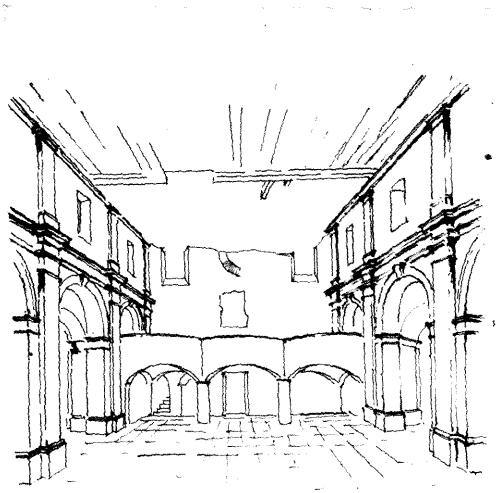
Sl. 130 – Pročelje desne lađe katedrale i župni dvor prije II. svjetskog rata. Hrvatski kulturni spomenici: Senj. Zagreb 1940, sl. 73

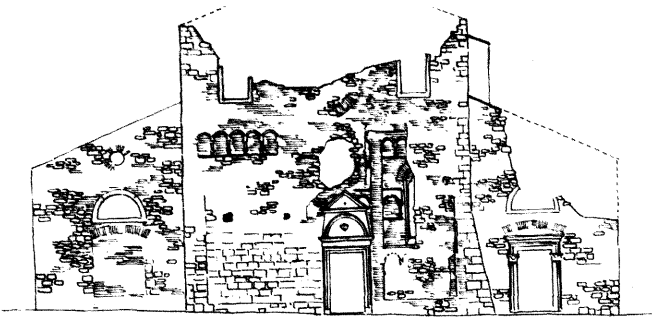
Sl. 131 – Položajni plan katedrale – prije II. svjetskog rata, sa naznakama: srušeno i oštećeno iza rata

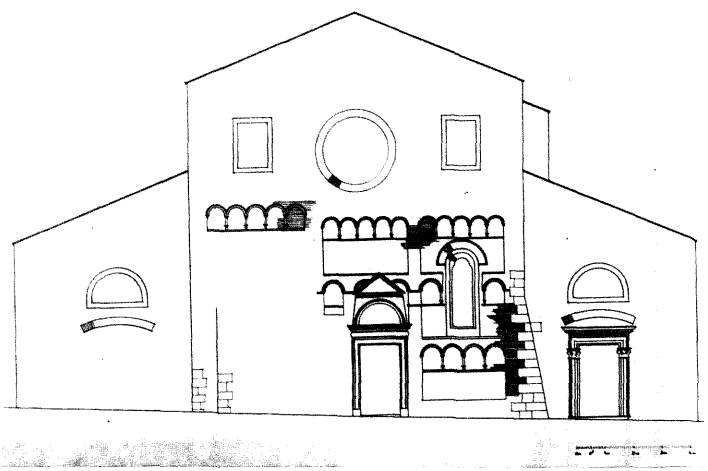

Sl. 132 – Pročelje katedrale poslije *bombardiranja (foto:* arh. H. Bilinić) – Architectura-urbanizam 5–8/1951, sl. 1, str. 66.

Sl. 133 – Interijer katedrale nakon bombardiranja (skica arh. H. Bilinić)

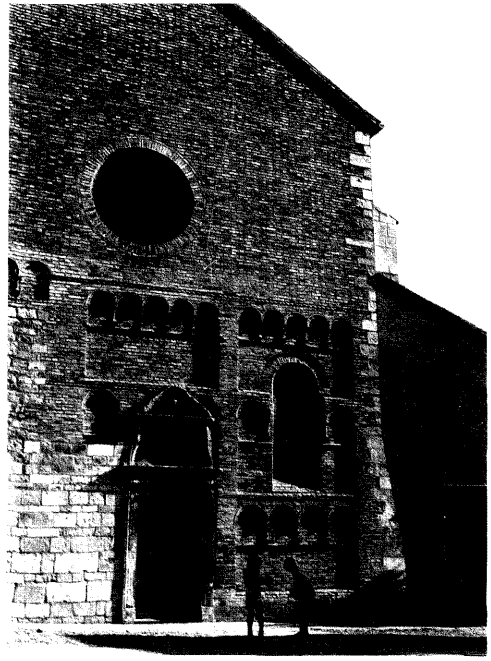

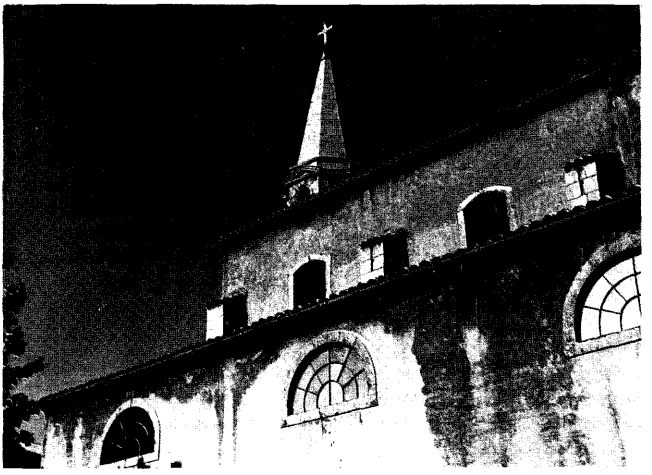
Sl. 134 i 135 – Snimak pročelja i rekonstrukcija pročelja katedrale – arh. Harold Bilinić – Arhitektura–urbanizam 5–8/1951, sl. 3/66 i sl. 1/67.

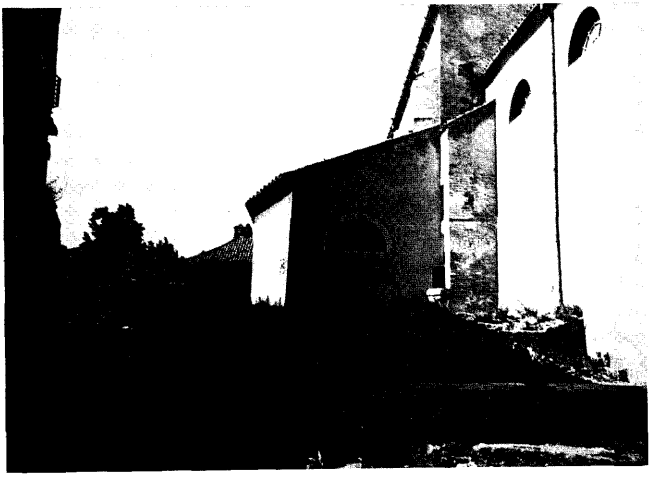
Sl. 136 – Restaurirano pročelje katedrale – Foto: H. Bilinić, Arhitektura-urbanizam 5–8 1951, 67

Sl. 137 – Restaurirano pročelje katedrale sa vidljivim konturama starijeg, jednobrodnog korpusa

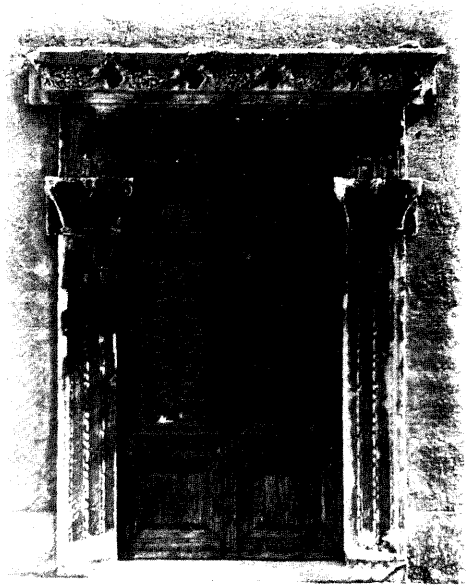

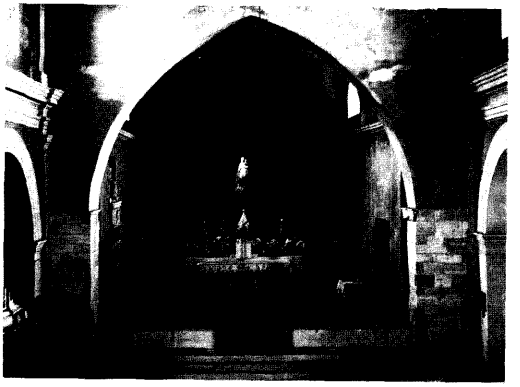
Sl. 138 - Sporedna lađa katedrale sa vidljivim kontraforima

Sl. 139 – Kontrafori i ugao jednobrodnog starijeg objekta

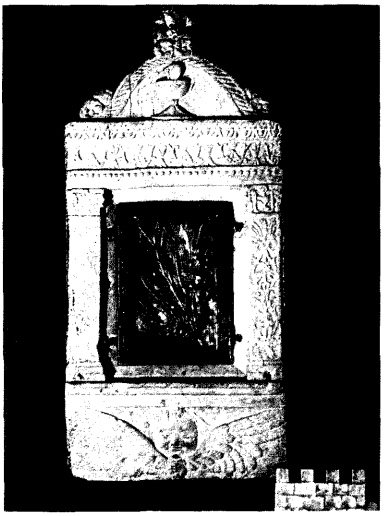

Sl. 142 – Svetište katedrale nakon restauriranja

Sl. 143 – Restauracijom sačuvani kapiteli uz svetište

Sl. 144 – Custodia – možda iz katedrale

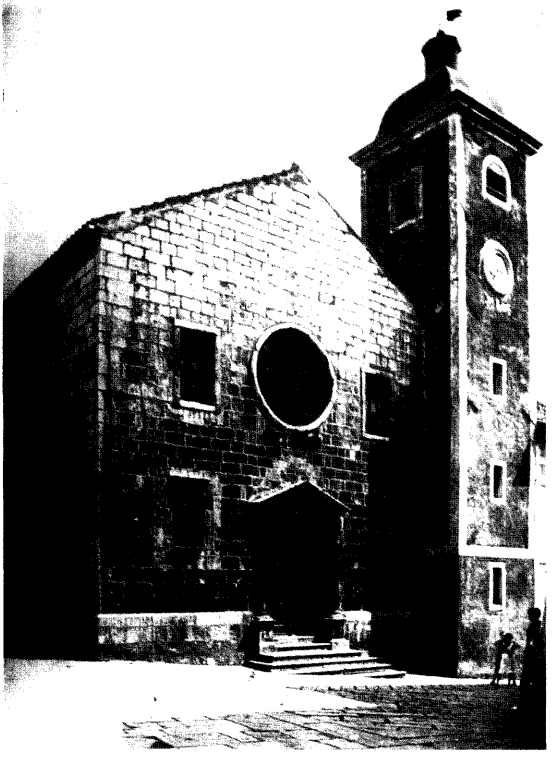
Sl. 145 – Custodia ugrađena prilikom poslijeratne restauracije

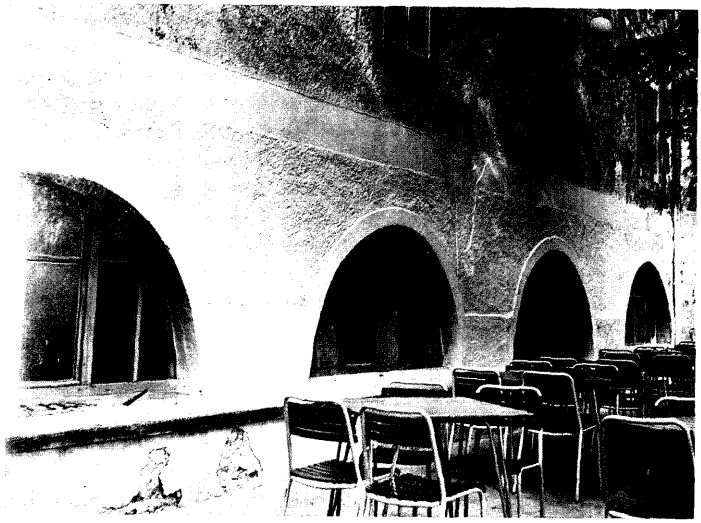

146 – U poslijeratnoj restauraciji ugrađena ploča sa natpisom iz 1329. g.

Sl. 147 – U poslijeratnoj restauraciji ugrađena ploča sa natpisom iz 1717. g.

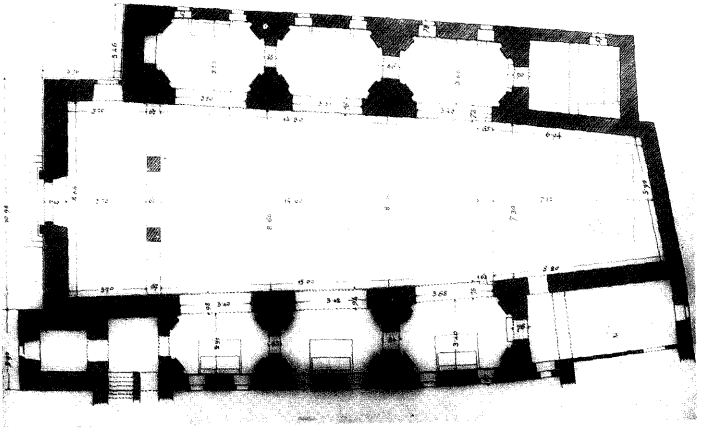

Sl. 149 – Unutrašnje dvorište prijašnjeg franjevačkog samostana

Sl. 150 – Bivši franjevački samostan – danas zgrada O. S.

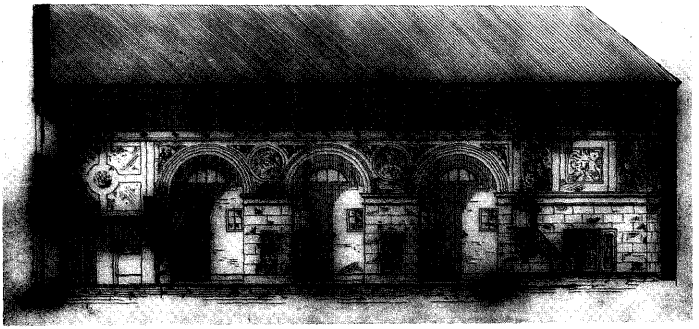
Sl. 151 – Tlocrt crkve Sv. Franje – arhitektonski snimak iz g. 1894. Viesti družtva inžinira i arhitekata u Zagrebu, sv. I. god. XV.

Crkva sv. Franje u Senju

sagradjena godine 1558.

Razsjek

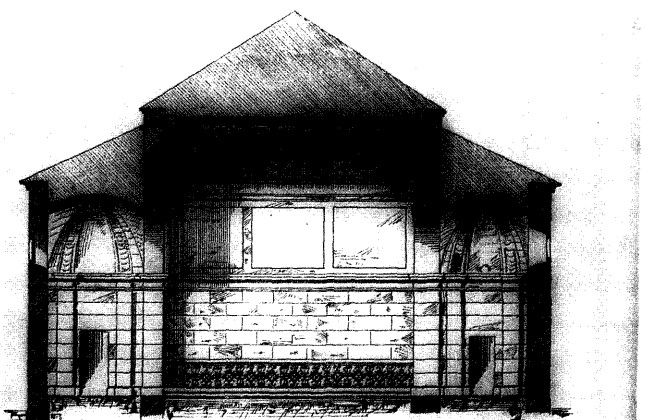
1 : 100.

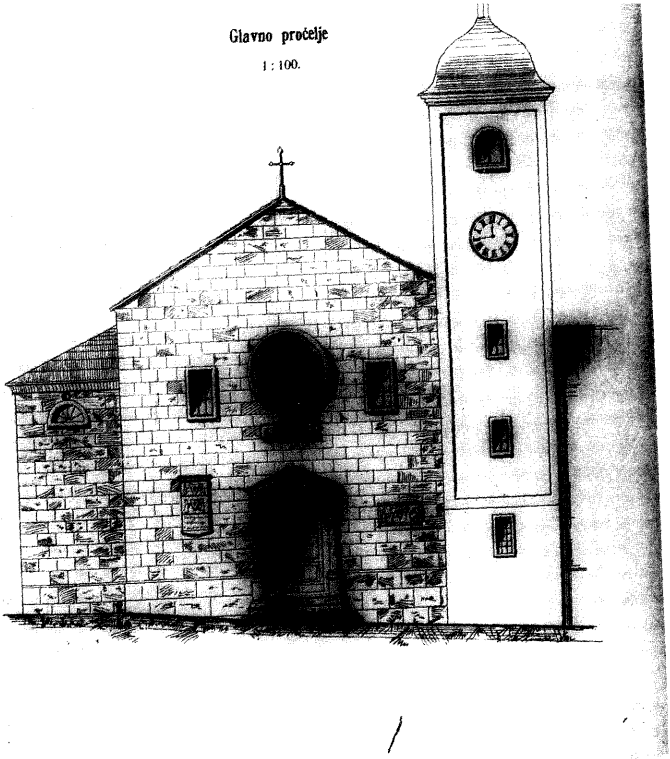
Sl. 152 – Uzdužni presjek kroz crkvu Sv. Franje – snimak iz 1894. g. Viesti družtva inžinira i arhitekata u Zagrebu, sv. I. god. XV.

Prosjek

1 : 100.

Sl. 153 – Poprečni presjek kroz crkvu Sv. Franje – snimak iz 1894. g. Viesti družtva inžinira i arhitekata u Zagrebu, sv. I, god. XV

Sl. 154 — Glavno pročelje crkve Sv. Franje — snimak iz g. 1894. Viesti družtva inžinira i arhitekata u Zagrebu, sv. I, god. XV

Sl. 155 – Preostali zvonik crkve Sv. Franje nakon bombardiranja u drugom svjetskom ratu

Sl. 156 – Crkva Sv. Nikole – detalj prema staroj fotografiji I. Standla

Sl. 157 – Današnje pročelje nekadašnje crkve Sv. Duha

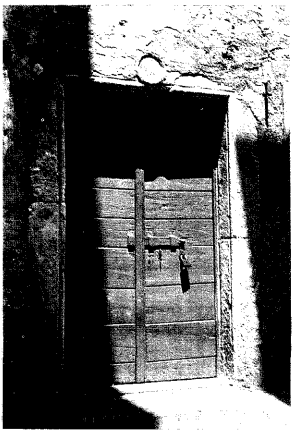

Sl. 158 – Današnje pročelje nekadašnje crkve Sv. Ivana Krstitelja

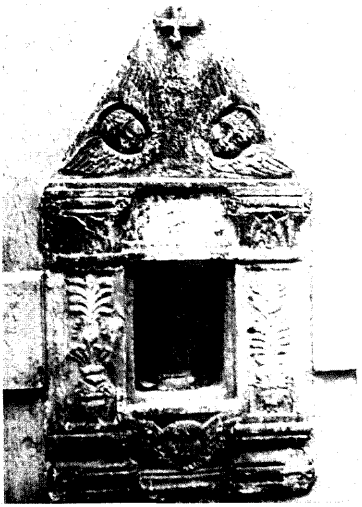

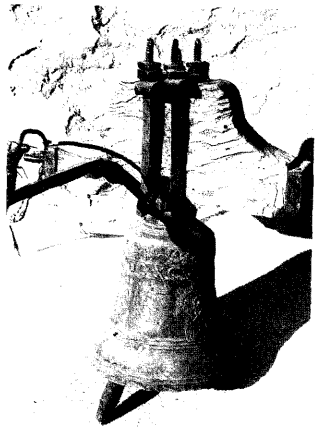
Sl. 159 – Današnji izgled nekadanje crkve Sv. Marije Magdalene (?)

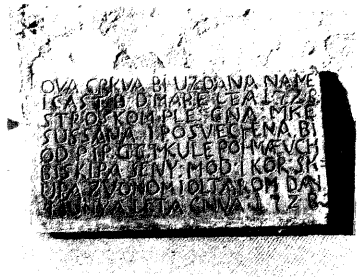
Sl. 160 – Ulazna vrata u današnji objekt nekadanje crkve Sv. Marije Magdalene (?)

Sl. 161 – Custodia ugrađena u vanjsku stijenu nekadanje crkve Sv. Roka

Sl. 162 – Zvono iz crkve Sv. Martina iz 1695. g.

Sl. 163 – Natpis iz crkve Sv. Ambroza iz 1728. g.

Sl. 164 – Prikaz Senja iz 1765. g. sa naznačenim crkvama izvan gradskih zidina (i *granicom teritorija* gradaʃ: Sv. Martina, Sv. Ambroza, Sv. Marije (Art), Sv. Vida i ruševinama samostana: Svete Jelene i Svetog Spasa. Bež. Rami arhiv. [...]

Sl. 165 – Senj – panorama

Sl. 166 – Pogled na senjsku dragu

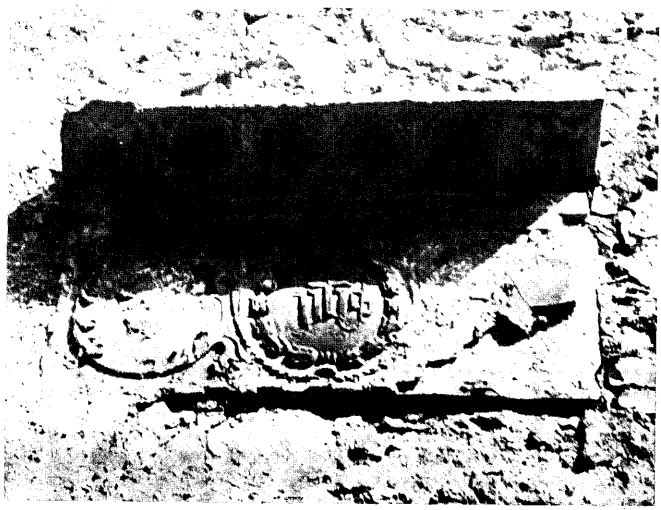
Sl. 167 — Rimski nalaz: glava fauna

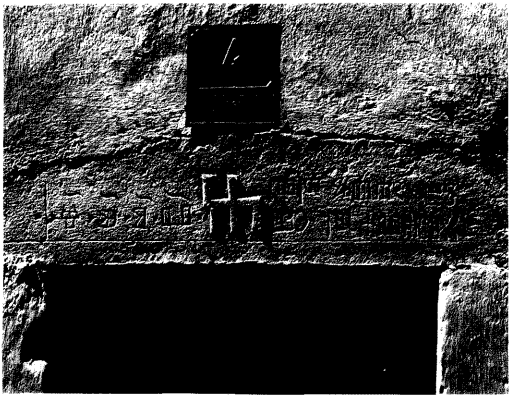
Sl. 168 — Rimski nalaz: fragment uzidan u kuću

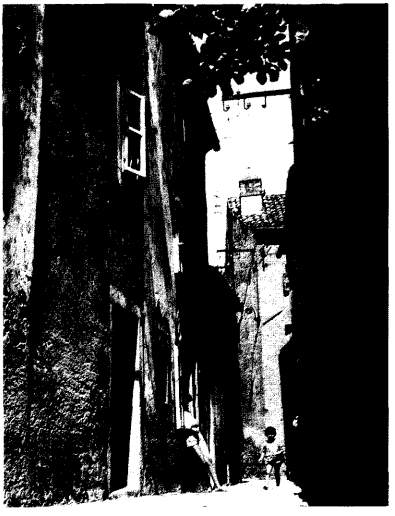

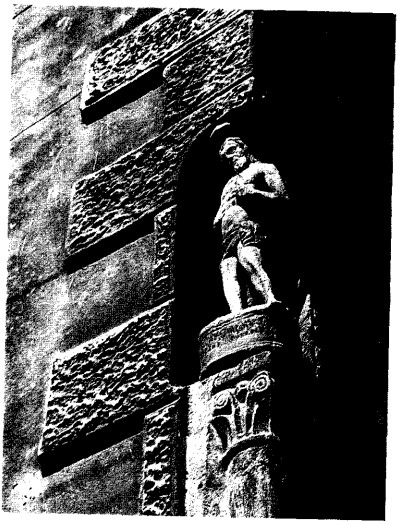
Sl. 169 – Gradska loža (?) na »Maloj placi«

Sl. 170 – Gorica 24 – natpis glagoljicom iz 1477. g.

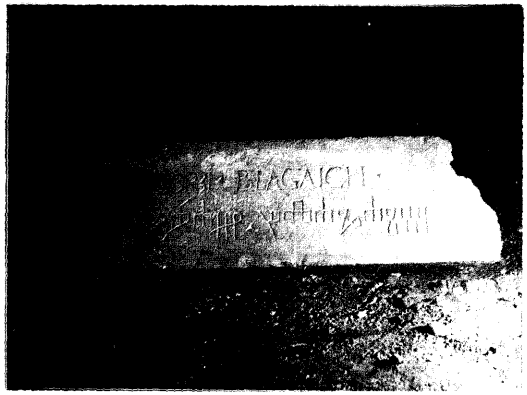

Sl. 173 i 174 – Kuća »Živković« sa natpisom iz 1487. g. i ugaoni stup sa kipom

Sl. 175 – Nekadanji Dvorac – azil – Hrvatski kulturni spomenici: Senj, sl. 70

Sl. 177 – Fragment natpisa sa kuće Jurja Blagaića iz 1522. g.

Sl. 178 – Portal sa natpisom: Subranić ... 1541. g.

Sl. 179 – Trifora kuće Daničić

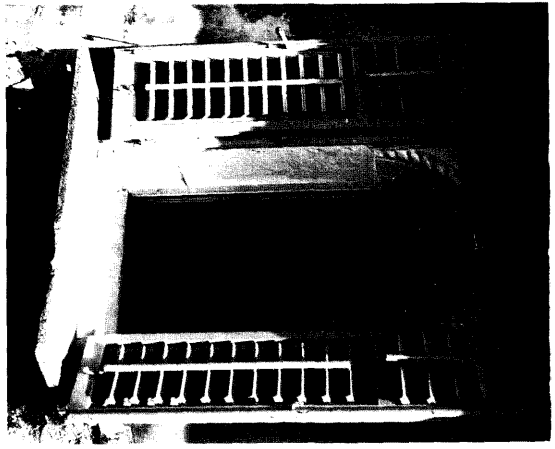
Sl. 180 – Kuća Daničić na »Maloj placi« – prije II. svjetskog rata – Hrvatski kulturni

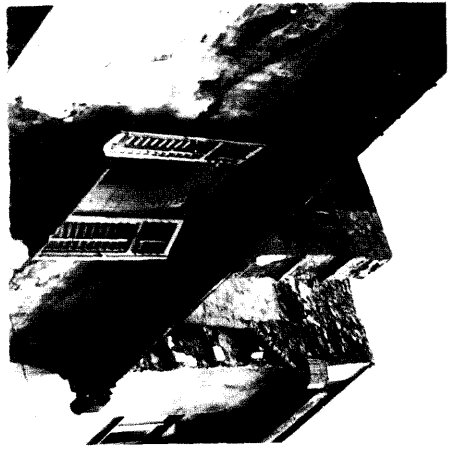

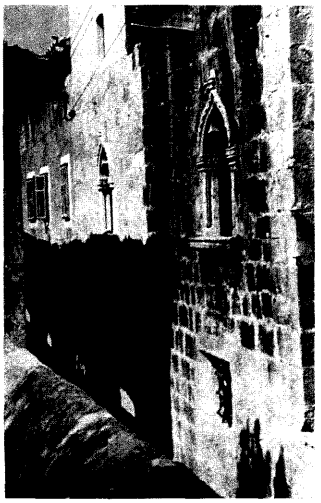
Sl. 181 – Kuće prema »Maloj placi« – na uglu Bassani-Sacchi – prije II. svjetskog rata – prema staroj fotografiji

Sl. 182 – Sa kuće Posedarić – prozori I. kata

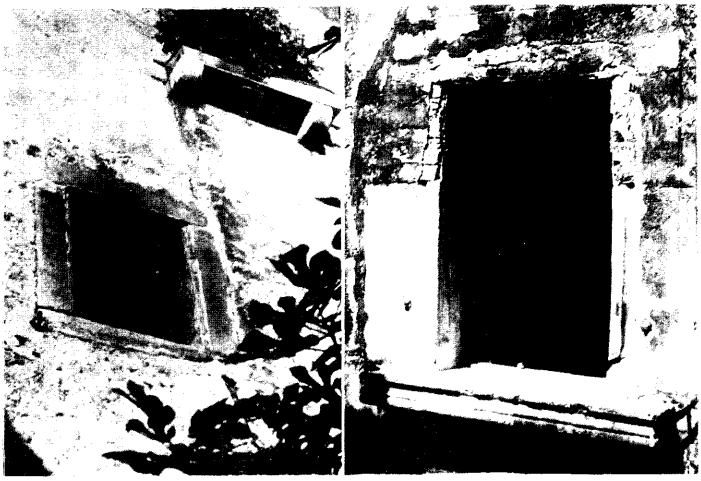

Sl. 185 i 186 – Palača Vukasović

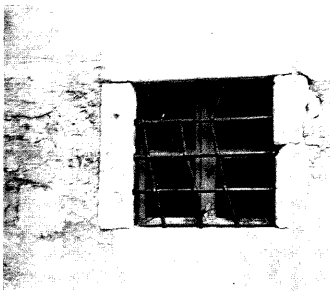

SL. 187 i 188 – Palača Vukasović – prozorski okviri dvorišnog pročelja

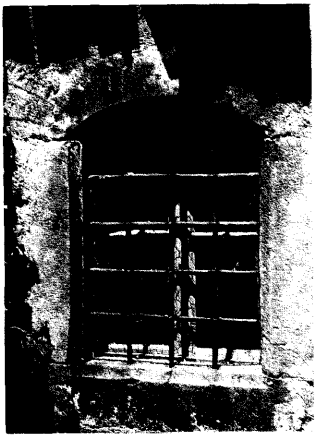
Sl. 190 – Gotički detalj – ul. B. Jurčića uz br. 4

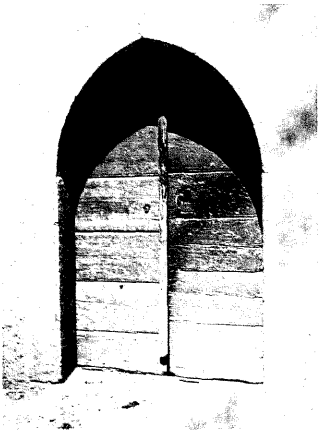
Sl. 191 – Prozor sa doprozornikom gotičke profil

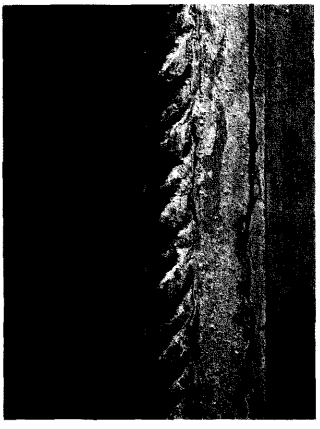
Sl. 192 – Vrata sa dovratnikom gotičke profilacije – na zidinama

Sl. 193 – Detalj jednog dvorišnog prozora – Mala vrata br. 4

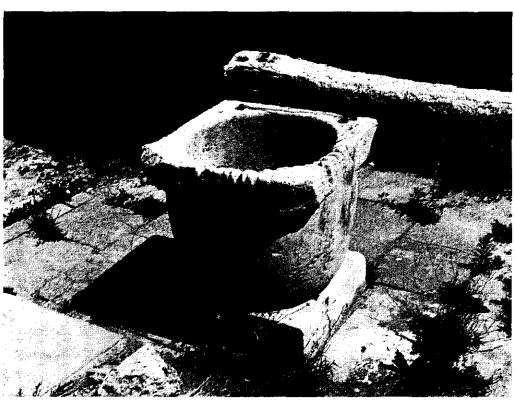
Sl. 194 – Gotički portal – Ul. Dušana Orlovića iza br. 9

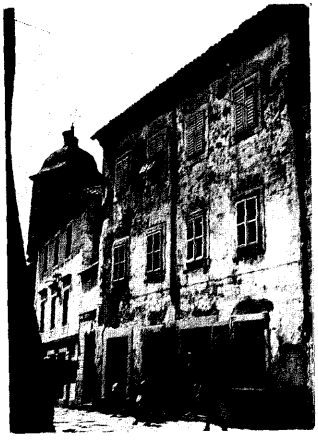

Sl. 197 – Uglovni kipovi kuće »Luster« – Trg Žrtava fašizma 13

Sl. 198 – Zdenac – Hreljanovića ul. (nasuprot br. 4)

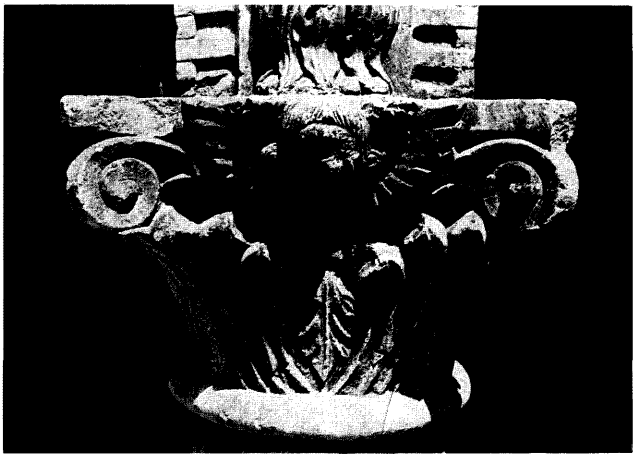
Sl. 199 – »Lavlje dvorište« – Preradovićeva ul. 2

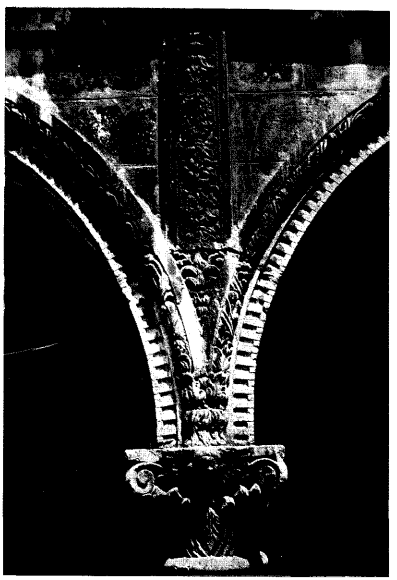

Sl. 200 – Prozor susjedne kuće orijentiran na »Lavlje dvorište«

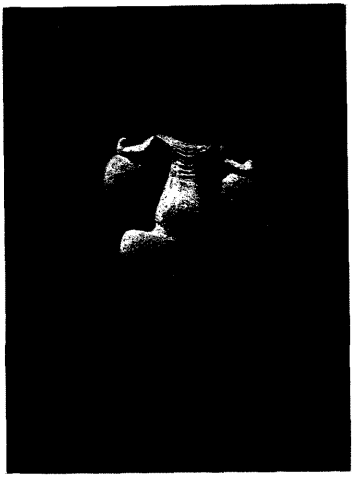

Sl. 201 – Lukovi u »Lavljem dvorištu« – Hrvatski kulturni spomenici: Senj, sl. 63

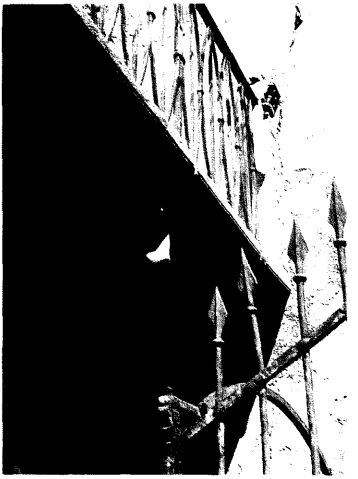

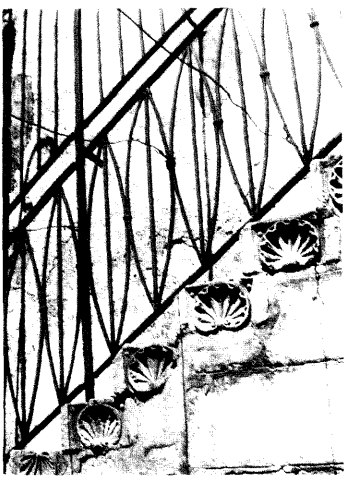
Sl. 202 i 203 – Kapitel i lukovi »Lavljeg dvorišta«

Sl. 204

Sl. 205

Sl. 204, 205 i 206 – Detalji Lavljeg dvorišta

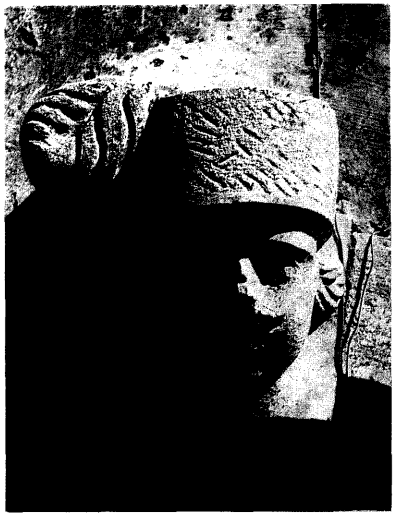

Sl. 207 – Visoki reljef na podestu stubišta I. kata Vlatkovićeve ul. 20

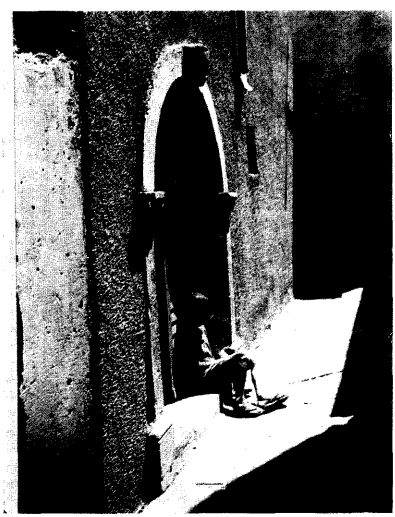

Sl. 208 i 209 – Uskočke glave na portalima: Preradovićeva 12 i Senoina b. b.

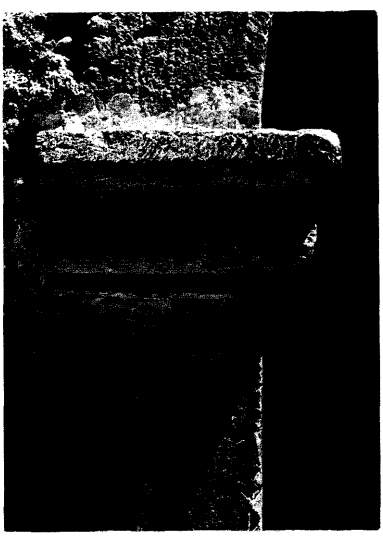

Sl. 210 – Uskočka glava na portalu Senoine ulice broj 2

Sl. 211 – Portal – Senoina ul. b. b.

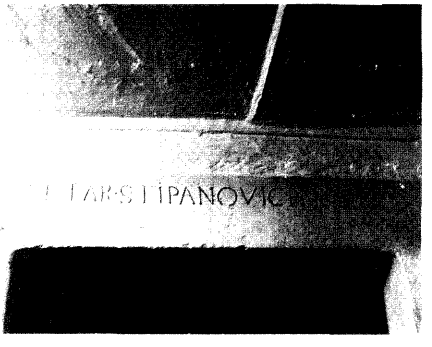

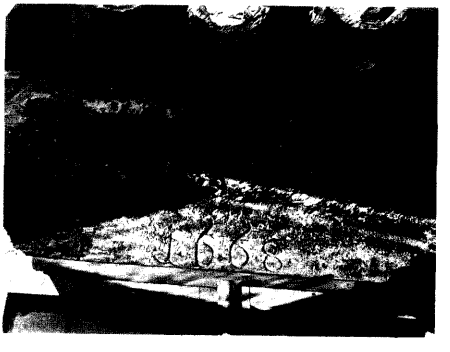
Sl. 212 i 213 – Portali i detalj ul. Hreljanovića

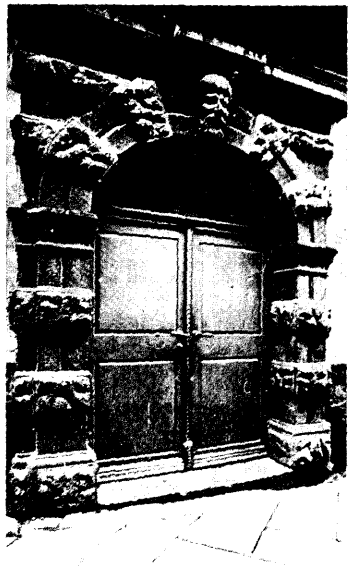
Sl. 214 – Natpis nad vratima kuće u dvorištu ul. Hreljanovića br. 4 – iz g. 1587.

Sl. 215 – Natpis nad vratima iz g. 1652. – Trg Oslobođenja br. 3

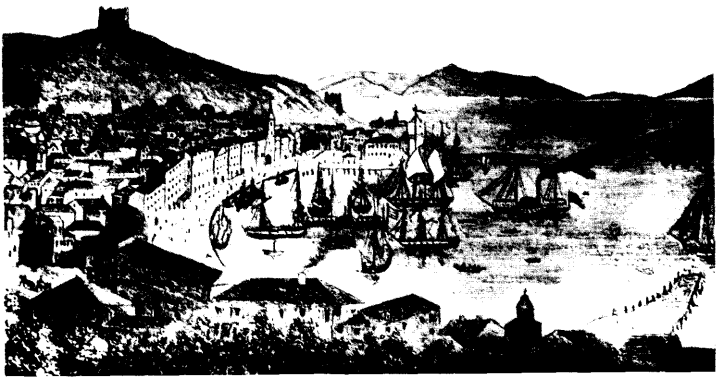
Sl. 216 – Natpis nad vratima iz g. 1668. – Mala vrata br. 4

Sl. 217 – Portal palače Carina – Hrvatski kulturni spomenici: Senj, sl. 65

Sl. 218 – Palača »Verein«

Sl. 219 – Senjska luka oko polovice XIX. st. – Hrvatski kulturni spomenici: Senj. sl. 93.

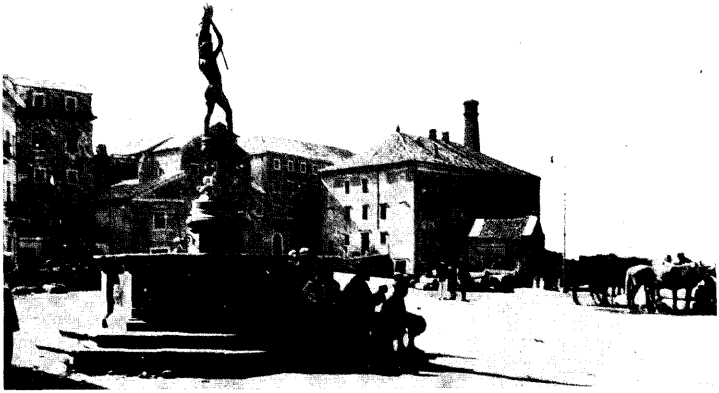
Sl. 220 – Senj s jugozapada po fotografiji I. Standla 1869. g. – Hrvatski kulturni spomenici: Senj. sl. 24.

Sl. 221 – Magazini na obali – po fotografiji prije II. svjetskog rata

Sl. 222 – *Monumentalni* magazin i okoliš g. 1910. – Hrvatski kulturni spomenici: Senj, sl. 66.

Sl. 223 – Obala 1937. g. sa magazinom i paromlinom – Hrvatski kulturni spomenici: Senj, sl. 98.

Sl. 224 – Ruševine sklopa kuća »Široke kuntrade«

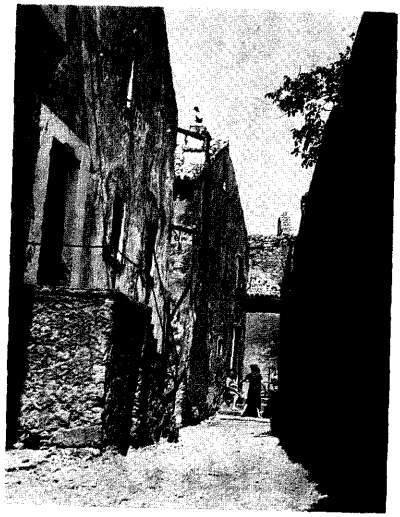
Sl. 225 – Sklop kuća u »Širokoj kuntradi« prije II. svjetskog rata – Hrvatski kulturni spomenici: Senj. sl. 69.

Sl. 226

Sl. 226 i 227 – Oštećene i razrušene kuće Senja: Ul. Vitezovića 28 i Široka kuntrada

Sl. 228 – Uz zidine: rondel – Papinska kula

Sl. 229 – Ul. Vitezovića 26

Sl. 230 – Rodna kuća Silvija Strahimira Kranjčevića – uz katedralu

Sl. 231. – *Uskočka ulica I*

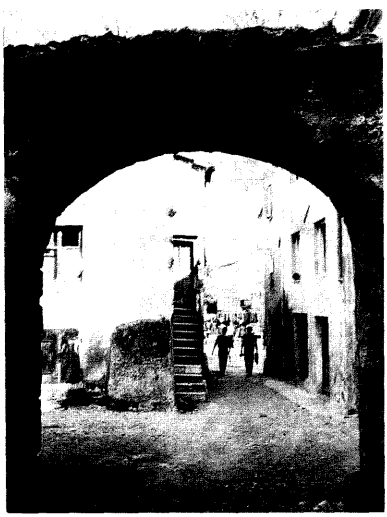
Sl. 233 – Ulica Gregovića

Sl. 234 – Gotički reljef u Gregovićevoj ul. 2

Sl. 235 – Prolaz prema moru

Sl. 236 – Prolaz prema »Potoku«

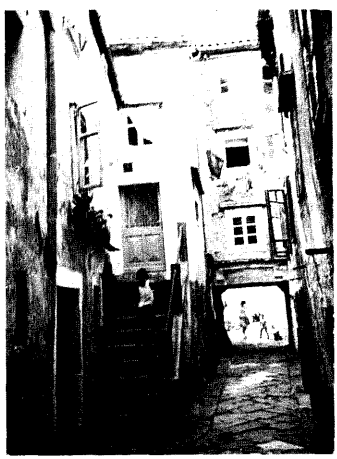
Sl. 237 – Prolaz u ulici Branka Jurčića (prema ulici Vitezovića)

Sl. 238 – Prolaz u ulici Augusta Šenoe

Sl. 239 – Prolaz na Trgu Oslobođenja

Sl. 240 – Prolaz na Trgu Oslobođenja (srednji dio)

Sl. 241 – Prolaz na Trgu Oslobođenja (uz hotel Nehaj)

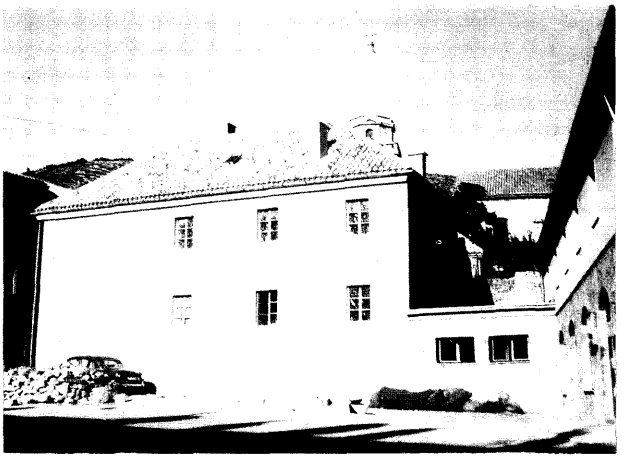

Sl. 242 – Prolaz u ulici Jurišić Orlovića

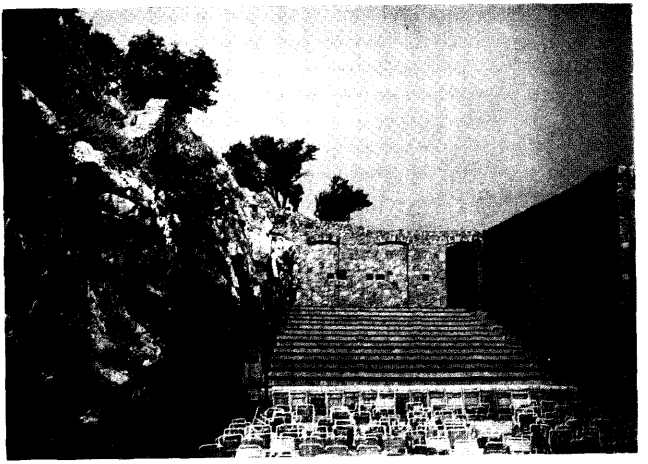
Sl. 243 i 244 – Prolaz u Uskočkoj ulici II.

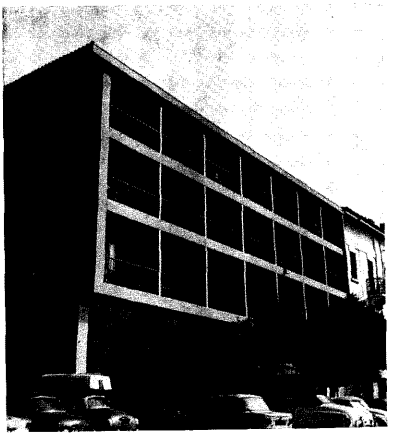
Sl. 245 – Novo pročelje palače Carina prema bivšoj Maloj placi

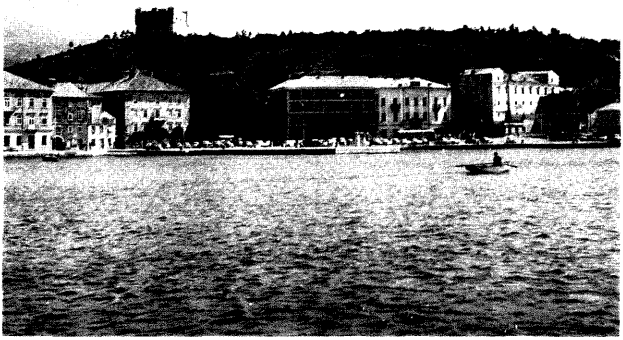
Sl. 246 – Obnovljeni objekt na trgu pred kaštelom (Trg M. Balena)

Sl. 247 – Ljetna pozornica uz Kolan

Sl. 248 – Novi hotel Nehaj na obali

Sl. 249 – Obala sa novim hotelom

Sl. 250 – Obala sa objektima izgrađenim na mjestu magazina